„Nincs kész történész"

Beszélgetés H. Balázs Éva történész professzorral

H. Balázs Éva professzor — tanítványainak, így e sorok írójának is, Éva néni. A beszélgetés szól a tudósról:, a XVIII. század nemzetközileg elismert kutatójáról, és a pedagógusról, az Ő esetében ugyanis e kettő egymástól elválaszthatatlan. A Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-latin szakának elvégzése után, 1939-ben védte meg doktori disszertációját Mályusz Elemér vezetésével. Ezután két évig az Államtudományi Intézet munkatársaként településtörténettel foglalkozott. 1945 őszétől kezdve vezetett szemináriumokat az egyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszékén. Ezzel párhuzamosan 1947-től a Tájékoztatásügyi Minisztérium, majd 1948-49-ben a Miniszterelnökség történész előadója volt. Közben történelmet és latint tanított az újonnan alakult Pedagógiai Főiskolán. 1949 és 1961 között a Történettudományi Intézetben dolgozott, mindvégig tartva a kapcsolatot az egyetemmel és az oktatói pályával. 1961-től főállásban az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemes Történeti Tanszékén tanított, ahol középkori egyetemes történelemből szemináriumokat, koraújkorból és újkorból előadásokat, szemináriumokat, szakkollégiumokat vezetett. Kandidátusi értekezését 1964-ben védte meg, 1965-től docens, 1978-tól egyetemi tanár. 1982 és 1985 között ő vezette a tanszéket. 1986-ban ment nyugdíjba, de azóta is páratlan aktivitással dolgozik. Bár — saját bevallása szerint — karriert nem ambicionált, soha nem akart vezető lenni, mégis mindig vezetett. A pedagógus család, úgy tűnik, meghatározó volt számára, hiszen több generációt nevelt fel, akik ma történészként az utánpótlás legjavát adják, vagy pedagógusként, múzeumigazgatóként, fordítóként, szerkesztőként tevékenykednek. Az Ő irányításával készült közel száz szakdolgozati és több tucat doktori disszertáció hihetetlen ötletgazdagságról, nyitottságról árulkodik. Ma is fiatalokkal veszi körül magát, nekünk, a legifjabb tanítványoknak is a szakma, a levéltári kutatómunka szeretetét adva át.

— 1996 év márciusában láthattuk a televízióban az Éva néniről készült születésnapi portréműsort, ahol azt tetszett mondani, hogy a történelem élvezet, a történészt egyéni választás, szubjektív vonzalom fűzi tárgyához. Éva nénit miféle vonzalom, választás késztette arra, hogy történész legyen, milyen háttérrel indult a pályának?

— Egyáltalában nem készültem történésznek. Ha visszapörgetem az eseményeket, a kezdet nyolc-tíz éves koromra esik, amikor szüleim kivettek az iskolából, mert növeszteni akartak, én voltam ugyanis a legkisebb, a legsoványabb az osztályban. Így aztán sok időt töltöttem a nagyszülőknél. Nagyanyám édesapja botanikus-tanár volt, akinek az orvosok vakságot jósoltak, ezért meg akarta nézni Európát mielőtt megvakul, és vitte magával a lányát. Az utazások során növényeket gyűjtöttek és rendkívül sok barátságot kötöttek. Ennek köszönhetően óriási levelezést folytattak, főként németekkel, lengyelekkel, olaszokkal, franciákkal. Minthogy kezelhetetlen gyermek voltam, nagyanyám jó pedagógiai érzékkel

feladatának érezte energiáimat lekötni, és ládaszámra hordta le a padlásról fiatalkori levelezését, képeslapjait és azt mondta, hogy én rendezzem ezeket. Így lettem történész. Ami a hátteret illeti: nagyon független értelmiségi közegben nőttem föl. Független, de anyagilag nagyon is függő pedagógus-író családban. Így tizennégy és fél éves koromtól fogva eltartottam magamat, főleg latint tanítottam. A tanítás révén több társadalmi réteget ismerhettem meg. Barátnőim jóvoltából pedig diákkoromban sokat vendégeskedtem dunántúli birtokokon, ahol egypár csodálatos idős és fiatal barátot kaptam. Ilyen volt például Kornfeld Móric[1], akinek a lányával együtt jártam az egyetemre és aki atyai barátom volt. Csodálatos könyvtárát használhattam, és politikai gondolkodás szempontjából rendkívül sokat kaptam tőle, talán többet, mint a tanáraimtól. Alapozásként fontos volt, hogy anyám Erdélyből idejőve elvesztette tanítónői állását és a Népjóléti Minisztériumba osztották be, nyomorgó családokhoz környezettanulmányokra járt és engem gyakran magával vitt. Mindaz, amit olvastam, láttam, nagyon megmaradt bennem. A magyar társadalom sok problémáját érzékeltem – azok kozmetikázatlan formájában.

– Kik voltak Éva néni mesterei?

– Egy volt, Mályusz Elemér. A mesterséget feltétlenül tőle tanultam. Őt azért választottam, mert igen szigorú volt. Ha gyermekkoromban kezelhetetlen voltam, akkor felnőttkoromban még inkább, és ezt belátván nem is annyira mestert, hanem egy szigorú tanárembert kerestem. Bár akkoriban igazából az antikvitás vonzott, latin tudásom erre tett volna igazán alkalmassá, de a kitűnő ókor professzorral, Alföldi Andrással a viszonyom inkább komikus, mint szánalmas körülmények között megromlott. Alföldi nagyszerű ember volt, de a professzorok akkor is emberek voltak, érzelmi élettel és válságokkal. Professzoromnak jó barátja volt Kerényi Károly, aki éppen akkor vált el feleségétől, aki nekem gimnáziumi latin tanárnőm, mintaképem volt. Kerényi professzor válását elítéltem, s ezt Alföldi rossz néven vette tőlem. Ebből aztán sajátos helyzet állt elő; e derék urak úgy üldöztek, ahogy csak kitellett tőlük. Alföldi ugyan utánpótlásnak tekintett engem, de nagyon megkínzott a vizsgán. A mai nemzedék számára a szekaturának, a szakmai meggyötrésnek az akkori fokozatai már szinte elképzelhetetlenek. A latin szakos történészeket például Tacitus "Historiae" című művével lehetett meggyötörni. Tacitus közismerten a legnehezebb szerző, ezt a művét pedig végképp senki sem olvasta, ez volt ugyanis a "nem olvasandó Tacitus-mű". A vizsgán persze ezt kaptam. Alföldi rábökött valahol a szövegre, hogy 'ex abrupto', olvasás nélkül fordítsam, nézzem a szöveget és mondjam magyarul. Ehhez kapcsolódtak a legváltozatosabb ókortörténeti kérdések. Végül jelesre vizsgáztam, nagyobb hallgatóság élénk érdeklődése közepette. (Híre ment, hogy itt most nagy cirkusz lesz.) Utána aztán megbánta – hiszen mindez valamiféle férfi szolidaritás jegyében történhetett – és küldözgette tanársegédjét, hogy jelentkezzem nála, de én visszaüzentem, hogy nem, az életben többet nem. Egyébként az,

1 Kornfeld Móric (Budapest, 1883 – Washington), a Magyar Nemzet, a Magyar Szemle, a Hungarian Quarterly alapító-támogatója, a Parlamentben a Felső Háznak éppúgy, mint a Magyar Nemzeti Bank, és a Magyar Hitel Bank igazgatótanácsának tagja.

amit Alföldi nekem szánt – talán női mivoltom ragadtatta erre a gondolatra – tárgyi régészet lett volna, aquincumi ásatások során előkerült női használati tárgyak, fibulák tanulmányozása, tehát egyáltalában nem olyan terület, ami engem vonzott volna. Sok évtized távlatából visszatekintve, azt mondhatom, hogy tulajdonképpen nem feltétlenül rossz az, ha az ember szakmai fejlődése a magánélet szférájának ilyen kis rongyocskái miatt megcsúszik. Vagyis a vágyakból, elképzelésekből valami más lesz, s utána az ember alázattal azt mondhatja, hogy így van ez jól.

– ***Hogyan emlékszik vissza Éva néni a mesterre, Mályusz professzorra?***

– Mályusz másképpen szórakozott az emberekkel. Ha azt látta, hogy valaki dolgozik, akkor elöntötte őt a bizalmatlanság és a gyanakvás. Meggyőződésem, hogy boldogtalan ember volt és boldogtalanságát kivetítette hallgatóira. Jóízű nevetés, nem iróniás derű, hanem belső derű, a harmónia derűje nála nem létezett. Feszültség és boldogtalanság volt körülötte, pedig akkoriban született meg a később kitűnő orvossá vált fia, tehát magánélete nem volt diszharmónikus, de tudtommal gyermekkora az volt, és ez ütött vissza. Amikor én hozzá kerültem nagyon fiatal volt, 35-40 éves lehetett, még nem is volt rendes tanár, megbízott előadó volt, csak később lett professzor. Tehát azzal, hogy én őt választottam, beugrottam a semmibe, mert egyáltalán nem volt biztos, hogy katedrát kap, egyáltalán nem volt biztos, hogy hozzá csatlakozni, szakdolgozni lehet. A szemináriumai nagyszerűek voltak, válogatott hallgatósággal. Eleve csak jeles tanuló mert hozzá menni, de sok esetben ez sem volt elég, a jeles tanuláson kívül maximális teherbírás, szorgalom, elszántság és fantázia kellett. Rangot jelentett, ha valaki végig tudott csinálni egy Mályusz-szemináriumot. Aki nem felelt meg, azt könyörtelenül kidobta. Egy ilyen esetet magam is megéltem. Egy tulajdonképpen fölkészült szeminarista társammal történt, aki később Szegeden lett professzor. Mályusz azt mondta neki "Uram – urazott és kisasszonyozott bennünket – nagy szívességet kérnénk Öntől", mire a 20 év körüli úr pironkodva örvendezett, és válaszolt "Parancsoljon Professzor Úr", "Azt kérnénk Öntől, hogy szabadítson meg bennünket jelenlététől". Ezek után föl kellett állnia, összeszedve céduláit, papírjait és ki kellett somfordálnia a teremből. Egy életre meggyűlölte azokat, akik jelen voltak. Tíz évvel később találkoztam össze vele. Rendkívül kellemetlen volt, nem bocsátotta meg a fül- és szemtanúknak ezt a történetet. Az én történetem is kellemetlenül kezdődött. Mindig ABC rend szerint vizsgáztatott, két Ba kezdetű diák volt, egy Bartók Katalin és egy Balázs Éva. Ismeretlen okból a szigorú ABC-rend ellenére Bartók Katalinnal kezdte. Bartókot elbuktatta és azt mondta neki "Üljön le kisasszony az ajtó mellett és várja meg társnőjét, aki nyilván szintén gyorsan távozni fog". Ez volt délután háromkor és este hétkor Bartók kisasszony a fal mellett aludt, édesapám pedig a Múzeum körúton föl-alá rohangászott kétségbeesésében, nem tudva, mi történt. Négy órás kis kollokvium – diadal volt és gyönyörűség. A téma Mátyás volt, amit akkor Mályusz nagy szenvedéllyel tanított. A kollokviumra elég hervatag szakirodalmat tudott kiadni, hiszen a Mátyás emlékkönyvet[2] csak néhány évvel később adták ki, a Hóman-Szekfű-féle Magyar Történetnek akkor már voltak

2 Mátyás király. Emlékkönyv születésének 500 éves fordulójára. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest, 1940.

ugyan kész kötetei, de a Mátyás rész még csak a nyomdáig jutott el. Én akkor – mint amolyan életrevaló gyermek – megszereztem a kefelenyomatot az Egyetemi nyomdából és elolvastam. Ezzel szemben viszont rengeteg forrás szerepelt az elolvasandó művek között; Thuróczy Krónikája, Bonfini, Galeotto, két kötet Mátyás levelezés. Mindez latinul. Ezért gondolta Mályusz, hogy velem gyorsan végez. Ez nem szándéka volt, hanem tapasztalata. A diákok nem tudtak elég jól latinul. De én jól tudtam. Amikor ezt észlelte, lendületbe jött és elkezdett játszani. Egymás után nyitogatta ki a könyveket és elképesztő szövegtöredékekre mutatott rá, hogy minden előzetes olvasás, netán szószedet nélkül olvassam. Ez jól ment, ami elképedéssel töltötte el. A szakirodalmat is megbeszéltük, én elmondtam, hogy kefelenyomatban láttam a Szekfűt, ami nagyon nem tetszett neki, nem értette, hogy én miért érdeklődöm Szekfű iránt.

– A Pázmány Péter Tudományegyetemen az 1930-as években, éppen Éva néni idejében talán minden idők egyik legszínvonalasabb tanári garnitúrája képezte a történészeket. Itt oktatott ekkor Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Szentpétery Imre, akik történészként más-más hagyományokhoz kapcsolódtak. Az akkori diák számára mit jelentett egyik, vagy másik tanárhoz kötődni?

– Most is vannak nyilvánvaló összetartozások és ellentétek az egyetemeken, de az a keserű harci helyzet, amibe mi keveredtünk annak idején, az megrontotta az egyébként nagy-nagy szellemi gyönyörűséget, amit kaptunk az egyetemen. Valóban nagyon jó tanáraink voltak. Ha leegyszerűsítem a dolgot, akkor azt mondhatom, hogy volt katolikus párt és volt protestáns párt. A nagyon kemény katolikus vonal vezéralakja a filozófia tanszék vezetője és egyben hamarosan a bölcsészkarunk dékánja, Kornis Gyula volt, ide tartoztak az Eckhardt-fivérek[3], Horváth János irodalomtörténész, latin professzorom Huszty József, a történészek közül Szekfű Gyula és bizonyos szempontból Szentpétery Imre. A protestáns párt vezető személyisége a finom, szelíd Domanovszky Sándor volt, aki a Főrendi Ház tagjaként és az ösztöndíjtanács elnökeként protestáns létére hatalom volt. Ehhez a vonalhoz kötődött egykori tanítványa, preferáltja Mályusz Elemér, Császár Elemér irodalomtörténész. Ha valaki a protestáns párt befolyásos tagjaihoz kötődött, a befolyást az ellenfél is figyelembe vette. A Domanovszky tanítványokat nem bántották, de a kezdő Mályusz tanítványai ostor alatt voltak. Ez historiográfiai kérdés, amit tudni kell ahhoz, hogy a fiatal történész nemzedék akkor született műveit (terjedelmüket, minőségüket) helyesen értékeljük. A mi életünk nagyon meg volt nehezítve.

– E markáns különállás azt is jelentette, hogy a tanárok felekezeti különbséggel kezelték diákjaikat?

– Semmiképpen sem jelentette. Hogy egy példát mondjak: Szekfű Gyula legkedvesebb tanítványa az evangélikus Kosáry Domokos és a református Benda Kálmán voltak, Mályusz egyik kedvence pedig a katolikus Fügedi Erik. Ez mit sem változta-

3 Eckhart Ferenc és Eckhardt Sándor: a vezetéknévben az eltérés szülővárosuk, Arad anyakönyvvezetőjének gondatlan bejegyzéséből adódik. Eckhart Ferenc (Arad, 1885-Budapest, 1957): jog- és gazdaságtörténész. 1929-től haláláig a budapesti egyetem jogi karán a jog- és alkotmánytörténet tanszékvezető egyetemi tanára. Eckhardt Sándor (Arad, 1890-Budapest, 1969): irodalomtörténész, nyelvész. 1923-1958 a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán a francia nyelv és irodalom tanára.

tott a bölcsészkar akkori furcsa belső csoportosulásain: a szélesen értelmezett kultúrpolitikán. A kultúrpolitika katolikus vonalát Klebersberg Kunóhoz lehet kötni. A protestánsok pedig mind határozottabban Teleki Pál, majd Balatonszárszó táján Németh László mögé álltak. Köztünk, diákok között nem volt felekezeti surlódás, de a csoportosulások befolyásolták a XVIII. századra vonatkozó történeti ítéleteket. A katolikus párt emberei – élen Szekfű Gyulával – Mária Teréziát preferálták, a protestánsok pedig éltek-haltak II. Józsefért, mert kiadta a toleráncia rendeletet. Mi, a köztes nemzedék kötődtünk nagyon tanárainkhoz, de ez nem jelentette azt, hogy teljesen alárendeltük volna véleményünket az övéknek.

– A Mályuszhoz való kötődés mennyiben befolyásolta Éva néni későbbi pályafutását?

– Az én sorsomat nagyon meghatározta, hogy Mályusz személyében egy nem hatalmon lévő tanárhoz kötődtem, aki mint ilyen nem tudta különösebben egyengetni tanítványai útját. Ebből következett aztán az, hogy a doktori disszertációmat nekem, a velem együtt végző Iványi Emmának, és Fügedi Eriknek magunknak kellett kiadni. Ami később igazán meghatározó volt számomra Mályusz kapcsán, az egy újságcikkhez köthető. Professzorom kemény bírálója volt a német "Großdeutsch" törekvéseknek, aminek előadásaiban, recenzióiban mindig hangot adott. De sorozatot írt az "Egyedül vagyunk" című jobboldali lapnak, ahol Hóman Bálintot támadta. Kultúrpolitikai megnyilvánulása végén a sorozat egyik cikkében borzalmas mondat jelent meg arról, hogy mit vár Mályusz <a német fegyverek győzelme után?> Most már tudjuk, hogy a hitleri rezsim tiltakozó jegyzékekben emlegette Mályuszt, mint a nácizmussal szemben föllépő embert. De 1946-ban az egyetemi igazoló bizottság mégis menesztette az egyetemről. Mi tanítványok fölvonultunk, tanúskodni akartunk mellette, hogy sem náci, sem fasiszta megnyilatkozásai nem voltak, de nem kaptunk szót. A bizottság okos, derék emberekből állt, csak éppen a középkorhoz és Mályusz műveihez nem értettek. Azt kellett volna nézni: mit tanított, nem azt, hogy a zsurnalista félrelépésben volt-e egy mondat. Ő azt állította nekünk, hogy a szerkesztő írta be – higgyük el! A Jobbágylevelek[4] bevezetőjébe nekem is beírtak otromba sorokat. Ténykérdés, hogy a szerkesztők lehetőleg egy beszúrt utolsó sorral tesznek tönkre egy mondanivalót. Mályusszal is ez történt – nem hiszem, hogy hazudott volna nekünk. Tiltakoznia kellett volna, amit nem tett meg. Tehát elvesztette állását, és a Mályusz tanítványokra évekig rossz idők jártak. Szilenciumot kaptam. Ez persze nem csak rám vonatkozott, hanem Iványi Emmára és másokra is. Kemény dolog volt, de nem ártott meg egyikünknek sem. Utólag azt kell mondanom, hogy ez volt a jó. Ha én bekerülök 1945-ben a későbbi Történettudományi Intézetbe, akkor 1949-ben, úgy ahogyan Kosáryt, Bendát elküldték, nem kétséges, hogy engem is nagyívben kitesznek.

– H. Balázs Éva az antikvitáshoz vonzódott. Mályuszista középhorászként indult el, de a XVIII. század kutatójaként vált nemzetközileg elismert történésszé. Hogy történt ez?

– Mert odatettek. Ez ilyen egyszerű. De örülök neki. 1949-ben, amikor a Keleteurópai Kutatóintézetbe[5] kerültem, a középkort programszerűen visszafej-

4 Jobbágylevelek. Szerk.: H. Balázs Éva. Budapest, 1951.

5 A Keleteurópai Kutatóintézet 1949 őszétől az MTA Történettudományi Intézeteként működik tovább.

lesztették. Ideológiai okokból a XVIII. század a hazai történetírás mostohán kezelt százada volt. A marxista történetírás számára a XVII. és a XIX. század volt a feldolgozandó, átírandó, mert ott van harc: nemzeti felbuzdulás, vagy osztályharc. De mi van a XVIII. században? Csak élnek, alkotnak, teremtenek az emberek. Általában az ilyen békésebb, csendes hullámveréses, de nem viharos korszak a magyar történelem amúgy is túldramatizált menetében nem volt érdekes. A XVIII. század nem volt kiemelt téma. Erre nem volt jelölt. A XVIII. század nagyszerű szakembere volt Szekfű Gyula, aki azonban a pályát elhagyta, elment diplomatának. A tanáraim közül Hajnal István világnagyság volt, fontos dolgokat írt egyetemes történetében. Ő maga azonban nem volt iskolateremtő alkat. Finomsága és szerénysége – ami csak a nagy emberek sajátja – megakadályozta abban, hogy iskolát teremtsen. Állandóan elégedetlen volt önmagával – miközben lehet, hogy ő volt a legnagyobb. Ahhoz azonban, hogy az embernek iskolája legyen, hogy maga köré gyűjtsön diákokat, önbizalom, vagy legalábbis egyfajta vezérkedő hajlam kell. Vagyis: ahogy akkoriban mondták, káderhiány volt. Minthogy a néhány Domanovszky tanítvány, Wellmann Imre, Berlász Jenő nem volt grata persona, váratlanul rámbízták az egyetemi tankönyvben a II. Józseffel foglalkozó korszak megírását[6]. Ettől persze a XVIII. század még nem lett preferált téma[7].

– Éva néni 1963-ban jelent meg először nemzetközi fórumon, Bécsben. Azóta, egészen az elmúlt évekig számos európai nagyvárosban megfordult, végigjárva az öreg kontinens nagyhírű levéltárait.

– Igen, 63-ban jutottam ki, de a szenvedélyes és szakszerű kutatás nem Bécshez kötődik. Nem kell azt hinni, hogy a korszerű munkához feltétlenül Nyugat-Európába kell menni. Nem a külföld a fontos, hanem az idehaza. 1936-ban kezdtem el az Országos Levéltárban dolgozni. 1956-ban következett Szlovákia. Itt egykori felső-magyarországi anyagot vizsgáltam. A feltételek, a nehézségek, a legyőzendő problémák azonban valóban külföldivé tették ezeket az utakat. Minden segítség nélkül, inkább akadályoztatva, de a nagyszerű anyagban annál nagyobb lelkesedéssel dolgoztam. A Szlovákiában összegyűjtött anyag képezte kutatásaim alapját, ami aztán a Berzeviczy könyvemben hasznosítódott, és most már két nemzedék kapja abból az ötletszerű, szintén ehhez az anyaghoz kapcsolódó szakdolgozati, doktori témákat. Dolgoztam a varsói levéltárban, Krakkóban az akadémiai kézirattárban. Tehát nem csak a honi, budapesti levéltári, vagy kézirattári anyagban edződve mentem ki először Bécsbe, nagyon rövid időre, mindössze három hétre. Ettől fogva aztán folyamatosan utaztam, többnyire nem

6 Egyetemi jegyzetként a Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat gondozásában 1954,- 1955,- 1956-ban jelent meg. Önálló könyv formában: H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765-1800. Budapest, 1987. Majd a tízkötetes Magyarország történetének IV. kötetében: Magyarország története. Szerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. IV. kötet. 831-925. o., 1023-1125. o.

7 Egészen más a helyzet Nyugat-Európában, ahol a XVIII. századnak rangos folyóiratai vannak. A legfontosabbak a következők: a francia "Dixhutieme Siecle. Revue Annuelle". 1969 ff., a belga "Etudes sur le 18 siecle". 1974 ff., a német "Das achtzehnte Jahrhundert. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts". 1977 ff.

ösztöndíjjal, hanem külföldi meghívások jóvoltából Franciaországba, Belgiumba, Olaszországba. Aztán jött Göttingen, ami nagyon megkésett dolog volt. A Berzeviczy könyvem 1967-ben jelent meg[8], amiről értesült a göttingeni egyetem finnugor tanszékének vezetője, egy kiváló nyelvész. Megnézte a könyv függelékét, és úgy találta, hogy kölcsönös haszon lenne a találkozás és meghívott. Az egyetemről akkori főnököm nem engedett el. Isten csodája, hogy amikor tizenöt évvel később kijutottam, akkor is hasznosan tudtam az időmet eltölteni. Nem szokványos dolog ugyanis, hogy az ember 65 évesen kezdje el életének új fázisát, de szerencsémre még itt vagyok és tudom hasznosítani göttingeni utazásaim termését. A Max Planck Intézet külső tagjaként 1992-ig minden évben hónapokat töltöttem Göttingenben. A két fő hely, ahol igazán szerettem levéltárba járni, az Bécs és Párizs volt. Londonba nem jutottam el, ugyanis az egyetemi tanítást mindig komolyan vettem, tehát csak nyári, vagy karácsonyi szünetben mentem külföldre dolgozni. Kellett volna egy intenzív nyelvkurzus, hogy a passzív angol tudásomat aktivizáljam. Itt hiányom van. Egyébként amit akartam, azt összegyűjtöttem.

– Elég megnézni Éva néni könyvtárát, tele van neves külföldi történészek, világnagyságok dedikált műveivel, amelyek a sok kivételes találkozásról árulkodnak.

– Igen, és erre büszke is vagyok. A dedikált könyvek mutatják, hogy az osztrák történetírás nagyjaival (van aki még él) szoros kapcsolatban voltam és ismerem a középnemzedékét is. Ugyanezt mondhatom a franciákra. Az életben egymással nem érintkező Sorbonne-professzorok és az Annales-iskola nagyjainak művei könyvespolcomon jól megférnek. Legyen példa erre Fernand Braudel és Robert Mandrou. Az olaszok közül Franco Venturi tisztelt meg könyveivel. A madridi, barcelonai spanyol kollégák is arra késztettek, hogy győzzem le a nyelvi nehézségeket. Most nagy örömömre az ELTÉ-n működő Atelier révén a francia kollégákkal eleven a kapcsolat, az osztrákokkal a közelség, a belgákkal pedig a folyamatban lévő munkák miatt. Még élek.

– Szerencsénkre... Éva néni számos külhoni konferencián vett részt, és itthon maga is több nemzetközi kongresszus szervezője volt. Hogyan látja, mik a mozgatói ezeknek?

– A kongresszusok általában nem azzal foglalkoznak, ami a levegőben van, amire szükség van, vagy ami kikutatandó, hanem a hatalmon levő emberek, pénzt adó szervek ízléséhez, konzervatív, vagy progresszív politikai meggyőződéséhez igazodnak. A kongresszusok haszna, hogy kiadványokat jelentetnek meg, bár ez most külföldön is és itthon is fölborulni látszik. A ti nemzedéketek is fogja érzékelni, hogy a könyvkiadóknak milyen hatalmuk van. Az ember azt hiszi, hogy mindez önmozgásban van, hogy az állam dolga eltartani a tudományt és a tudományos könyvkiadást. Bevallom, örülnék, ha addig, amíg a dolgok nem rendeződnek, az állam ezt meg tudná tenni, de úgy tűnik, nem teszi meg, vagy nem tudja megtenni. A magyar fiataloknak komoly problémákkal kell szembenézniük.

8 H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763-1795). (Függelék: Berzeviczy Gergely kiadatlan írásaiból, levelezéséből). Budapest, 1967.

Bízom benne, hogy alapítványokkal, pályázatokkal ez megoldódik. Nyugaton már régesrég alig létezik államilag dotált könyvkiadás. Akad, de nem sok. Magánkézen, vagy pénzintézetek kezén levő kiadók ízlése, piackutatása, személyi tényezők döntik el, hogy mi az, ami legyen, és mi az, ami ne legyen. Nem akarok illúziókat rombolni, de a francia történetírás nem egy újítását az erőviszonyok, a könyvpiac helyzete, ízlése szabta meg – így született például Georges Duby szerint is a történeti antropológia. Újítani kell, hogy az érdeklődés ne apadjon el. Érdekes az, hogy a kormányváltozások idején egyes országokban hogyan hatnak a tudományos kongresszusok tematikájára.. Például a francia forradalom 200 éves ünneplése nagyon furcsa lett volna, ha már akkor Chirac és nem Mitterand van kormányon. Így a 200. évforduló elképesztően nagy volumenű, országokat, sőt kontinenseket megmozgató üzenet volt.

– Magyar részről 1970 őszén indultak el a "Mátrafüredi Felvilágosodás Konferenciák", amelyeknek Éva néni egyik aktív szervezője volt. Az 1987-es "Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszusnak" pedig alelnöke volt.

– A nyolc Mátrafüredi Konferencia[9] felejthetetlen, nemcsak a mi számunkra, hanem a külföldi kollégák számára is. A humán tudomány embereinek nagy találkozásai voltak ezek, történészek, irodalmárok, művészttörténészek, szociológusok klasszikus értelemben vett akadémiai érintkezésének formájában. A budapesti felvilágosodás kongresszus[10] valóban nagy kultúrpolitikai siker volt, amit Kosáry elnökségével csináltunk, bevonva tanítványokat, a fiatal nemzedéket is, akik nagy becsületet szereztek Magyarországnak. Más szakmák is tanulhatnak abból, hogyan lehet, hogyan érdemes fiatalokat bevonni a tudomány nemzetközi közegébe úgy, hogy nemcsak koffert cipeltetünk velük. Minden szekcióhoz diák titkárt tettünk be, aki a jegyzőkönyvet is vezette, és volt egy kerekasztalunk "A

9 A Mátrafüredi Felvilágosodás Konferenciák 1970 őszén Köpeczi Béla szervezésében indultak el. Az első kollokviumot a Magyar Tudományos Akadémia mátrafüredi üdülőjében tartották–innen a konferenciák neve) A kollokviumok rendezésében kezdettől fogva aktívan részt vett: H. Balázs Éva, Benda Kálmán, Kosáry Domokos. Az első hat konferencia anyaga sorra nyomtatásban is megjelent: 1. Les Lumieres en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Colloque de Mátrafüred 3-5 Novembre 1970. Budapest, 1971. 2. Les Lumieres en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Deuxieme Colloque de Mátrafüred, 2-5 Octobre 1972. Budapest, 1975. 3. Les Lumieres en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Troisieme Colloque de Mátrafüred, 28 Septembre-2 Octobre 1975. Budapest, 1977. 4. Les Lumieres en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Quatrieme Colloque de Mátrafüred, 20-25 Octobre 1978. Journée d'études Voltaire-Rousseau. Budapest, 1981. 5. Les Lumieres en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Cinquieme Colloque de Mátrafüred, 24-28 Octobre 1981. Budapest, 1984. 6. Début et fin des Lumieres en Hongrie, en Europe centrale et en Europa orientale. Actes du Sixieme Colloque de Mátrafüred, 20-25 Octobre 1984. Budapest, 1987. A hetedik Mátrafüredi Konferencia 1992 szeptemberében, a nyolcadik pedig ez év szeptemberében került megrendezésre.

10 VII. Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus, 1987.

felvilágosodás jegyében [11] címmel, ahol az ifjú résztvevők előadtak. Ezek a fiatalok most a szakmában a 30 év körüli utánpótlás legjavát adják.

– Beszéljünk még H. Balázs Éváról, mint pedagógusról, hiszen több nemzedéket tetszett fölnevelni.

– 1945 őszén Váczy Péter megsajnált, és bár utálta Mályuszt, odavett engem gyakornoknak. Fizetés nem volt. A szakszervezet adott kenyeret, káposztát, lencsét, borsót. Tehát 45-ben kezdtem az egyetemen tanítani középkori latin forrásgyakorlatot. Ez az első periódus 1954-ig tartott, amikor a képzést "leépítették", ezzel javítva az egyetem osztályösszetételét. 1961-ben visszajöttem, 1986-ban mentem nyugdíjba. A II. emelet 39/b. szoba ajtaján most isolvasható a nevem. Te tanúsíthatod, hogy nem ok nélkül. Pillanatnyilag veled együtt öt PhD-jelöltet vezetek.

– Ez a riport fiatal, pályájukat most kezdő történészek folyóirata számára készül. Milyen útravalót adna számukra?

– Ne határozza el, csak remélje azt, hogy történész lesz. A szakma szempontjából megnyugtató az, ha valaki nyugtalan. Kétségek, bizonytalanság, szenvedés együtt járnak ezzel a szakmával. Több száz ember pályáját láttam az első lépéseiktől kezdve. A legidősebb tanítványom ma 66 éves. Akik a legtöbbre vitték, azokat a szakma szeretete hajtotta, de korántsem egyetlen irányba. A legtöbbjük több évszázadot felölelő kutatást végzett, irányulásaikat, súlypontjaikat váltogatták. A legfontosabb: variálni a témákat, korszakokat, ide-oda vonulgatni évszázadok között. Számomra azok a történészek a legrokonszenvesebbek, akik időnként megújulnak, korrigálni tudják önmagukat. A mi hivatásunkhoz kutatási szenvedély kell. De korántsem érzelmi töltésen múlik ez a szakma. Igen nagy szorgalom is kell, a magánéletnek bizonyos mérvű feladása, mert szombat-vasárnap lehet a legjobban fogalmazni. Életünk végéig. Nincs kész történész. A nyelvi állományt folyamatosan frissíteni, egy-egy újabb téma kapcsán előbukkanó hiányokat pótolni kell, és szünet nélkül olvasni. Ez utóbbi pillanatnyilag a könyvbeszerzési nehézségek miatt nem könnyű itthon. A fiatalok dolga, hogy energiáikat latba vessék a hazai szellemi bázis szélesítése érdekében. Ha bárhol megfordulnak külföldön, győzzék meg az ottani szerveket, hogy küldjenek könyveket, folyóiratokat. A régi egyetemen sem volt ez másként: Szekfű, Mályusz, Hajnal maguk fejlesztették a tanszékeik könyvállományát. Nem tudom, hogy van-e a fiatal történészek, bölcsészek között valamiféle összetartás, okos beszélgető együttlét. Bizonyára nagyon hasznos az Internet, a számítógép, de a társasági érintkezés hagyományos formáit ápolni kell. Szeretném még megélni, hogy új, öntevékeny kohézió működjön a fiatal történészek, a fiatal tudósok között.

Az interjút Krász Lilla készítette

11 A kerekasztal résztvevői: Jávor Anna, Kalmár János, Kontler László, Nyáry Gábor, Pető Andrea, Szántay Antal, Varga Margit. Előadásaik megjelentek: a Sous le signe des Lumieres. Szerk.: Éva H. Balázs. Budapest, 1987. c. könyvben.

Erdősi Péter

Az itáliai erényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem

(Az olasz udvari emberek helyzete, tevékenysége és megítélése Erdélyben Báthory Zsigmond uralkodása idején)

Báthory Zsigmondról, akit a történeti hagyomány gyenge és meggondolatlan uralkodóként tart számon - mélyen rögzült ítélet ez, amitől a modern historiográfia csak az utóbbi időben kezd szabadulni -, afféle enyhítő körülményként szokás elmondani, hogy reneszánsz udvart próbált teremteni Gyulafehérváron, az ott alkalmazott olaszok közreműködésével. A fejedelem politikai céljai és udvarának kultúrája közti szoros összefüggés valójában arról győzhet meg bennünket, hogy nincs értelme Báthory személyéhez azzal az előfeltevéssel közelíteni, amely egyrészt tehetetlen politikusnak, másrészt ügyes mecénásnak ábrázolná őt. A politika és a kultúra vonala párhuzamosan haladt a nemzet-, vagy inkább udvarközi reprezentáció terén, másokkal együtt a gyulafehérvári olaszok is ezt egyengették, és csak a tizenötéves háborúban gubancolódtak össze a szálak. Hogy az olaszok szerepét megérthessük, foglalkoznunk kell azzal is, hogyan keresték helyüket, hogyan érvényesültek az erdélyi udvar köreiben, hogyan működtették eközben külkapcsolataikat.[1] E több helyhez való kötődés miatt érdekesek az udvarban élő olasz eretnekek is, akik viszonylag messze az ellenreformációtól, védelmet élveznek, majd a jezsuita rend támadásai következtében érkeznek válaszúthoz. Az olaszok jelenléte az erdélyiek közül sokakban ellenszenvet váltott ki: vajon kulturális különbözőségük okozta ezt, vagy a fejedelem politikájával való elégedetlenség a magyarázata?[2]

A XVI. században a hatalom centralizálására törekvő monarchiák az itáliai kisállamokban követendő példát láttak: az uralkodók számítottak a hatalom művészetéről teóriákat gyártó, a diplomáciában mértékadó itáliai értelmiségiekre, a reprezentáció és a divat újdonságainak egész sora fűződött itáliai mintához. Az olasz udvari emberek jelen voltak I. Erzsébet Angliájától III. Henrik Francia-

1 A kívülről jövők alkalmazását mint a hagyományos intézmények és politikai gyakorlat ellensúlyozására hivatott hatalmi technikát értelmezi Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén. In: Pallas magyar ivadékai. Budapest, 1985. 104-123. o.

2 Előljáróban megjegyzem, hogy az "olasz" szó használatát, ha a félsziget lakói annak széttagoltsága miatt egységes nemzetet nem is alkottak, indokoltnak tartom, mert hazájuktól távol, így Erdélyben is, "Italiani"-nak, a "natione Italiana"-hoz tartozóknak titulálták magukat, és a magyarok is distinkció nélkül "olasznak" nevezték őket. Ezek az általánosító terminusok rendszerint elfedik az eredetet, de amikor ez ismert és számít is valamit, firenzei, római, mantovai és velencei emberekről beszélhetünk.

országán, a Habsburg birodalmon át a Báthoryak Erdélyéig szerte Európában. Gyors sikereik nyomán lépett fel az olaszellenesség, részeként az udvarkritikának, mely a gazdasági recessziótól, vallásháborúktól, járványoktól terhelt korszakban az uralkodói rátermettség megkérdőjelezésének és a felelősség számonkérésének egyik módja volt. Főleg az udvari életet kívülről figyelő, vagy annak keserű tapasztalokkal hátat fordító nemesek állították, hogy az udvar megrontja az uralkodót, és utasították el az udvarban csoportosulók és a hatalomból részesülők szokásait, életvitelét. Az olaszok udvarbeli jelenlétére könnyű volt visszavezetniük mindazt, ami a hatalom stílusában, az udvari szokásokban elfogadhatatlan volt számukra. Elégedetlenségüket növelte az a vélekedés, hogy az érvényesülés lehetőségét egy etnikailag idegen csoport veszi el tőlük. Az olaszok elleni vádak a következők voltak: tönkreteszik az államot, színleléssel és hízelgéssel lezüllesztik az erkölcsöket, nőiesen viselkednek, italianizmusokat honosítanak meg a nyelvben, vallásilag közömbösek, okkult praktikákat űznek, kapcsolatban állnak a zsidókkal - akiknek szintén a bűnbak szerepe jutott -, ártatlan lelkeket tanítanak vétkezni. Bírálóik a külföldi "importtal" régi saját, valós és vélt tradíciókat az olaszok jövetele előtti tisztának és bűntelennek vélt állapotot helyeztek szembe. Az olaszokra voltaképp az udvari az udvaron kívül rekedt nemesség konfliktusa vetült.[3]

A Báthory Zsigmond udvarában élt olaszok tevékenységét legerőteljesebben Szamosközy István történetíró bírálta. Az Erdély közelmúltját bemutató, a kiadás reményében írt latin nyelvű históriájában (Rerum Ungaricarum libri) a politikai eseménytörténeten belül helyezett el egy hosszabb és összefüggő elbeszélést az olaszok behívásáról, szokásairól és a fejedelemre tett hatásáról, személyes használatra készített vegyes feljegyzéseiben pedig rövid és indulatos kijelentésekkel adott hangot nézeteinek.[4] Az olaszokról alkotott negatív véleményét azután vetette papírra, hogy Báthory végleg kilépett az erdélyi történelemből, és udvara, vele együtt az olaszok többsége, már csak az emlékezetben létezett. Az ország katasztrofális helyzetbe jött, amit Szamosközy részben a fiatal uralkodó amúgy is ingatag

3 A témánkhoz legközelebb álló külföldi analógiát Lengyelországban találjuk: Henryk Barycz: Italofilia e italofobia nella Polonia del Cinque- e del Seicento. In: Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento. Szerk.: Mieczyslaw Brahmer. Wroclaw-Warszawa-Kraków, 1967. 142-158. o.; Az olasz reneszánsz külföldi befogadásáról Peter Burke: The Uses of Italy. In: The Renaissance in National Context. Szerk: Roy Porter-Mikulas Teich. Cambridge UP, 1992. 6-20. o. az udvarellenességről, és az italofóbiáról általában: Pauline M. Smith: The Anti-Courtier Trend in Sixteenth Century French Literature. Genéve, 1966; Claus Uhlig: Hofkritik im England des Mittelalters und der Renaissance. Berlin-New York, 1973.; John L. Lievsay: The Elizabethan Image of Italy. Cornell UP, 1964.

4 Szamosközy István történeti maradványai. II. k. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1876. 11-16. o.; Borzsák István magyar fordításában Szamosközy István: Erdély története (1598-1599, 1603). Budapest, 1977. 57-62. o., életrajzi adatok Sinkovics István e kötetben közölt tanulmányában; 7-45. o.; a vegyes feljegyzések kiadása: Szamosközy István történeti maradványai. IV. k. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1880, az alább megjelölt oldalakon; újabban: Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. Szerk.: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Budapest, 1991.

karakterét befolyásoló tényezőkre, a pápai diplomácia mesterkedésére és az olasz udvari emberek hízelgésére vezetett vissza. Az olaszok nagyravágyó ábrándokat ébresztettek benne, aminek következtében ő megfontolatlan politikai lépéseket tett; az olasz szokások követésére biztatták, honfitársait hozzá képest faragatlannak és barbárnak nevezve. A másik vád, amit Szamosközy az olaszokkal szemben felhozott, az volt, hogy olyan foglalkozásokat űztek az udvarban, melyek révén ők ugyan meggazdagodtak és befolyásra tettek szert, de valójában haszontalanok és fölöslegesek voltak az ország számára.

Szamosközy Itáliában, a padovai egyetemen tanult, a latin irodalmi műveltség áthatja műveit, tehát nyilván nem a tudatlanság és a műveltség konfliktusa áll bírálata hátterében. Azt sem mondhatjuk, hogy a tudós szobájának biztos távolságából figyelte volna az udvart, hiszen annak szolgálatában állt, a levéltár felügyelője volt; ha lehetősége lett volna arra, hogy csupán az antik irodalomnak és a tudományoknak éljen, ami az Erdélyt érő háborús megpróbáltatások közepette alighanem képtelenség volt, és nem érdeklődött volna szenvedélyesen saját korának története iránt, akkor a magyar irodalom udvarellenes vonulata néhány adattal talán szegényebb lenne. Tegyük hozzá, hogy Szamosközy nem kizárólag az olasz udvaroncokat, hanem az udvaronc típusát ítélte el: az *In scurras aularum, apud Sigismundum Báthory* című versében előadja, hogy az uralkodó az udvaroncok miatt vesztette el eszét és országát, találó oximoronokat halmozva mutatja meg a tetszetős látszat mögött fenekedő gonoszságukat, de nem foglalkozik ezeknek az embereknek a származásával.[5] Nem állíthatjuk viszont, hogy csak az udvari olaszokra neheztelt, ellenkezőleg: bírálta Ciro Spontoni történetírót, amiért az igazságot elferdítve azt állította, hogy Zsigmond kizárólag a firenzei fejedelem Erdélybe küldött katonáinak köszönhetően foglalta el Gyurgyevót 1595-ben. "De azért az Székelyek hágták és vötték meg inkább az várat, hogy nem az Olaszok, kikben egy sem veszett oda az hadba, oly igen meg tudták magokat oltalmazni az puska magvától: de ez Gyirgyó meg vételét azért magoknak tulajdonítják az Olaszok, minthogy ők sokat az mit nem ők cselekedtenek is, magoknak tudják tulajdonítani nagy mesterségesen."[6] A katonákra és a historiográfusra tett ironikus megjegyzés egészen enyhe az udvaroncok elleni vad kirohanásokhoz képest, de szintén az alaptalan büszkélkedést veszi célba. Szamosközy itt nem egy körülhatárolható csoportot támad, hanem már-már előítéletes módon "az" olaszokra terjeszti ki véleményét, ami a XVI. századi nemzetkarakterológia formálódásával hozható kapcsolatba.[7]

Túl a vázolt politikai és személyes indokokon, Szamosközy olaszellenességét egy kulturális konfliktusra vezetném vissza, ismétlem, nem a műveltség és a

5 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 78. o.

6 Uo. 52. o.

7 Egy másik helyen azonban elismerőleg szól a katonák derekas kiállásáról: "Silvius Piccolominus Szinán basa hadakor, hetvenkét olasz lovaggal volt, puskással; jó vitézek voltanak és igen nemzetesek. Az gyirgyói ostromon igen emberűl forgottanak, egyebűtt is egy nehány helyeken, de fűképpen ott." Uo. 53. o.

műveletlenség szembenállására, hanem a reneszánsz kultúra két változatának különbségére: az irodalmi és történelmi hagyományok humanista ápolása, illetve a viselkedés, a szórakozás, a társalgás frivol művészete között lévőre; ezek nem feltétlenül kerültek szembe egymással Itáliában, ahol kialakultak de Erdélyben befogadásuk hiányosságai és esetlegességei miatt láthatólag nem mindenki tartotta őket egyazon kultúra két ágának.[8] Szamosközy, a komoly humanista, úgy gondolta, hogy az erdélyi olaszok által képviselt műveltség túlságosan felszínes, épp emiatt, illetve gátlástalan önérvényesítésük miatt, háborították fel sikereik. Nem a tudományokban és művészetekben jártas olaszoknak szólt a bírálat, hanem az arcátlan színlelőknek és a haszontalanságok művelőinek.[9] Úgy nyilatkozott róluk, mintha az ókori latinság fájáról lehullott és messzire gurult almák lennének, jóllehet ennél keményebben fogalmazott: "a legnemesebb nemzet szemét képviselői", mondta, s ebben a kijelentésben még éppen érzékelhető a rómaiak leszármazottainak járó megbecsülés is, amely erősebb annál, hogy egy méltatlan csoportjuk iránti megvetés megszüntethetné.[10]

Szamosközy szerint Giorgio Biandrata (vagy Blandrata, ahogy kortársai hívták) az olasz eretnek, udvari orvos és tanácsos, megcsúfolta Báthory Kristóf fejedelmet és feleségét azzal, hogy rávette őket, nevezzék Krisztina lányukat, Zsigmond nővérét, Grizeldisznek.[11] Jól ismerhették ezt a nevet azok az erdélyiek, akik olvasták azt a költeményt, melyet Istvánfi Pál Szapolyai János és Izabella esküvőjére írt, és amelyik 1574-ben Debrecenben, majd 1580-ban Kolozsváron is megjelent.[12] Az asszonyi engedelmességet dicsérő, a férfiúi bizalmatlanságot és keményszívűséget bíráló történetet Boccaccio Dekameronja egyik novellájának Petrarca által készített latin átiratából vette Istvánfi: a hősnő, Griselda házastársi hűségére, az őt férje részéről ért megaláztatások ellenére sem szűnő kitartására appellálhatott Biandrata, ha valóban ő kezdeményezte a névváltoztatást; javaslata az Itáliát kedvelő Kristóf fejedelemnél talán tényleg nem ütközött komoly ellenállásba. Úgy tűnik, Szamos-

8 Ennek nyelvi vonatkozása is van: történetírónk szerint a humanisták latinja magasabbrendű annál, amit az udvari emberek használnak. Egy politikai szerződés szövegét ezzel a kommentárral adja vissza: "a fentieket, bármennyire az udvari latinság rút bélyegét viselik is magukon [aulica latinitatis sordentia], maj nem szó szerint idéztük a hivatalos irományokból". Szamosközy i.m. 1977. 169. o.; Szamosközy i.m. II. k. 1876. 206. o.

9 "Nem is a tudományuk vagy valamilyen nemes foglalkozás miatt arra érdemes olaszokat: orvosokat, költőket, szónokokat, csillagászokat, képfaragókat, építészeket fogadott maga mellé és pártfogolt, akiknek tehetségéből és szorgalmából maga is meg az ország is némi hasznot húzhatott volna" stb. Szamosközy i.m. 1977. 59. o.; Szamosközy i.m. II. k. 1876. 13. o.

10 "Istis nobilissimae nationis purgamentis non solum aulam patefecerat", Szamosközy i.m. II. k. 1876. 11. o., Szamosközy 1977. 57. o.; Az udvari kultúra magyarországi befogadásának hiányosságairól Klaniczay Gábor: Udvari kultúra és a civilizáció folyamata. In: A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest, 1990. 84-87. o.; a reneszánsz nemzetenkénti befogadásáról, a nemzettudat, a nemzetkarakterológia korabeli fejlődéséről Roy Porter-Mikulas Teich i.m., a kötet tanulmányai.

11. Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 9. o.

12 Szep roevid cronica, az iffiu Volter kirallyrol, es az Ianicvla leanyáról, Griseldis aszszonrol... Colosvárat, 1580 Heltaj Gáspárne. RMNY I. 462., RMK I. 169. (a debreceni kiadás: RMNY I. 340., RMK I. 105.); Istvánfi élete: RMKT II. 383-386. o. (1539-ig padovai diák); a Petrarca-novella uo. 386-395. o.

közy figyelmét elkerülte a Boccaccio- és Petrarca- féle történet, nem mint a nála fél évszázaddal korábban Padovában tanult Istvánfiét, pedig a történet, az elithez szóló irodalmi alkotások és a népkönyvek révén, egész Európában elterjedt[13]; vagy épp kihagyott az emlékezete, amikor a magyaroknál "igen szokatlan és hallatlan" név kapcsán méltatlankodva jegyezte meg: a Grizeldisz "szóban azt sem tudja az ember, honnan jő, s hova megyen az eredeti, talán az Chrysa nevétől vöttek, ki az Comediában egy kurva neve, avagy az Briseis nevétől formálta Blandrata, ki Achilles kurvája volt Homerosnál." A név tehát az udvarban nem volt ismeretlen, a névváltoztatásnak pedig, ha valóban Kristóf tudtával történt, ennek 1581-es halála előtt kellett bekövetkeznie, Istvánfi Pál művének kolozsvári megjelenéséhez időben nagyon közel; lehetséges viszont, hogy a XVII. század elejére, amikor Szamosközy ezt a feljegyzést készítette, tehát két, két és féle évtized alatt már elhalványodott ennek a körülménynek az emléke. Kérdés, hogy ez az olaszellenes kijelentés, túl azon, hogy Szamosközy egyéni gondolkodásmódját jellemzi, szól-e a névváltoztatás pozitív jelentésének általános elfelejtődéséről és negatív átértékelődéséről: mert ez az apró adat is hozzájárulhatna annak a felméréséhez, hogy az erdélyi udvari kultúra az évtizedek során milyen változásokon ment át az olasz hatások befogadásának vagy elutasításának vonatkozásában.

Nem elképzelhetetlen, hogy Szamosközy ismert olyan külföldi irodalmi alkotásokat, melyekben rátalált az udvar- és olaszellenesség mintáira, és olvasmányélményei megerősítették saját benyomásait, de az is lehetséges, hogy az udvarok olaszaival szemben külföldön felhozott vádaknak a Szamosközyéivel való hasonlósága egyszerűen az erdélyi és a külföldi szituációk rokonságából adódik. A kérdést, hogy volt-e a XVI. század végi Erdélyben az olaszellenességnek hagyománya, melyből Szamosközy meríthetett, itt nem tudom megválaszolni, de felvetem, hogy ennek kutatása során Gritti vagy Castaldo körül kellene keresni az előzményeket.[14]

Szamosközy nézetei párhuzamba állíthatók kortársa, Somogyi Ambrus kijelentéseivel: Zsigmond "a jezsuiták és olaszok közösségében nevelkedett, ahol hajlamaival egyező dolgokat, amik természetéből hiányoztak, megtanult, s ezek a maguk idejében cselekedeteiben kitörtek", "Zsigmond nem uralkodásra és az állam bölcs kormányzására született, hanem játékra, fényűzésre, táncra, nők ölelésére, atyai javai eltékozolására, hasztalan költekezésre, mindenféle haszontalan olaszra, cinédusra [Cynaedus], zenészre, azt mondják, annyit költött évenként, hogy mindenki szerint elég lett volna a testőrség egyévi zsoldjára", "sok múlik az udvaroncokon, akik híven kedveznek a gyermekek és ifjak vágyainak, akár ostobaságból, akár mert azt remélik, hogy ebből nem csekély hasznot húzhatnak". Somogyi szerint már Zsigmond születésekor számos jel mutatott arra, hogy

13 A novellát többek közt feldolgozta Chaucer, Lope de Vega és Hans Sachs. Pauer Gyula: Volter és Grizeldisz Istvánfi Páltól. In: Egyetemes Philológiai Közlöny, 1879. 332-343. o.

14 A Gritti-ellenes hangulatról Jászay Magda: Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből. Budapest, 1982. 226-234. o.; Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, 1986. 28-38. o.

Zsigmond "vérengző", "telhetetlen és kóbor természetű" ember lesz - a két keze tele volt vérrel, és fürdetés közben hallá változott -, a csillagok állása is erre utalt, természettől fogva rossz adottságai pedig nevelkedése folytán váltak az országra nézve veszedelmes uralkodói hibákká.[15] Szamosközynél, leszámítva az asztrológiai érveket, ugyanezeket a hiedelmeket találjuk a fejedelem születésével kapcsolatban, de míg nála ezek elkülönülnek az olaszok elleni vádaktól, Somogyinál összetartoznak, ugyanannak a történetnek a részei.[16] A történész számára kívánatos lenne, ha nem csupán Szamosközynek az az állítása érzékeltetné az olaszellenesség dimenzióit, amely szerint viselt dolgaik "emléke még oly friss, híre annyira eleven, hogy megbízható formában forognak közszájon, és még élő személyek tanúskodnak hitelességük mellett", hanem minél több írott dokumentum - az alábbiakban elemezni fogok néhányat -, de Somogyi műve annyit máris igazol, hogy ez az indulat nem egyedül Szamosközyben élt. Ha az olaszellenesség kialakulására vagyunk kíváncsiak, ez a két vélemény együtt sem mond sokat, értékükből levon az a tény, hogy nem különböznek eléggé egymástól: akik megszólalnak, mindketten történetírók, és hasonló történelmi pillanatban, Zsigmond bukása után fedik fel nézeteiket. A két írói karakter az, ami különbözik műveltség, az értesülések, az anyagkezelés, az érvelésmód és a stílus tekintetében; a Szamosközyre jellemző viszonylagos mértéktartás a kisebb tehetséggel megáldott és szerényebb történetírói igényeket mutató Somogyinál kevésbé érvényesül. Neki a pontosság sem erénye, elköveti azt a tévedést, hogy még a jezsuitát, Alfonso Carrillót is olasznak mondja.[17]

Somogyi azt állítja, hogy a születés furcsaságairól Zsigmond "dajkáitól és hitelt érdemlő emberektől, akik azidőtájt atyja, Kristóf udvarában időztek", hallott; ha ezt az kijelentést összevetjük azzal, amit Szamosközy mondott Zsigmond és az olaszok viselt dolgairól szóló emlékek elevenségéről, és feltesszük, hogy nemcsak a szerzők által szükségesnek vélt forrásmegjelöléssel és önigazolással van dolgunk, azt kell képzelnünk, hogy Zsigmond bukása után, amikor a két történetíró műve

15 Ambrosii Simigiani notarii comit. Szolnok Interior. Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum ab anno MCCCCXC usque MDCVI. Quatuor libris comprehensa nunc primum typis edicta liber II. III. IV. Accuravit Josephus Benigni de Mildenberg. Cibinii, 1840. 114-115, 123. o.; Szilágyi János fordításában magyarul Somogyi Ambrus: Báthori Zsigmond első évei. In: Erdély öröksége (Erdélyi emlékírók Erdélyről). II. k. Sárkányfogak 1572-1602. Szerk.: Cs. Szabó László és Makkai László. Budapest. é.n. [1942] 67-68, 73-74. o.; Lukinich Imre: Adatok Somogyi Ambrus életéhez. In: Századok, 1906. 951-952. o.

16. Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 9, 10, 12. o.

17 Ezzel szemben felhozható, hogy az "olasz" itt nem konkrétan a származásra utal, mint inkább egy déli ("latin, mediterrán") "típust" jelez. A spanyolok és az olaszok összekeverésének a vallási küzdelmekből adódó oka is volt: Hispániát és Itáliát például együtt emlegette Heltai Gáspár a Hálóban, Reginaldus Gonsalvius Montanus művének 1570-ben megjelent fordításában: az inkvizíció e két országbeli tettei alkalmasak voltak arra, hogy Heltai és a kiadást pártoló János Zsigmond a reformáció erdélyi híveit elriassza általuk a katolicizmustól, sőt, arra is, hogy egy Habsburg hatalomátvétel esetére megjósolhassák: Magyarországon és Erdélyben a keresztények olyan sorsra jutnak, mint Spanyolországban és Itáliában. Ez az adat hozzájárul annak megértéséhez, hogy Somogyi Ambrus miért mondja, mindegy, hogy szándékosan, tájékozatlanságból vagy véletlenül, a spanyol származású szerzetest olasznak.

készült, kétféle szóbeszéd keringett: az egyik a születéséről, a másik az olaszokkal való mulatozásairól szólt, s mivel ezek a volt fejedelem alkalmatlanságának utólagos bizonyítékaiként összetartozók lehettek a szóbeliségben, könnyen kapcsolódhattak egymáshoz írásművekben is. A harmadik elem, mely ezekkel asszociálódhatott, az volt, hogy Zsigmondot gyermekkorában választották fejedelemmé, és alkalmatlansága utólag igazolta e döntés elhamarkodottságát és megalapozatlanságát. Somogyi művében találkoztak is a születést övező híresztelések az olaszok szereplésének emlékeivel, mivel az előbbiek a fejedelem jellemének előjeleire vonatkoztak, az utóbbiak pedig e jellemnek a nevelés során való kifejlődésére, s így egyszerű, lineáris történetté rendeződtek. Szamosközy is érdeklődött mindkét téma iránt, de a születésről csak a vázlatban ejt szót, a kész műben pedig nem, tehát a vádak kétféle csoportját nem szerepelteti együtt, ami, megítélésem szerint, annak köszönhető, hogy mivel bonyolult és árnyalt jellemrajzot kívánt adni Báthory Zsigmondról, a társadalmi környezete részéről ért hatások elemzésének szentelte figyelmét, és ezt a feladatot kitűnően meg is tudta oldani, semmi szüksége nem volt arra, hogy az emberi tulajdonságokat a születéskor érvényesülő természeti erőkre vezesse vissza, és csodás előjelekkel igazolja őket.

A jezsuita Antonio Possevino, az erdélyi politikai és vallási viszonyokat elemző művében, a Transilvaniában (1584) a katolicizmus visszaállításának reménységét a Báthory családban, és különösen az ennek a célnak megfelelően nevelhető Zsigmondban látta, míg egyik legnagyobb akadályát az eretnek Giorgio Biandratában jelölte meg. Az udvari orvos, hogy a gyermek Zsigmondot megkísérthesse, ha már a katolikus vallástól eltéríteni nem tudta, anatómialecke címén egy meztelen nő képét mutogatta neki, s "az alkalmat megragadva piszkos dolgokról elmélkedett." Leleszi János, Zsigmond jezsuita nevelője a szerzetesrendet támogató Báthory István lengyel királynak jelentette Biandrata üzelmeit, aki így kénytelen volt felhagyni velük, mondja Possevino.[18]

Az eset számunkra azt jelzi, hogy a jezsuiták és az olaszok, mivel ez utóbbiak között sokan "eretnekek" voltak, korántsem érthettek egyet Zsigmond nevelését

18 La Transilvania di Antonio Possevino della Compagnia di Giesu. In: Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti. Szerk.: Giacomo Bascapé. Róma, 1931. 136.o.; másik kiadásában: Antonio Possevino della Compagnia di Giesú: Transilvania (1584). Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1913. 146. o.; a Lengyelországban és Erdélyben élő olasz eretnekek, beleértve Biandratát és Squarcialupit, megismeréséhez alapvető Delio Cantimori: Eretici italiani del Cinquecento. Firenze, 1939.; Domenico Caccamo: Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558-1611). Firenze-Chicago, 1970.; Pirnát Antal: L'Italia e gli antitrinitari transilvani. In: Venezia e Ungheria nel Rianscimento. Szerk.: Vittore Branca. Firenze, 1973. 429-447. o.; Biandratáról külön ld. Pirnát Antal: Per una nuova interpretazione dell'attivitŭ di Giorgio Biandrata. In: Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. Szerk.: Klaniczay Tibor. Budapest, 1975. 361-371. o.; Uő: Il martire e l'uomo politico (Ferenc Dávid e Biandrata). In: Antitrinitarism in the second half of the 16th century. Szerk.: Róbert Dán-Antal Pirnát. Budapest-Leiden, 1982. 157-190. o., további bibliográfia a felsorolt kötetekben. Biandrata pályája egyébként nőgyógyászati tanulmányokkal kezdődött - ebben a témában írt munkáját Bona Sforzának és Izabellának ajánlotta 1539-ben - lehetséges tehát, hogy a Possevino által felrótt nőmutogatásnak nem ürügye, hanem tényleg a célja volt az anatómiai oktatás. Dizionario biografico degli italiani. X. k. Roma, 1968. 257. o.

és befolyásolását illetően oly mértékben, ahogy Somogyi Ambrus utólag képzelte. Ha azonban kizárólag Possevino itt idézett és máshol tett kijelentései alapján ítélnénk meg a két csoport viszonyát, azt hihetnénk, hogy erre állandó viszály nyomta rá bélyegét, s így hamis képet kapnánk. Possevino a rend kompromisszumokra nem hajló irányzatához tartozott, túlbuzgóságának a Transilvaniában észlelt nyomai miatt Rómában el is tekintettek a mű kiadásától[19]; két 1593-ban megjelent könyve, az ideális keresztény fejedelem műveltségét definiáló *Bibliotheca selecta*, valamint az irodalmat és képzőművészetet megrendszabályozó *Tractatio de poesi et pictura etnica, humana et fabulosa* jól jellemzi aspirációit, és hozzájárul a Biandratával kapcsolatos állásfoglalásának megértéséhez.[20]

A jezsuiták, gyulafehérvári megtelepedésük után, az 1580-as évek elején megpróbálkoztak az udvarban élő olaszok rekatolizálásával. Ezzel a céllal ment Luigi Odescalchi, a Társaság olasz származású tagja, nagyobb ünnepeken a kolozsmonostori rendházból a fővárosba.[21] 1581 húsvétján az olaszok közül néhányan hajlandónak mutatkoztak arra, hogy gyónjanak neki, és a megtéréssel kapcsolatos aggodalmaikról is beszéltek. Elmondták, hogy hiába vennék fel újra a katolikus hitet, mert amennyiben szándékaik szerint hazatérnének Itáliába, ott eretnek múltjuk miatt üldözné őket az egyház.[22] Lehet, hogy ez az állítás csak kifogás volt, mellyel visszautasíthatták a jezsuiták próbálkozásait, de érzékelhető ezekben a panaszokban, hogy a vallási értelemben mindezidáig toleráns erdélyi udvar egyszerre volt az olaszok számára menedék és csapda. Elhagyni nem veszélytelen, de ottmaradniuk sem könnyű, mert ha rekatolizálnak, kisebbségbe, jóllehet a hatalom által felkarolt kisebbségbe kerülnek abban az udvarban, ahol a többség a protestantizmus különféle változatait élteti. A jezsuitáknak éppúgy megfelelt, ha az olaszok katolizálnak és Erdélyben maradnak, honfitársaik pedig követik a példájukat, mint ha távoznak onnan, s emiatt lazul fel az eretnek társaság.

Odescalchi a lengyelországi pápai nunciushoz folyamodott, hogy hárítsa el azok félelmeit, "akik valóban megbánást tanúsítanak, és nem voltak ténylegesen eretnekek, csak az ezen a vidéken fennálló helyzet miatt némileg szabadon értelmezték a katolikus vallást." Egyikük, a bolognai származású Giacomo di Pianoro húsvétkor gyónt Odescalchi előtt, és arra készült, hogy hazatér Itáliába; miután kislánya meghalt, egyedül már vállalni merte a távozás kockázatát, amit a nunciustól kapott garancia valamelyest csökkentett.[23] A bresciai Francesco Tenchetta a jezsuiták lengyelországi provinciálisához fordult annak érdekében, hogy pápai engedély folytán pap maradhasson, még ha eretnekségbe keveredett is; a

19 Monumenta Antiquae Hungariae. II. k. (1580-1586) Szerk.: Ladislaus Lukács S.I. Róma, 1976. 953-958. o.

20 Albano Biondi: La Bibliotheca selecta di Antonio Possevino. Un progetto di egemonia culturale. In: La "Ratio studiorum". Modelli culturali e pratiche educative dei Gesuiti in Italia tra Cinque e Seicento. Szerk.: Gian Paolo Brizzi. Róma, 1981. 43-75. o.; Klaniczay Tibor: A manierizmus. Budapest, 1982. 114. o.

21 Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571-1613) I. k. (1571-1583) Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1911. 88. o.

22 Uo. 111. o.

23 Uo. 105, 110 o..

kapcsolatfelvételt valószínűleg megkönnyítette, hogy ugyanebben az időben Tenchetta mint építész irányította a kolozsvári jezsuita kollégium munkálatait Báthory Kristóf megbízásából.[24] Egy másik olasz, akinek a nevét nem ismerjük, de tudjuk, hogy vezető szerepet játszott honfitársai között, a jezsuitáknak a Biandratával folytatott hitvitájukban felsorakoztatott érveit megfontolván katolikusnak nyilvánította magát.[25]

Possevino sok időt töltött Báthory István király mellett Lengyelországban, és Erdélyről ott több elméleti tudást szerzett, mint amennyi személyes tapasztalatot a helyszínen 1582-ben teljesített rövid küldetése során gyűjthetett. A Kolozsváron vagy Gyulafehérváron élő rendtagoknak több türelemre volt szüksége, mint amennyi Possevinónak volt. Meg kellett találniuk az eretnek erdélyi előkelőségekkel és olaszokkal való együttélés módozatait, sőt, az együttműködésre is lehetőségük nyílt olyan esetekben, amikor ezt a közérdek szükségessé tette; hogy mi tekintendő a köz érdekének, arról Báthory István utasításai nyomán mindanki meggyőződhett, és Zsigmond fejedelem nevelése is éppen ebbe a tárgykörbe tartozott.

Possevino egy vélte, hogy Erdélyt az orvosok sodorták az arianizmusba és más veszedelmes eretnekségekbe, a gyermekfejedelemre gyakorolt hatásukat csökkentendő, egy katolikus orvost juttatott az udvarba, akinek azonban a kitűzött célt nem sikerült teljesítenie.[26] Az Erdélyben működő egészen más benyomás érte a két eretnek orvos, Biandrata és Marcello Squarcialupi részéről. Mindketten emberségesen bántak a gyengélkedő Odescalchival, miután Kristóf fejedelem rájuk bízta a gyógyítását; Biandrata hozzájárult ahhoz, hogy falvait a fejedelem megvásárolja és a jezsuitáknak adományozza; kiderült, hogy Biandrata és Squarcialupi elismeri "tudásukat és erkölcsi tartásukat", s még a tanácsurak előtt is védelmébe veszi őket, csak éppen a katolizálásról nem akar hallani egyikük sem.[27] E szívélyesség ellenére, vagy épp emiatt, volt aki gyanakodva figyelte Biandrata közeledését. Szántó István az erdélyi jezsuita misszió történetét feldolgozó, 1599-ben írt művében feltételezte, hogy három rendtársát, Odescalchit, Leleszit és Tőröst Biandrata mérgezte meg, s ezt arra alapozta, hogy az orvos gyakran együtt étkezett velük a fejedelmi asztalnál, s ők egymás után ugyanabba a bénulásos betegségbe estek.[28]

Campano, a lengyelországi rendtartomány vezetője, amikor 1584-ben Gyulafehérvárra látogatott, a Biandrata megtérítésére tett kísérletek sikertelensége miatt kénytelen volt belátni, hogy a megátalkodott aggastyán "barátságosabb a Társaságunkkal, mint Krisztussal."[29] Annyi eredményt mégis elkönyvelhetett, hogy Bi-

24 Uo. 94-95. o.; Lukács i.m. II. k. 1976. 18, 34, 49. o.
25 Veress i.m. I. k. 1911. 112-113. o.
26 Uo. 285. o.; a katolikus orvos, Pietro Maria Quadrio kudarcáról Pirnát i.m. 1975. 365. o.
27 Lukács i.m. II. k. 1976. 122, 128-129, 139, 163. o.; 120, 123. o.; 236. o.
28 Hozzáteszi, hogy talán Kristóf fejedelem életét is Biandrata rövidítette meg.Monumenta Antiquae Hungariae. IV k. (1593-1600). Szerk: Ladislaus Lukács S.I. Róma, 1987. 533. o.
29 Lukács i.m. II. k. 1976. 644. o.

andrata a fejedelem szobájában többek füle hallatára elismerte Krisztus isteni mivoltát.[30] Sikerült továbbá Biandrata testén demonstrálnia a Gergely-naptár Erdélyben való elfogadtatásának helyénvalóságát: már az sem lehetett véletlen, hogy a szentháromságtagadó és a keresztelést elvető eretneknek éppen Karácsony napján újult ki minden évben a köszvénye, és Gyertyaszentelőig nyomta miatta az ágyat, de a naptárnak az udvarban történt bevezetése óta eltelt két évben is ugyanakkor érkezett a betegség. Emiatt arra hívta fel a provinciális a dolgok fölött túl könnyen napirendre tért Biandrata figyelmét, hogy az időpont változatlansága a naptár Isten általi jóváhagyását bizonyítja.[31]

Biandratáról is elterjedt az udvarban, hogy engedélyt akar kérni a pápától a Bolognába való visszatérésre, de ezt csak akkor nyerheti el, ha vállalja, hogy katolikusnak mutatkozik, vallási nézeteit nem hangoztatja, és hogy szoros házőrizetben tartják halála napjáig. Valójában arra készült, hogy Gyulafehérváron töltse életének hátralévő idejét s hogy legyen, aki öregségében gondoskodik róla, egy jókora összeg ellenében maga mellé akarta venni a jezsuita Massimo Milanesit, a gyulafehérvári kollégium tervezőjét. Közölte ezt az elképzelését a provinciálissal, akinek megrökönyödése és szánakozása összemérhető volt óvatosságával, mert kérdőre vonta, nem fogja-e Milanesit vallási fertőbe rántani magával; mire Biandrata megígérte, hogy a vallásról egy szót sem fog ejteni, s ha kell, napjában tízszer is együtt imádkozik a jezsuitával.[32]

Squarcialupit a provinciális írásban és a fejedelem jelenlétében élőszóban is győzködte. Ő, aki ekkor kálvinistának mondta magát, hajlékonyabbnak mutatkozott, mint az antitrinitárius Biandrata. Kétszer, ha nem is "sacramentaliter", de meggyónt, kifejezte a jezsuiták iránti rokonszenvét, s azt állította, hogy amennyiben sikerül kibékülnie ellenfelével - a lengyel udvarban élő orvossal, Simone Simonival - haladéktalanul jó útra tér. Oly ügyesen kerülte vallási hovatartozásának nyilvánosságra hozatalát - a jezsuitákkal fenntartott kapcsolatai mellett eretnek összeköttetéseit sem számolta fel -, hogy még a mai szakirodalomban sem találunk egységes álláspontot vallási nézeteit illetően.[33]

A lengyel nuncius a lengyel udvar eretnek olaszait is inkább visszaédesgetni, mint végképp elijeszteni akarta, ugyanakkor az erdélyi és lengyelországi eretnekek

30 Uo. 667. o.

31 Uo. 636, 641. o. Ez Possevinóban is különös örömöt ébresztett: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei Si Tarii-Românesti. II. k. (1585-1592) Szerk.: Veress Endre. Bukarest, 1930. 298-299. o.

32 Lukács i.m. II.k. 1976. 632, 644, 667. o.

33 Uo. 632, 644, 661, 667. o. Simonit 1582-ben fogadta fel Báthory István, és ő csakhamar szakmai rivalizálásba kezdett Buccellával, a király régebbi orvosával, és Squarcialupival, akinek tudományos nézeteit két művében kritizálta. (Orvosok esetében ez fizikai és vallásbölcseleti vitát is jelentett.) Buccella és Simoni ellentéte Báthory halálakor tetőzött, mert valamelyiküknek vállalnia kellett volna érte a felelősséget. Squarcialupi, Buccella biztatására, azzal fizetett Simoninak, hogy ateista materializmussal vádolta meg. Caccamo i.m. 56-57. o.; Simoni készségesen beismerte a két jezsuita, Leleszi és Szántó előtt Bécsben, hogy ellenfele közreműködésével megmérgezték. Lukács i.m. IV. k. 1987. 547. o.; A Squarcialupi vallásáról szóló tudományos vélemények összefoglalása Caccamo i.m. 128-129. o.

egyaránt a kivárás stratégiáját választották, kompromisszumkészséget tanúsítottak vagy színlelték azt. Giovanni Michele Bruto, Báthory István történetírója 1581-ben megígérte a nunciusnak, hogy katolikusnak nyilvánítja magát őelőtte, ha a pápa felmenti ifjúkorában tett szerzetesi fogadalma alól, és világi papként a lengyel udvarban maradhat; felajánlotta, hogy segít a nyugodt velencei öregkor után áhítozó gazdag eretnek, Prospero Provana megtérítésében. Bruto le is tette a hitvallást, de az ünnepélyes megtérést a pápai engedély elnyeréséhez kötötte, miután pedig ez megérkezett, két éven át hitegetett és halogatott, majd mindenki számára érthetővé tette, hogy az eretnekek táborában marad.[34] 1584-ben Possevino azzal válaszolt, hogy a Vatikánra nézve sértőnek és elfogadhatatlannak minősítette Bruto történeti művének egyes részeit, melyet Báthory István megbízásából évek óta írt és már éppen előkészített a nyomtatásra; a király elfogadta a bírálatot, a szerzőt munkára fogta, a kiadás leállt.[35]

A jezsuiták leveleiben nincs értelme a magyar történetíróknál megfigyelhető olaszellenességet kutatni - Odescalchi vagy Milanesi kifejezetten jó viszonyra törekedett honfitársaival, és Campano is közel állt ehhez -, de a színlelés taktikájával ők is találkoztak, akárcsak Szamosközy. Több nyoma van az udvart magát illető kritikájuknak. A kolozsvári kollégium megnyitó ünnepségén színre vitt dialógusban egy udvaronc és egy diák vitatkozott a tanulás hasznáról.[36] Zsigmond nevelője, Leleszi János az udvar rendetlensége és az őt ért megaláztatások miatt panaszkodott, Szántó István pedig úgy vélte, hogy az udvarban való térítés másodlagos fontosságú az "egyszerű nép" lelki gondozásához és felügyeletéhez képest, mert Isten igéje nem találja helyét és nyugalmát az udvaroncok szívében.[37]

1588-ban meghalt Biandrata, de nem egyedül ő távozott a Zsigmond körüli befolyásos társaságból, mert ugyanakkor lett nyilvánvaló, hogy Leleszi János egyre súlyosabb betegsége miatt nem képes többé ellátni a teendőit.[38] A jezsuiták ekkor még elég erősek voltak ahhoz, hogy rávegyék Zsigmondot, utasítsa vissza az udvarmester, a kancellár és a kormányzó törekvését, hogy Leleszi helyére Giovanni Michele Brutót hívják meg. (Bruto pozíciója Báthory István 1586-ban bekövet-

34 Fraknói Vilmos: Brutus János Mihály, Báthory István udvari történetírója. In: Századok, 1887. 793-797. o. A vallási színlelésről Carlo Ginzburg: Il nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del '500. Torino, 1970

35 Brutus János Mihály magyar királyi történetíró magyar históriája 1490-1552. I-II. k. Szerk.: Toldy Ferenc. Pest, 1863-1867; III. k. Szerk.: Nagy Iván. Pest, 1876.; Lukács i.m. II. k. 1976. 464-465. o.; Andrea Veress: Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria. Estratto dall'Archivio Veneto. Velence, 1929.; Papp Márta: Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái. Budapest, 1940. 27-29. o.

36 Veress i.m. I. k. 1911. 138. o.

37 Leleszi sérelmei: uo. 147. o.; Szántó véleménye: uo. 175. o.; Leleszi megpróbáltatásairól és sikereiről Bartók István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. 148-154. o.

38 Biandrata halála: Monumenta Antiquae Hungariae III. k. (1587-1592) Szerk: Ladislaus Lukács S.I. Róma, 1981. 140. o.; Gyulafy Lestár följegyzései. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századokból. II. kötet. Szerk: Szilágyi Sándor. Budapest, 1894. 16. o.; Leleszi kényszerű visszavonulásáról Bartók i.m. 148-154. o.

kezett halála után megingott a lengyel udvarban, távozott onnan, s ekkor már II. Rudolf szolgálatában állt.) A három méltóságviselő most azzal érvelt a fejedelem előtt, hogy Bruto mintegy forrása lesz a régiek cselekedetei megismerésének, mire Zsigmond a jezsuiták pártját fogva úgy válaszolt, hogy sohasem volt és nem is lesz híján olyan forrásoknak, melyekből tudást meríthet. Mindazonáltal a Zsigmond nevében ugyanekkor Lengyelországba küldött követek egyik megbízatása az volt, hogy szerezzék meg Brutónak a király hagyatékában lévő történeti munkáját.[39]

Nem zárható ki, hogy a jezsuitákat egykor védelmébe vevő Biandrata halála hozzájárult az udvari erőviszonyoknak ahhoz az átrendeződéséhez, mely először csak az eretnek nevelő behozatalának tervét hívta elő, de az év végén a Jézus Társaság Erdélyből való kiutasítását eredményezte. Nem tudjuk pontosan, milyen sorsra jutott az olasz kolónia, miután a legkiemelkedőbb egyéniség, Biandrata meghalt. A jezsuitáknak az 1580-as évek második felében írt leveleiből eltűnt az olaszok megtérítésének témája - bizonyára nem amiatt, hogy valóra váltak az ezzel kapcsolatos elképzeléseik. Akiket az évtized elejéről származó forrásokban megismertünk, többé nem követhetjük nyomon, de a kilencvenes évtized elejétől találunk helyettük másokat, s róluk már nem vallásfelekezeti konfliktusok jutnak eszünkbe. Nem találjuk közöttük a politikában jártas eretnek tudós figuráját, amilyen Biandrata volt - Squarcialupi is meghalt 1592-ben[40] -, mert ők már egy olyan udvar diplomatái, művészei és mesteremberei, amely lehetőségeihez mérten arra törekszik, hogy önreprezentációja által kedvező benyomást keltsen rangos nyugat-európai udvarokban. Báthory Zsigmondot 1588-ban absolutus princepssé tették és a házasságkötésre alkalmas életkort is elérte, menyasszonyt pedig nagynevű katolikus uralkodócsaládoknál (a toszkán nagyfejedelemnél, a bajor választófejedelemnél, a Habsburg császárnál) kerestek neki.

A Zsigmond személye körüli nemzetközi propagandáról 1588-ig a jezsuiták gondoskodtak. A katolicizmus jövendőbeli pártfogójának kiáltották ki, dicsérték gyermeki korát meghazudtoló érettségét, - a "puer senex" ideálját oltották a keresztény moralitás szerint vett uralkodóideálba - , de az értékeknek ez a kombinációja 1588 után nemcsak terjeszthető nem volt a jezsuiták kitiltása és a Zsigmondot sújtó pápai átok miatt, de tarthatatlanná is vált, mert a fejedelem egyszerűen kinőtte ezt a régi ruhát, és egy másikat kellett az alakjára szabni. A vallásosság a katolicizmus melletti kitartás erénye megőrizte vezető helyét, de a gyermeki tulajdonságokat felváltották a kincsekben bővelkedő országban korlátlan hatalommal bíró, alattvalóinak szeretetét élvező, jó megjelenésű, nagy testi erőt, másrészt szellemi kifinomultságot igénylő szórakozásokban örömét lelő

39 Lukács i.m. III. k. 1981. 115, 161, 169, 174, 293. o.; Fabritius Károly: Brutus János Mihály életéhez. In: Történelmi Tár, 1879. 341. o.; Balázs Mihály-Monok István: Történetírók Báthory Zsigmond udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről). In: R. Várkonyi i.m. 250-251. o.

40 Carrillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai (1591- 1618). II. k. Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1943. 73. o.

fejedelem udvari, lovagi attribútumai. A megváltozott motivációjú propaganda működtetésében, illetve az emögött lévő udvari kultúra kialakításában jutottak most főszerephez az Erdélyben élő olasz udvari emberek. Az erdélyiek között is voltak, akik alkalmazkodtak az újfajta igényekhez: 1591-ben írja a Padovában tanuló Kornis György, saját itáliai tartózkodásának jelentőségét fejtegetve, s ezért talán némileg túlozva is, hogy az olasz nyelv használata annyira általános lett az udvarban, hogy aki beszéli, elnyerheti a fejedelem dicséretét és kegyét. Zsigmond "otthon, vidéken, a városban, a palotában, az asztalnál csak olaszul beszél azokkal, akik tudnak ezen a nyelven."[41] Gálffy János, az udvarmester is Padovában tanítatta a fiát, pedig őt még másképp nevelték: "nem tanultam idegen országban, hanem azmely haza szült engemet, ugyanaz tanulságban is annak jovát vettem; nem laktam sem oloszak között, sem egyéb idegen nemzetségek között." Az udvarmester szavait nem italofóbia vagy merő patriotizmus diktálta, inkább a műveltség megszerzésének kétféle lehetőségére világítanak rá.[42]

Szükségtelen a Szamosközy-féle nézeteket szembesíteni az olaszok jelenlétének ma már belátható jelentőségével; a két dolog nem hasonlítható össze, mivel az egyik kortársi vélemény, a másik pedig az eltelt idő perspektívájából való értékelés eredménye. Amikor tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy az olaszok jelenléte milyen haszonnal járt Báthory Zsigmond számára, nem kell és nincs is értelme az olaszellenes vádakat elhárító vagy mérséklő kései védőügyvéd szerepét eljátszanunk. Nem tudjuk, milyen szinten gyakorolták a mesterségüket ezek az emberek: ismerjük a foglalkozásukat, de hiányoznak az alkotásaik, ami nemcsak a gyulafehérvári udvari kultúra pusztulásának következménye, hanem annak is, hogy sok produktum nyilván eleve a pillanatnak, s nem az örőklétnek készült, hogy csak a konyhaművészetre utaljak például; igaz, legalább leírások maradhattak volna róluk. Kivétel az építészet: bár a fejedelmi palota építkezéseiből csak töredékek vannak meg, az arisztokraták vidéki várkastélyain megjelenő reneszánsz stílusjegyek az udvar építészetének hatását mutatják. Kivétel a zene is, mert fennmaradtak Giovan Battista Mosto Gyulafehérváron írt madrigáljai.[43] Nem tudjuk, hogy a gyulafehérvári olaszok - a festő, a két kertész, a szakács, a két vívómester, a lovász, a labdajátékok szakértője, a "lapta csináló varga", a táncos vagy az udvari bolond, akiket név szerint felsorol Szamosközy 1607-ben készített listájában - ismerték-e azokat a traktátusokat, melyek egy-egy udvari mesterség, művészet technikai fogásait mutatták be, és fontoskodó méltóságtudattal minél rangosabb helyet igyekeztek kijelölni ismerőiknek az ideális fejedelem környezetében.[44] Ha az erdélyi olaszoknak a művészetre és az irodalomra gyakorolt hatását nehéz is ma már felmérni, a diplomácia szervezésében és szimbolikus kifejezési formáinak bevezetésében játszott szerepük annál világosabb.

41 A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264-1864). Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1915. 98. o.

42 Kocsárdi Gálffy János: Rabságában készített önéletirata. In: Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékírók. Szerk: Veress Dániel. Kolozsvár, 1983. 101. o.; Veress i.m. 1915. 85, 89, 215-216. o.

43 Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Budapest, 1985.; Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, 1986. 350-355. o.

44 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76-77. o.

A jezsuiták közül néhányan a tilalmas években is Erdélyben maradtak, 1595-ben pedig nyilvános működésüket is felújíthatták. Nem vettek részt a fejedelemhez kötődő világias értékeknek a propagálásában, de nem is bírálták a frivol udvari kultúrát, mely ugyanolyan hasznos volt a diplomáciában, mint az ő tevékenységük: Alfonso Carrillo, Zsigmond gyóntatója, szerzetes létére is a pápai diplomácia szálait szőtte Erdélyben, és képviselte őt a német-római birodalomban, Itáliában és Spanyolországban. A jezsuiták egy dologban megegyeztek Zsigmond világi propagandistáival, mégpedig hatalmának magasztalásában. Ennek a hatalomnak köszönhették a visszatérést, s ha korábban a katolikus gyermekfejedelmet vélték az eretnekek fenyegetésétől megóvni, most a vallásuk újjáélesztésére minden erejét latba vető hatalmasságot üdvözölték. Túlságosan függtek tőle ahhoz, hogy komoly kritikát mondhassanak uralkodásáról, Carrillo is legfeljebb pártfogója és védence szeszélyes természetéről tett néha egy-egy megjegyzést. Ünnepségeik bizonyítják, hogy a látszatteremtés eszközeivel éppoly ügyesen bántak, mint a világi szertartások szervezői, s ha kritizálták volna az udvari mulatságokat, nehezen győzhettek volna meg bárkit véleményük hitelességéről.[45] Az udvari társadalmat, s benne az olaszokat már a felekezetiség felől sem lehetett támadni, miután egy katolikus kör szerezett hatalmi pozíciókat. A világi és az egyházi propaganda Erdélynek a tizenötéves háborúba való belépésekor egyazon irányba terelődött, mindkettő a kereszténység hősét fedezte fel Báthory Zsigmondban. Ekkor, az 1590-es években jöhetett létre az itáliai udvari emberek és a jezsuiták között az az érdekazonosság, melyet Somogyi Ambrus, mint láttuk, az előző évtizedre fog visszavetíteni.

1589-ben V. Sixtus pápa visszavonta a jezsuiták kitiltása után elrendelt excommunicatiót, mire 1590 májusában Zsigmond Rómába küldte kamarását, Bodoni Istvánt, s őhozzá csatlakozott hazafelé vezető útjának bécsi állomásán Carrillo 1591 elején.[46] 1591 végén indult Jósika István, Bodoni társa a kamarási tisztségben, Zsigmond házassági ajánlatával Firenzébe, és Rómába, ahol a jezsuiták visszahívásáról kellett tárgyalnia. (Jósika Báthory András mellett Rómában tanult 1586- ban, Carrillo pedig most kitűnő ajánlóleveket adott neki a jezsuita rendfőnökhöz - a fejedelem egyik legkedvesebb embere, szinte második fejedelemnek látszik, és az előző országgyűlésen kiállt a katolikus vallás érdekében -, amire egyébként nagy szüksége is volt, mert a jezsuiták kiűzése után elterjedt róla, hogy többek közt ő kezdeményezte, és ingatlanjaik az ő tulajdonába mentek át.[47])

45 Az erdélyi udvarban használt olasz diplomáciai etikettről és a jezsuiták ünnepségeiről korábbi tanulmányomban próbáltam képet adni, Erdősi Péter: Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák. In: Aetas, 1995. 1-2. sz. 24-67. o.

46 Lukács i.m. III. k. 1981. 485-488, 536-537. o.; Veress i.m. II. k. 1943. 5. o.

47 Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel királylevelezése. II. k. (1576-1586). Szerk.: Veress Endre. Kolozsvár, 1944. 342. o., Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai. Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1918. 228. o.; Veress i.m. II. k. 1943. 9, 51. o.; Lukács i.m. III. k. 1981. 354, 411-412. o.v

A kiszemelt feleség Eleonóra hercegnő volt, Medici Ferdinánd, a toszkán nagyfejedelem rokona. Ferdinánd a kardinálisok testületének tagja volt 1587-ig, de azután is megőrizte befolyását a bíborosok között, hogy a világi hatalomért lemondott egyházi rangjáról. A Mediciekkel kötött házasság terve a pápai diplomácia vonatkozásában is erősíthette Báthory Zsigmond pozícióit, még akkor is, ha Jósika utazásával egyidőben meghalt a Ferdinánd által favorizált IX. Ince pápa, és VIII. Kelemen néven a Medici-ellenes Aldobrandini család tagja lépett a helyére.[48] A firenzei kancellária több forrásból gyűjtött információt Báthory Zsigmondról, melyek között az urbinói eredetű Genga család Zsigmond udvarában tartózkodó valamelyik tagjának a jelentése is szerepelt. (A Gengák firenzei kapcsolataira később térek ki.) Ezt a szöveget nem ismerjük, csak annak a személynek az utalásaiból tudunk meg róla valamit, akinek a véleményét kérték róla, aki elolvasta és alapvetően egyet is értett a benne foglaltakkal.[49] A harmadik informátor Lenzoni prágai toszkán követ volt, őt név szerint megnevezi az az irat, melyet a kancellária ezeknek a jelentéseknek az alapján szerkesztett és terjesztett Medici Ferdinánd elé.[50] Az anonim jelentés elismerte, hogy igaz, amit Genga Báthory Zsigmondról mondott: "jóság, emberiesség, vallásosság, egészség, bátorság, gazdagság" jellemzi. Zsigmond személyes vagyona a méltó hozomány garanciája. Országa gazdag, természeti adottságainál és erődítményeinél fogva jól védhető. Vinta államtitkár kifejezett kérdésére válaszolva a szerző előadja, hogy az uralkodócsalád hatalmának örökösödése problémamentes, hiszen a fejedelemválasztás és a választási eskü csak az alattvalók iránti megbecsülést kifejező formaság. Ilyen körülmények között még a legrangosabb itáliai hercegnő is boldogan élhet Erdélyben, egyedül az eretnekség és a török szomszédság jelent veszélyt. Ha a fejedelemasszony meg is őrizné hitét az eretnekek között, utódai már nehezen lesznek katolikusok, a török pedig, amint befejezi a perzsa háborút, azonnal bekebelezi Erdélyt.

A kancelláriai irat szerint Zsigmond az egyik legnemesebb magyar családból származik, "egészséges, hatalmas a termete, emberséges, szokásai igen civilizáltak. Jóságos, művelt, de egyben bátor és merész is, talpraesett minden harci gyakorlatban, és ezekben nagy örömmel képezi magát, amiben olasz tanárai és mesterei segítik őt, és nagyon szereti az olasz nemzetet", jól beszél olaszul és latinul, "szép és nemes vadászatokat rendez", magyarosan öltözködik, "de ha magára marad, olasz ruhákat vesz fel." Személyes vagyona nem túl nagy, de alattvalói az országgyűlésen minden anyagi természetű kérését teljesítik az iránta érzett szeretettől

48 Furio Diaz: Il Granducato di Toscana. I Medici. Torino, 1987. 287. o.; John R. Hale: Florence and the Medici. The Pattern of Control. London, 1983. 151-152. o.

49 Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei SI Tárii-Românesti. III. k. (1585-1592) Szerk.: Veress Endre. Bukarest, 1931. 271-273. o.

50 A kancelláriai irat: uo. 268-271. o.; az anonim jelentés: uo. 271-273. o.; Francesco Lenzoni, mint ambasciatore, a diplomáciai hierarchia legmagasabb fokán állt, és természetesen a toszkán hírszerzés bonyolításával is foglalkozott: Marcello del Piazzo: Carteggio della Legazione Toscana presso l'Impero (1537-1737). In: Festschrift zur Feier des Zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof-, und Staatsarchivs. Szerk.: Leo Santifaller. I. k. Wien, 1949. 668-669., 688. o.

vezetve. A trónutódlás módja a fejedelemválasztás, de ezt csak a látszat kedvéért tartják meg", építi be jelentésébe az informátor véleményét a kancellária. Zsigmond nagy népszerűségnek örvend a királyi Magyarországon is, azonban a császárra való tekintettel elzárkózik az ott élők "kegyei" elől. Viszonya a Habsburgokkal feszült, mert erdélyi csapatok megakadályozták, hogy Miksa főherceg foglalja el a lengyel trónt. Megfontolásra méltó, hogy érdemes-e a hercegnőt a messzi és a töröktől veszélyeztetett országba küldeni.

Ezek a kedvező információk összhangban voltak az erdélyi követség nyújtotta látvánnyal és az ajándékba hozott tárgyakkal. Velence toszkán ágense olasz ruhába öltöztetett szolgálókról, nagy kíséretről tudósított. (Carrillo még a küldöttség indulása előtt írta, hogy negyven-ötven nemesember alkotja azt.)[51] Jósika már a Firenze felé vezető úton is művelt társaság rangos elöljárójaként akart megjelenni. Kornis György, a padovai egyetem diákja írja apjának, hogy Jósika elvárta volna tőle és a társaitól, "hogy vélle elmennénk, és az uton az inasok tisztit subeálnók, mindenütt Illustrissimus dominusnak hínuk, ugy megtisztölnűk [...] mint szolga kegyelmes urát szokta." Ők azonban nem teljesítették a kívánságát: "sem az szolgálatot fel nem vevők, sem pedig fejedelmünk titulusát neki nem adók", "deákul is nem szólottunk véle."[52] Hiába képviselte Jósika az erdélyi fejedelmet, a fiatal Kornist megbotránkoztatta, hogy ez a Zsigmond kegyét élvező homo novus a kettejük társadalmi pozíciója közti különbségről megfeledkezve szolgálatra akarja fogni őt.[53] Képzeljük el, miféle érzelmek feszültek a Jósikával jövő "negyven-ötven nemesemberben", akiknek tűrniük kellett, amit Kornis, az egyetemi tanulmányok adta szabadságának tudatában és apja tekintélyével a háta mögött játszva elutasított.

A firenzei udvarmester a város kapuján kívül fogadta Jósikát három kocsival, elszállásolta a Pitti palotában, ahonnan Pisába kellett utaznia, hogy találkozzék a nagyfejedelemmel.[54] Báthory a Medici Ferdinándhoz írt levelében csak röviden említette az ajándékokat: a követ "át fog adni Önnek néhány lovat, és némi ízelítőt abból, ami a hegyeink mélyén terem."[55] A toszkán udvarnak az ajándékokról készített listája megőrizte azokat a kommentárokat, amelyek a követfogadás alkalmával hangozhattak el. A karkötőt "a föld alatt találták", a félig arany, félig kő csészék "az erdélyi folyókban találhatók", "és a fejedelem úrnak számtalan van belőlük", az aranykövületben "búzakalászok születtek, és a természet aranyná változtatta őket", a kisebbfajta zsákot megtöltő aranypor láttán pedig "meg lehet

51 Veress i.m. III.k. 1931. 263. o.; Veress i.m. II. k. 1943. 42. o.

52 Veress i.m. 1915. 243. o.

53 Kornis a kegyencek felemelkedéséről és bukásáról szóló sommás megjegyzéssel zárja a történetet: "tolluntur in altum, ut casu graviore ruant". Hogy Jósika arcátlanságának mértékét jobban hangsúlyozza, felidézi a Kovacsóczy kancellár küldöttségének érkezésekor kapott megtiszteltetést: "Cancellarius uramnak nagy legatioja vala, tiszti nagy volt, virtus is mind deákság több vagyon nálla, hogy sem mint Jósika uramnál, de mégis külömben viselte magát hozzánk." uo. 244. o.

54 Veress i.m. III. k. 1931. 263. o.

55 Uo. 252. o.

ítélni, milyen sok bányája van az erdélyi fejedelemnek". Szamosközy szerint Jósika vitt: "mint egy sisak oly nagy földben talált antiquitást, merő aranyat, ki belől concavum volt; talám mind nyolcszáz aranyat nyomott volna, kit goldstánnal töltött meg Zsigmond fejedelem," amely a firenzei feljegyzésben is szerepel.[56]

Időközben súlyos problémák jelentkeztek Erdélyben. 1592 decemberében a pápa lengyelországi követe nyugtalanító híreket közölt a Vatikán bíboros titkárával Zsigmond és alattvalói viszonyának kiéleződéséről. Tudomásom szerint első ízben ekkor hangzik el az a később váltig ismételt vád, hogy a fejedelem "átadta magát az élvezeteknek, semmivel nem törődik a zenén és a táncon kívül", amit a nuncius szerint ürügyként használtak azok, akik nemrégiben felkelést szítottak ellene. "Rákényszerítették, hogy küldje el az összes olasz muzsikust, és félő volt, hogy azzal a néhány jezsuita atyával, akik mellette vannak, ugyanezt akarják csinálni"; rebesgetik, hogy Báthory Boldizsár, Zsigmond unokafivére magához akarja ragadni a hatalmat.[57] A két Báthory közt még júliusban kirobbant viszályról az eseményeket a lengyel nunciusnál közelebbről figyelő Carrillótól is értesültek Rómában, és decemberben már azt is tudták, hogy ők ketten kibékültek, de Gyulai Pál tanácsurat és Gálffy János udvarmestert bűnbaknak tették meg.[58] Annak, hogy az olasz zenészeket, akiket valamikor 1589 és 1592 között toborzott, szélnek eresztette Zsigmond, ellentmond, hogy később is Gyulafehérváron találjuk őket. Valószínűleg a Zsigmondnál idősebb és tapasztaltabb Boldizsár hívei vették észre először a lehetőséget, mely az újfajta udvari szokások kárhoztatásában rejlett: a fejedelem támadható miattuk, és az uralkodásra való alkalmatlansága bizonyítható általuk. Lehetséges-e, hogy a politikai felelősség hiánya mellett a túlzott költekezés miatt is vádolták Zsigmondot, mondhatták-e, hogy az olasz zenekar fenntartásával felesleges kiadásokba veri magát? Emlékezzünk arra, hogy Szamosközy mesterségeik hiábavalósága miatt is támadta az olaszokat. De tőle tudjuk azt is, hogy Boldizsárnak évi négyezer forint járt Zsigmondtól, "rettenetes sokat költött, szinte fejedelmi módra, miérthogy tékozló is volt", s így talán nem ő volt a megfelelő ember, aki takarékosságra bírhatta volna rokonát. A magas fizetéssel Zsigmond ügyesen elejét vette annak, hogy Boldizsár részéről pénzügyi jellegű vádak érjék, sőt, felajánlotta, hogy az összeget másfélszeresére növeli, amit viszont Boldizsár hárított el körültekintő módon.[59]

Az olasz zenekar valójában egy diplomáciai bonyodalom kellős közepén találta magát. A szultán ellenezte, hogy Zsigmond Itáliában keressen feleséget, és Jósika

56 A tárgyakról készült egy rövidebb lista is a "Diari D'Etichetta" számára, ezt idézi a toszkán udvar ajándékozási gyakorlatáról írt tanulmányában Marcello Fantoni: Feticci di prestigio: il dono alla corte medicea. in: Rituale, cerimoniale, etichetta. Szerk.: Sergio Bertelli, Giuliano Crifó. Milánó, 1985. 150. o.; Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 66. o.

57 Veress i.m. III. k. 1931. 323. o.

58 Carrillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai (1591-1618). Szerk: Veress Endre. I. k. Budapest, 1906. 33, 36, 38-39, 42. o.; Veress i.m. II. k. 1943. 73, 75, 79. o.

59 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 24. o.

még vissza se tért Rómából, amikor áprilisban Gyulafehérváron már felolvasták a török tiltakozó levelét: "az kik az én hitemnek ellenségi, úgy mint bécsiek, velencések, hispanusok, flanderek, florenciaiak, azokból ne házasodjál, mert soha nem engedem."[60] Szamosközy elmondása szerint Báthoryt bevádolták a Portán, hogy "az némethez pártolkodnék", s mivel a hűségébe vetett bizalom eleve megrendült amiatt, hogy "ez idő tájban küldöz vala Zsigmond Oloszországban mátkájáért", "és az oloszokat hivatta Olaszországból, musikásokat", a szultán hitelt adott a híreszteléseknek, és hadsereget készült indítani Erdély ellen.[61] Május elején Jósika megérkezett az itáliai útról, egy másik követ pedig indult Isztambul felé, azzal a megbízatással, hogy cáfolja a Mediciekkel való házasságkötés tervéről szóló híreket.[62] Zsigmondnak engednie kellett, mert ugyanebben az időben a lengyel trón megszerzésére törekedett, ami a Porta helyeslése nélkül képtelenség lett volna.[63] Az olasz zenészek játékát sosem fogadta volna kevesebb lelkesedés, mint 1592 tavaszán, s a külpolitikai helyzet feszültsége, valamint a Báthoryaknak a nyár folyamán kiéleződő és csak ősszel enyhülő ellentéte válthatta ki azokat az olasz- és jezsuitaellenes megnyilatkozásokat, melyekről a lengyelországi nuncius decemberben tudomást szerzett.

1592 tavasza Bruto halála miatt is nevezetes. Az elmúlt télen jött Erdélybe, az út nehézségeit amiatt vállalván, hogy műve kinyomtatásáról lebeszélje Báthory Zsigmondot. A fejedelem 1590-ben végre hozzájutott a kézirathoz. Úgy gondolom, kapóra jött volna neki a diplomáciai erőfeszítések idején, ha növelheti családja presztízsét egy olyan történeti mű megjelentetésével, melyet Báthory István a maga és a jezsuiták tetszése szerint oly sokáig javítgatott. Bruto, aki ekkor már II. Rudolf szolgálatában állt, elhitette Zsigmonddal, hogy pillanatnyilag egyiküknek sem kedvezne az egykor Habsburg-ellenes szempontból megírt munka kiadása.[64]

A reprezentáció fokozásnak igyekezete ebben az évben tehát kétszer is beleütközött a nagyhatalmi politika akadályaiba, de nem volt hiábavaló. Jósika felkérésére Báthory Zsigmondnak ajánlotta 1593-ban Velencében megjelenő orgonatankönyvét Girolamo Diruta, zeneelméleti író, aki feltehetőleg ismerte a gyulafehér-

60 Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk.: Szilágyi Sándor. III. k. Budapest, 1877. 399. o. Zsigmond osztrák házasságról is gondolkodott már ekkor, ezért a csausz Rudolf császár alattvalóinak az udvarból való eltávolítását is követelte. Annál érdekesebb, hogy Isztambulba érve a csausz Báthory Zsigmond mellett szólt, a pozitív propaganda szólamait átvéve, a velencei követ előtt. Óváry Lipót: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. II. k. Budapest, 1894. 219-220. o.

61 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 25. o.

62 Az erdélyi követ Sennyei Pongrác volt, udvarmester Gálffy János kivégzése után, Szilágyi i.m. III. k. 1877. 285. o.; a helyzet képlékenységére utal, hogy október végén újra felvetette a toszkán házasság gondolatát a Portán, de két héttel később már azzal a módosítással adta elő a velencei követnek a Zsigmondról szóló sztereotip szöveget - fiatal, eszes, nyájas és jó keresztény -, hogy a toszkán házasságból semmi sem lesz. Óváry i.m. 220. o.

63 Óváry i.m. 219-220. o.

64 Brutus i.m. I. k. 1863. LXIII. o.

vári zenekar vezetőjét, Giovan Battista Mostót is.[65] 1592 júniusában a pápától jött követ Gyulafehérvárra, akit majdhogynem kínosan érintett a Zsigmond által tiszteletére rendelt fogadás ünnepélyessége[66], 1593 áprilisában pedig Medici Ferdinánd embere, Matteo Botti lovag érkezett meg. Önmagában véve is jelentős gesztus lehetett a firenzei fejedelem részéről, hogy a házassági tervek meghiúsulása ellenére is követet küldött - "rengeteg szép és új kelmeféleséget hozott nekem, amelyeknek úgy a változatosságuk, minőségük és szépségük, mint amiatt, hogy Felséged küldte őket, módfelett örvendtem", írta Zsigmond köszönőlevelében -, de a tárgyalásokra vonatkozó közvetlen adatokat nem találtam, abban az anonim jelentésben sem, mely ekkoriban készülhetett a firenzei államtitkár számára.[67]

Szerzőjéről csak annyit tudunk meg, hogy Báthory szolgálatában áll - nemrég megbízást is kapott tőle egy vívómester Erdélybe hozatalára - de urának nevezi a toszkán nagyfejedelmet is. Alázatos hangon sajnálkozik, amiért "a tárgyalt ügyről" nem lévén tudomása, nem adhat elegendő információt. Három aspektusból mutatja be Zsigmondot, országának földrajzi adottságai és gazdagsága, hatalmának szilárdsága, végül a személyes tulajdonságok felől. A húszéves fejedelmet a jezsuiták nevelték, katolikus, életvidám, erős, termetének arányai helyesek. Mindent azonnal megtanul, mértéktartóan vesz részt szórakozásokban. "Rendszeresen gyakorolja magát nemes tevékenységekben, mint a fegyverforgatás", sokszor felkeresi a fegyvertárat, ahol szép páncélzatát tartja, "nagyon szereti a lovaglást és a helyi szokások szerinti bajvívást", vadászni jár és jeleskedik a labdajátékokban.[68] "Erdélyben annyi gyönyörű antikvitás található, hogy első látásra úgy tűnik, mintha Róma környékén járnánk," mondja a jelentés szerzője, és elég a Firenzében ajándékozott régiségekre, valamint arra gondolnunk, hogy 1593-ban jelenik meg Padovában Kovacsóczy Farkas kancellárnak ajánlva Szamosközy Analecta lapidum című munkája, hogy belássuk, az erdélyi udvar az ókori kultúra felidézésében és ápolásában is hasonlítani kívánt az itáliaiakhoz.[69]

65 Barlay i.m. 1986. 333-354. o.

66 Erdősi i.m. 35-41. o.

67 A MTA Könyvtárának Kézirattára, Veress Endre hagyatéka, Báthory Zsigmond levelezése, Ms 423. 72, 76. o.; Zsigmond köszönőlevele: uo. 74-75. o.; az ajándékkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy Firenzében Jósika is aranyszálból szőtt kelméket és selyemszöveteket kapott Ferdinándtól, Veress i.m. III. k. 1931. 274. o. Matteo Botti (1570-1621) gazdag firenzei családban született, irodalmi tanulmányok után, 1587-től diplomataként állt Medici Ferdinánd szolgálatában. 1591-től a Szent István lovagrend tagja. 1592-ben a török háborúba küldendő katonai kontingensről tárgyal Bécsben, innen megy Erdélybe, majd Krakkóba. (Ebből az adatból arra következtetek, hogy erdélyi útja során is katonai kérdésekről beszélhetett a fejedelemmel.) Dizionario biografico degli italiani. XIII. k. Róma, 1971. 447-450. o.

68 A firenzei levéltárban található dátum nélküli csonka példányról készített másolat: MTA Könyvtár Kézirattára, Veress Endre hagyatéka, Régi olasz útleírások Magyar- és Erdélyországról, Ms 475.10. 207-210. o. A levelet, utólagos címzése szerint 1593-ban küldték Medici Ferdinándnak.

69 Szamosközy István: Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum (1593); Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum (1598). Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Monok István, bevezette Mihai Bárbulescu, Kovács András. Szeged, 1992.

A firenzei kancellárián összegyűjtött anyagokhoz hasonló jelentést írt a magát Zsigmond kamarásának mondó senigalliai Francesco Baviera egy Erdélybe érkező meg nem nevezett pápai diplomata számára.[70] Az ország adottságain és lakosságán kívül beszélt Zsigmond jövedelmeiről, a saját birtokában lévő erdőkről, ahova vadászni jár, hadseregéről, a különböző színű egyenruhák megkapó látványáról, az állandóan őrködő udvari testőrségről. Mint az alattvalók szeretetének bizonyítékát említette, hogy Zsigmondot már tizenhat éves korában trónra ültették, anélkül, hogy másvalaki kezébe adták volna a kormányzást, míg eléri a felnőttkort. Dicsérte tökéletes latin- és olasztudását. A fejedelem intelligens és az erények pártfogója, egyedül vallása állítja szembe az előkelőkkel, de tiszta életének példájával mégis ő fog diadalmaskodni, az alattvalók szeretete pedig elősegíti majd a katolicizmus elterjedését. Csak azért tudnak keveset róla Itáliában, mert Erdély messze van, nem elég élénk a kereskedelme, és két, hatalmas császárság között fekszik.

Az eddig elemzett leírások hasonlóságai arra utalnak, hogy szerzőik ismerhették a diplomáciai jelentés műfajának kritériumait, vagy mert eleve rendelkeztek némi jártassággal ezen a téren, vagy mert a beszámolók megrendelői tudomásukra hozták, mire kíváncsiak. Feltűnő, hogy a fejedelem külső tulajdonságairól pozitív és részletes képet rajzolnak, az elmélyült jellemábrázolás pedig teljesen hiányzik. Ez a felszínes idealizmus nem feltétlenül a szerzők gyenge megfigyelőképességének tudható be, hanem azzal is magyarázható, hogy míg a megbízás a firenzei vagy a római diplomácia részéről érkezett, valójában a gyulafehérvári udvar igényei szerint készítették el a leírásokat. E feladat teljesítésére, s általában az erdélyi és az itáliai udvarok közötti összeköttetés működtetésére éppen azok az olaszok feleltek meg leginkább, akik Erdélyben éltek, de voltaképpen két úr szolgái voltak, megtartották olaszországi kapcsolataikat, ami egyfajta mozgási szabadságot adott nekik.

A legjobb példa erre a Genga család. Látjuk őket Szamosközynél, négyen vannak Báthory szolgálatában: "Simon, Fulvius, Fabius, et Flaminius Gengae fratres."[71] II. Guidobaldo della Rovere urbinói herceg udvarmestere volt az apjuk; Fabio 1573-ban Franciaországban harcolt, Simone, a hadiépítész pályája Toszkánában kezdődött, onnan először Ausztriába, majd Báthory István Lengyelországába, végül Erdélybe került.[72] Amikor 1591-ben Medici Ferdinánd beleegyezett abba, hogy Simone az erdélyi udvarhoz szerződjék, Zsigmond cserében hozzájárult ahhoz, hogy Gyulafehérváron is a firenzei fejedelem szolgálatában álljon, 1598-as lemondásakor pedig Gengára bízta, hogy marad Erdélyben vagy távozik.[73]

70 Barlay Ö. Szabolcs: Egy 16. századi tudósítás Erdélyről. In: Magyar Könyvszemle, 1976. 3. sz. 265-270. o.

71 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o. Rajtuk kívül még ismerjük Giovan Battistát.

72 C. Promis: Simone Genga. In: Biografie di ingegneri militari italiani. Miscellanea di Storia Italiana edita per cura della Regia Deputazione di Storia Patria. XIV. k. Torino, 1874. 533-561. o.; Adatgyűjtemény Simone Gengáról: Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára. I. k. Budapest, 1982. 345-355. o.

73 MTA Ms 423. 40, 284. o.

Korábbi urai tehát sosem bontottak vele szerződést, csak kölcsönadták őt egymásnak. Remélte, hogy kapcsolatai felhasználásával bármikor a gyulafehérvárinál kedvezőbb anyagi megbecsülést adó állásba kerülhet valamelyik udvarban. 1589-től II. Fülöp udvarában tartózkodó testvére, Fulvio igyekezett helyet találni neki a spanyol hadseregben, de végül Simone jobbnak látta, ha nem adja fel erdélyi munkáját a bizonytalan spanyol ígéretekért, és a későbbi fejlemények igazolták ezt a döntését: 1595-ben már Zsigmond kamarásaként emlegetik.[74] Mint Szamosközytől tudjuk, végül Fulvio is Erdélybe ment. Láttuk, hogy a firenzei kancellária az egyik Gengától kért tájékoztatást az erdélyi ügyekről 1592-ben. 1593-ban Fabio kísérte Bécsből Gyulafehérvárra Matteo Botti követet, visszaútjának valamelyik állomásán pedig Simone gondoskodott róla.[75] Giovan Battista Genga Róma és Gyulafehérvár közti gensként jelenik meg 1595-97-ben.[76]

Giovan Battista Mosto, a zenekar vezetője 1589-ben amiatt ment Erdélybe, mert Padovában megszűnt az állása, de amint újra megszerezte azt, elhagyta Gyulafehérvárt, hogy később mégis visszatérjen. Ott halt meg 1596-ban: felesége és sógora állított neki síremléket a katedrálisban.[77]

A lengyel és az erdélyi udvar régi kapcsolataira emlékeztette Zsigmondot lengyel király Andrea Zucconello nevű udvaronca; 1595-ben Kassán találkozott Báthory egy szolgálójával, akit arra kért, hogy levelét és ajándékát Mosto közvetítésével juttassa el a fejedelemnek. "Életem végéig hűséges szolgája maradok, amilyen két testvérem volt, az egyik, Daniele nevű, Felséged, a másik, Ippolito nevű, Báthory István lengyel király uraság szolgálatában. Az egész Zucconello család Felséged rendelkezésére áll a jövőben."[78] A kapcsolat előzményeiről annyit tudunk, hogy amikor valamelyik fivér a lengyelországi jezsuita provinciális, s rajta keresztül a nuncius segítségét kérte egy kérésének Báthory István elé viteléhez 1584-ben, a provinciális azért támogatta az ügyet, mert a Zucconello testvérek katolikusok voltak, és múlhatatlan érdemeket szereztek azzal, hogy egyikük ellen, aki az erdélyi fejedelem kedvenc sebészorvosa volt, talán épp a fent említett Danielével azonos, az eretnekek gyilkos merényletet követtek el Kolozsváron, és Leleszi János ágyában halt meg.[79]

Nem mindenki élvezte azonban az erdélyi udvarban való tartózkodást; láttuk, milyen kellemetlen helyzetbe kerültek ott az eretnekek. Az udvarhoz fűző kötelékek elszakítására tett kísérletekre és ezek sikertelenségére egészen különös és drasztikus példát találunk Biandrata unokaöccse, az ifjabb Giorgio esetében. Az antitrinitárius vezető őt jelölte végrendeletében általános örökösének. 1588. május 16-án meghalt, mire öt nappal később a rokon írásos, saját pecséttel

74 Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei SI Tárii-Românesti. IV. k. (1593-1595) Szerk.: Veress Endre. Bukarest, 1932. 303, 317. o.
75 MTA Ms 423. 72, 76. o.
76 Veress i.m. II. k. 1943. 219, 238, 240, 257. o.
77 Barlay i.m. 1986. 336, 352-353. o.; Balogh i.m. 1985. 305- 306. o.
78 MTA Ms. 129. o.
79 Lukács i.m. II. k. 1976. 709. o.

megerősített esküt tett arra nézve, hogy hajlandó teljesíteni a testamentumnak azt a kikötését, mely szerint továbbra is az evangélikus vallást követi, s nem tér vissza az évekkel azelőtt elhagyott katolicizmusra; beleegyezik, hogy ellenkező esetben testvére kapja a vagyont helyette.[80] A nagy hitújítónak nyilván az volt a szándéka, hogy földi javait olyan hozzátartozó kezére juttassa, aki szellemi örökségét is átveszi, legalább annyiban, hogy ha nem is az antitrinitarizmust vallja vele együtt, de az egyik protestáns felekezet híve. Miután az ifjabb Biandrata ezt a feltételt elfogadja, hozzáfűzi, ugyanebben az esküben, hogy Erdélyt sosem hagyja el kegyelmes ura, a fejedelem tudta nélkül.

Későbbi források szerint, melyek az egykorú szóbeszédet örökítik meg, a vállaltakkal szöges ellentétben cselekedett. A pénzre áhítozva ő fojtotta meg nagybátyját és azonnal elmenekült, mondja Gyulafy Lestár, a fejedelem titkára, Szántó István jezsuita pedig úgy tudja, hogy siettette a halál amúgy is várható bekövetkeztét, hogy a pénzhez mielőbb hozzájuthasson, a végrendelet vallási kitételét zokon vette, és néhány ezer arany elrablása után Itália felé vette az útját, ám az erdélyiek feltartóztatták, elvették tőle a pénzt és futni hagyták.[81] A történet tanulsága, melynek révén jobban megérthetjük az olaszok helyzetét, abban áll, hogy a testamentum korlátozta az ifjabb Biandrata mozgási szabadságát. Akár az örökséggel, akár anélkül, Itáliába mint "eretnek" aligha mehetett, legfeljebb abban az esetben próbálkozhatott a visszatéréssel, ha belekezd a rekatolizálás procedúrájába, de erre Erdélyben, nem sokkal azelőtt, hogy kitiltották onnan a jezsuitákat, kevés esélye volt, testvére pedig, a másik potenciális örökös, azonnal kapott volna az alkalmon. Az eskü maradásról szóló részének értelmezéséhez emiatt ezt is hozzátehetjük: gondolhatta, hogy ha úgyis Gyulafehérváron kénytelen vesztegelni, még szerezhet érdemeket azzal, ha úgy tesz, mintha önszántából lenne ott. Elképzelhető, hogy ezzel valóban olyan csapdába került, amelyből akkor is tanácsos volt menekülnie, ha a gyilkosságot nem követte volna el. Forrásaink között legtöbb hitele a fogadalomnak van: ez az eseményekkel egykorú, azok főszereplőjétől származik, a másik kettő későbbi és csak a szóbeszédre alapul. A történet legvalószínűbb befejezése mégis ez: az ifjabb Biandrata, akit talán gyilkosság terhel, az örökség érdekében elfogadja a végrendelet feltételeit és a fejedelem szolgálatában marad.

Nem ő volt az egyetlen az olaszok között, akinek az erdélyi tartózkodásához bűnügy vagy más jogvita kapcsolódott. Egy velencei alattvalót, Bonfadinit, szerencsétlenség ért Erdélyben, és jobbnak látta, ha elutazik; pedig pert is indíthatott volna gyanúsítottja ellen, írta Báthory Zsigmond, bizonyára az országában uralkodó törvényesség látszatának védelmében.[82] Ennek épp a fordítottját látjuk az erdélyi hadseregben szolgáló Oliviero Pistoretto esetében: Velencében gyilkossággal vádolják, távollétében száműzetésre ítélik, de Erdélyben érdemeket szerez,

80 Veress i.m. III. k. 1931. 133-134. o.
81 Gyulafy i.m. II. k. 1894. 16. o.; Lukács i.m. IV. k. 1987. 552. o.
82 Óváry i.m. nr. 1092.

s ezért Zsigmond kegyelmet kér neki a Signoriától.[83] Az olaszok bűnügyeit azonban nem mindig tussolta el a fejedelem, joghatósága, vagy inkább tényleges hatalma rájuk is kiterjedt: a hihetetlen nevű Fantastico Travallát Gyulafehérváron Zsigmond parancsára akasztották fel.[84]

Térjünk most vissza az olaszoknak Zsigmond országáról, hatalmáról és személyéről írt jelentéseihez: a sorozat itt tárgyalandó utolsó tagján jól látható a fejedelmi propaganda hatása. Pietro Busto udvari zenész írta testvérének 1595. január 21-én.[85] Keveset árul el magáról és az állítólagos címzettről, viszont nagy szakmai öntudattal jegyzi meg, hogy miután Zsigmond vérző szívvel hozzájárult a jezsuiták kiűzéséhez, "az ő helyükre és a maga örömére egy jó muzsikusokból álló zenekart hívott, amelynek feje Giovanni Battista Mosto." Fél évvel e levél megírása után adományozott Zsigmond Bustónak egy házat Mosto szomszédságában, az Olasz utcában.[86] Busto nem magánlevelet, hanem a már jól ismert sémát követő beszámolót írt; nem állítom, hogy minden szavát felülről mondták tollba, mert ebben az esetben a fejedelem kiváló tulajdonságainak leírásába talán nem keveredett volna, hogy bár jóban és rosszban megőrzi nyugodt és kiegyensúlyozott kedélyállapotát, amivel kivívja az emberek csodálatát és szeretetét, de roppant ijesztő látványt nyújt, mikor haragra gerjed.[87] Busto jelentése a politikai eseménytörténet részletes kidolgozása miatt emelkedik ki az eddig tárgyaltak közül. A Boldizsár és Zsigmond csoportja közt 1594 augusztusában lezajlott s az utóbbi győzelmével - Boldizsár, Kovacsóczy kancellár, a Kendi testvérek és mások kivégzésével - végződött összecsapás történetét a fejedelempárti verzió szerint adja elő, amelynek lényege az, hogy a török háborúba a keresztények oldalán való belépést ellenzők szőttek összeesküvést Zsigmond ellen, s ő ezt volt kénytelen a letartóztatásokkal és kivégzésekkel megtorolni. A kereszténység ügye mellett fellépő fejedelem ellenségeinek lejáratására volt alkalmas, amit Busto rég halott eretnekről mondott: "az álnok Blandrata doktor azt a tanácsot hagyta [az erdélyi urakra], hogy sose álljanak el a török barátságától, ha békében akarják tartani az országot." Érdemes rámutatnunk arra, hogyan értékeli Busto a színlelést mint politikai fegyvert: mindkét fél elrejtette valós szándékát, s végül Zsigmond azért győzedelmeskedett, mert ügyesebben színlelt, és Isten előtte fedte fel az összeesküvők terveit, "akik semmit sem gyanítottak, mivel azt hitték, hogy a fejedelem sem gyanakszik rájuk." A színlelés és a leplezés Machiavellinél híressé vált fogalompárját használja Szamosközy is ugyanezeknek a történéseknek az elbeszélése során, de ő a kivégzettek oldalán áll, és elmarasztalja Zsigmondot a félrevezető eszközök használata miatt.[88]

83 Uo. nr. 1165.
84 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o.
85 Bascapé i.m. 167-172. o.
86 Veress i.m. IV. k. 1932. 216-217. o.
87 A Zsigmond erényeiről szóló részt magyarra fordítva közli Klaniczay Tibor i.m. 1985. 120-121. o., illetve Jászay i.m. 247-248. o.
88 "simulatione et dissimulatione, uti res postulabat, utendum ratus, placida et benigna oratione" írt levelet a kolozsvári országgyűlésnek, bevonult a városba és elkövette gyilkosságait, Szekfű Gyula: Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről. In: Századok, 1908. 212-244. o.; Machiavelli: A fejedelem, 18. fejezet.

Busto szerint az összeesküvésről értesülő fejedelem azt a látszatot keltette, mintha a hatalomról lemondva Itáliába készülne, ahova magával vinné Simone Gengát is. Később ez a mozzanat is beépült az olaszellenesség példatárába: Hídvégi Mikó Ferenc históriájában olvassuk, hogy "Bathori Zsigmond sok oloszokat hozatván be Erdélybe udvarába, azoknak természetektől s magok viselésektől, a mely jó szokásokban felnevelte vala gubernator Géczi János megváltozván, idegen országoknak látására, peregrinálásra kívánkoznék. Látván akkori nagy urak indulatait, s remélvén azt, hogy abból a peregrinálásból magának hasznot vehetne, kiből az országnak is jó következhetnék, engedni kelle."[89]

A Zsigmond erőszakos eljárását védelmező érvrendszer kiindulópontja éppen az volt, hogy ő nem mondott le a trónról, nem akarta elhagyni az országot és csak kényszer hatására távozott az udvarból, szemben a hatalom tényleges átadásáról és az itáliai peregrinációról szóló híresztelésekkel, melyek a kivégzett Boldizsár testvérétől, Báthory András bíborostól származtak.[90] Zsigmond és András mérkőzésének egyik színtere a Vatikán volt, ahol Fabio Genga, aki számíthatott Medici Ferdinánd és Giovan Battista Genga segítségére, abban az időben adta elő Zsigmond változatát és kért támogatást a törökellenes harcok megkezdéséhez, amikor Gyulafehérváron elkészült Busto levele, amelynek elterjedtségét jelzi, hogy nemcsak a kortárs humanista, G.V. Pinelli gyűjteményében a milánói Ambrosiana könyvtárban maradt fenn, de Rómában, Velencében, Párizsban és Oxfordban is megtalálhatók voltak a példányai a XX. század elején. Ezzel az udvari zenekar politikai jelentőségét másodszorra is felmérhettük.[91]

A Zsigmondról idealizált képet alkotó propagandát most érte először kihívás, és ezután csak nőtt a távolság a röplapok keresztény hőse és a császári és pápai udvarban egyre jobban kiismert - a háborúból való kilépés, a lemondás, a Habsburg hercegnővel kötött házasság felbontásának szándékát hangoztató - valóságos személy között. Egyebek mellett a kifelé mutatott kép változatlansága, illetve a titkos diplomácia gyors mozgása közti anomália miatt juthattak a be nem avatottak arra a véleményre, hogy az olaszok megrontották Zsigmondot, lehetetlen ábrándokat ébresztettek benne, és elterelték figyelmét a valóságról.[92]

89 Gr. Illésházy István nádor följegyzései (1592-1603) és Hídvégi Mikó Ferencz históriája (1594-1613) Bíró Sámuel folytatásával. Szerk.: Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 137. o.

90 Zsigmond szerint András hamisított egy levelet, melyben az állt, hogy ő török fenyegetés miatt lemond Erdélyről, a hatalmat Boldizsárnak adja, és Itáliába megy. Veress i.m. II. k. 1943. 425-429. o. A levél töredéke megtalálható Szamosközy gyűjteményében: "relinquendi regni huius seriam cogitationem inivimus, ac nobis tranquillam in Italia vitam elegimus potius, quam ut nos periculis praesentibus involvamus."; "primum Venetias attigero cum caeterisque principibus Italiae atque adeo cum sua sanctitate contulero". Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 32-34. o.

91 A Busto-féle irat példányai: Bascapú i.m. 168-169. o.; Zsigmond Medici Ferdinándnak előadja András vádjait, közbenjárását kéri Fabio Genga érdekében, majd megköszöni azt: MTA Ms 423. 125, 127, 134. o.; Fabio ismerteti Zsigmond katonai felkészültségét és a pápa támogatását kéri: Bascapé i.m. 172-176. o.

Az 1595-ös év második fele különösen fontos szakasza történetünknek, mert ekkor négy itáliai állam, a pápaság, a firenzei nagyhercegség, a mantovai hercegség és Velence küldöttei egyszerre vannak jelen Erdélyben. Már májusban megérkezik VIII. Kelemen nunciusa, Alfonso Visconti, kíséretében egy fiatal firenzei nemessel, Cosimo Capponival, aki ugyan a pápától is kap ajánlólevelet, mely szerint a Zsigmond iránti lelkesedés, illetve a Belgiumban, Franciaországban és Itáliában már próbára tett katonai erényei gyakorlásának óhaja viszi Erdélybe, mégis Medici Ferdinándnak küldi jelentéseit, aki felkarolta őt, mikor Franciaországból visszatért Itáliába.[93] Visconti adja össze Báthory Zsigmondot és Habsburg Mária Krisztiernát, de küldetése túlmegy ezen, mert Alfonso Carrillo mellett a pápa politikájának állandó embere lesz: néhány hónap leforgása alatt szinte "atyja lett őfenségének, aki egyetlen lépést sem tesz nélküle, s remélem, napról napra növekedni fog őfenségénél a tekintélye", mondja Capponi.[94]

Az ezután érkezők megbízatása is kettős volt. Képviselniük kellett volna uraikat az esküvőn, de lekésték azt, és csak utólag adták át a jókívánságokat és ajándékokat. Ennél lényegesebb volt az a feladatuk, hogy a törökellenes hadjárat előkészületeiről és lefolyásáról résztvevőként vagy megfigyelőként híreket küldjenek. A velencei Gasparo Turloni és katonái még Gyulafehérváron találják a hadjáratra induló Zsigmondot, a firenzei sereg és parancsnoka, Silvio Piccolomini már csak Tergovistyénél éri utól az erdélyi hadat októberben, a két mantovait, Alvise Davilát és szolgálóját, Cesare Viadanát pedig már Havasalföldről visszatértében fogadja

92 Érdemes itt idéznünk Szamosközy véleményét a titkos diplomáciáról. Zsigmond és II. Rudolf 1597-es prágai tárgyalása kapcsán írja: "Az fejedelmek dolgában ezt kell eszében venni embernek, hogy mikor egyik fejedelem mással szemtől szembe leszen, nem annyira az publicum felől való tractálás vagyon köztük, az mit külsőképpen is tudnának vagy vélnének az emberek, hanem aliquid privatum vagyon, melyet ők akarnak cselekedni, tudniillik kit más emberre nem bízhatnak." Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 68. o.; "Alphonsus Carilust sokszor jártatta Hispaniába, hová széljel ez Olaszországban járásinak egy nehány okai lehetnének, kik még ez ideig homályban vannak." Uo. 79. o.

93 VIII. Kelemen Zsigmondnak ajánlja Cosimo Capponi szolgálatait 1595. február 14-én: MTA Ms 423. 136-137. o.; Capponi, Medici Ferdinánd iránti hálájáról: Veress i.m. IV. 1932. 268. o.; Franciaországban a toszkán nagyfejedelemség csapatai Navarrai Henriket támogatták a spanyolok ellen. Diaz i.m. 286. o.

94 Veress i.m. IV. k. 1932. 260. o.

a fejedelem. Turloni, Davila, Viadana és Piccolomini már december végén visszatér Itáliába, Viscontival és Capponival ellentétben, akik évekig Erdélyben maradnak.[95]

Friss pillantással néznek körül az udvarban ezek az újonnan érkezők, s így beszámolóik is naprakészebbek és elevenebbek, mint a korábbi évekből valók. Érzékenyen reagálnak minden rezdülésre, ami a fejedelem olaszbarátságáról, illetve az előkelők és a "nép" olaszellenességéről árulkodik, hiszen ezeken a jeleken is múlhat, hogy az itáliai uralkodók mennyire támogatják Zsigmond katonai vállalkozását. Különösen érdekesek ebből a szempontból Piccolomini jelentései, mert ő közvetlenül tapasztalta a katonáival szembeni ellenszenvet, és részben ennek hatására, önállóan, a firenzei nagyherceg instrukciói nélkül, döntött úgy, hogy a hadjárat után nem marad Erdélyben. Capponi és Viadana levelei pedig azért izgalmasak, mert jól tudták, egyikük sem számít főinformátornak, a firenzei uralkodónak Simone Genga, a mantovainak pedig Alvise Davila írja meg a fontosabb híreket, s így inkább az udvarban uralkodó hangulatra koncentráltak.[96] Számomra is az a fontos, hogy látják az olaszok az udvar életét a háborús időszakban. Ha Szamosközy elmarasztalta a fejedelmet amiatt, hogy az országos ügyek irányítása helyett az olaszokkal mulatozott, mi ismét a diplomáciai rutin működtetésének szükségét vesszük észre a fejedelem kegyei mögött, őt magát pedig úgy látjuk, mint aki külföldi szövetségesei és erdélyi tanácsadói között egyensúlyozik.

Arra a hosszú listára, amit a felelőtlen olaszos szórakozásokról írt, Szamosközy felvette a labdajátékokat is: Zsigmond az olaszokkal "hajigálta a felfújt labdát", a "lapta csináló vargának" pedig minden hónapban kifizetett tíz forintot.[97] A hadjárat előtti napok dokumentumaiban találunk egy olyan adatot, amely megint

95 Alvise Davilatta (?-1645 előtt), ahogy nevét ő maga írta, másképpen Luigi D'Avila (Davila), ciprusi nemescsaládból származik. Apja elhagyja a szigetet, miután azt a törökök elfoglalta, és Madridban, Párizsban, Rómában keres magának és fiainak állást. Alvise karrierje Franciaországban kezdődik: Medici Katalin testőrkapitánya, királyi helytartó Corbeilben, harcol a Navarraiak ellen; 1592-től találjuk Vincenzo Gonzaga mantovai herceg mellett, akit a magyarországi hadszíntérre is elkísér. Dizionario biografico degli italiani. XXXIII. k. Róma, 1987. 163. o. Cosimo Capponiról nem találtam további életrajzi adatokat; az egyik legfontosabb firenzei famíliából származik, amely populáris eredetű volt, de a XIII. századtól folytatott pénzügyi tevékenysége eredményeképp felemelkedett, a XVI. század elején pedig részt vett abban a küzdelemben, amely a köztársaság eltörlésével és a Mediciek fejedelemségének létrejöttével ért véget. A pártharcok során a családtagok egy része a Mediciek mellett, más része ellenük foglal állást, ezért érdekes, hogy Cosimo Capponi már Ferdinánd embereként jön Erdélybe. The New Century Italian Renaissance Encyclopedia. Szerk.: Catherine B. Avery. New York, 1972. 202. o.; Piccolomini erdélyi útjáról, leveleinek regesztáival Angelo Pernice: Un episodio del valore toscano nelle guerre di Valacchia alla fine del secolo XVI. In: Archivio Storico Italiano, 1925. 249-297. o.; A sienai Piccolomini család jól ismert II. Pius pápa után. Silvio szereplése a nagyfejedelem szolgálatában jelzi a sienai nemesség Medici-ellenességének enyhülését. Ferdinánd 1591-ben a család egy másik tagját, Alfonsót még kivégeztette, mert a pápa zsoldjában háborgatta Toszkána területét. Diaz i.m. 288. o.

96 Genga és D'Avila szerepéről Veress i.m. IV. k. 1932. 266., 317. o.

97 Szamosközy i.m. 1977. 58. o.; Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o.

csak azt mutatja, hogy a játék nem feltétlenül léha időtöltés, hanem a diplomáciai tárgyalás része lehetett, és szó sem volt arról, hogy Zsigmond ezt mindennél előbbre vette volna: a velencei Turlonit érkezése után majdnem két hétig várakoztatja, csak ezután hívja hivatalos audienciára, s ezt köti össze labdázással.[98] A hadjárat alatt épp elég teendője volt, hogy a diplomáciai formaságokat későbbre halassza. Alvise Davila nem ért Gyulafehérvárra a hadsereg megindulása előtt, ezért Bukarestig ment utána, ahol közölték vele, hogy majd csak akkor járulhat Zsigmond elé, ha visszaérnek Erdélybe, ahol a körülmények alkalmasabbak lesznek arra, hogy neki mint a mantovai herceg küldöttjének illő fogadást rendezzenek. A brassói audiencián a fejedelem már kellő ünnepélyességgel viselkedhetett. Davilára jó benyomást tett: szívélyes volt, közvetlenül bánt vele, nagy megelégedéssel vette át tőle a lovat és a páncélt. A követ nem lepődött meg azon, sőt, a figyelmesség jelének tartotta, hogy Zsigmond a feleségének szóló ajándékokat is látni akarta, saját kezűleg bontotta ki a ládákat, és dicsérte, amit bennük talált.[99] Brassóban végre volt ideje arra is, hogy levelet írjon a firenzei nagyfejedelemnek, melyben megköszönte a Piccolomini által hozott ajándékokat: amint Gyulafehérvárra ér, első dolga lesz, hogy megtekintse a szép rajzokkal díszített fegyvereket.[100]

A banketten, amit mindjárt az ünnepélyes gyulafehérvári bevonulás után rendeztek a palotában, a mantovai Viadana megfigyelte az ülésrendet, a felszolgálás "szépséges rendjét", az ezüst étkészletet, s az sem kerülte el a figyelmét, hogy a helyfoglaláskor rögtön kézmosóvizet adtak nekik.[101] Különös, hogy míg Viadana ott lehetett ezen az eseményen, sőt, utána villanellákat énekelhetett a fejedelemasszonnyal - miközben szemügyre vette ennek testi és szellemi tulajdonságait, hogy beszámolhasson róluk hercegének[102] -, a nála diplomáciailag fontosabb pozícióban lévő Davila nem kapott meghívást, mert még nem járt hivatalos audiencián Mária Krisztiernánál. Itt az etikett működésére tapinthatunk rá: egy olyan informális találkozóra, mint a bankett, csak formális fogadás után van mód, s ezt a szabályt a fejedelemasszony vonatkozásában is be kell tartani - hisz ami Zsigmondot illeti, ő már Brassóban fogadta Davilát-, de egy másodrangú személytő beengednek az udvarba, csak hogy az audiencia előtt is kapcsolatot tartsanak a delegációval. Viadana gondosan méricskélte, milyen kegyekben részesíti a fejedelem honfitársait a hadjárat után: Zsigmond favorizálja Turlonit, "de még nem ajándékozott neki semmit, mindazonáltal nagyon gyakran étkezik őfelségével együtt", "azt beszélik, hogy a fejedelem gyönyörű ajándékot készít D'Avila úr

98 Veress i.m. IV. k. 1932. 269. o.

99 Uo. 303-304.

100 "la tanta copia d'arme con tanta diversite di belle inventioni": az "invenzione" kifejezés használata a fejedelem esztétikai műveltségére utalhat. Uo. 305. o.

101 Uo. 316-317. o.

102 A fejedelemasszony iránt a nyilvánosság előtt tökéletes hódolattal viseltető udvaronc, amint levélírásba kezd, enged szabadszájúságának: "Nem rémisztő csúfság, nem öldöklő szépség, de még éppen elmegy", testi szépségének hiányáért tánc- és latintudása kárpótolja.

számára, de erről még semmi biztosat nem tudni", "őfensége feleségül adta Fabio Gengához, bizalmas emberéhez, a moldvai vajda özvegyét, miután azt čfensége meggyilkoltatta, s még óriási hozományt és gazdag ezüstneműt is adott hozzá", "Silvio Piccolomini úr visszatér Itáliába egész seregével, mert ezek a szászok tiltakoztak őfensége előtt az ellen, hogy itt töltsék a telet, de állítólag a fejedelem megtartja Silvio urat mint a tüzérség főparancsnokát."[103]

Piccolomini, mielőtt elhagyta Gyulafehérvárat, átadta Medici Ferdinánd ajándékait Zsigmondnak, és megkapta tőle azokat a csereajándékokat, melyekről a hazautazás során listát készített az elmaradhatatlan értékbecsléssel együtt. A nyaklánc majdnem ötszáz scudót ér, a két ezüstserleg száz scudót, a ló nem értékes, de itt van a Gyurgyevó alatt szerzett két hadijelvény, hálából az ostromban való részvételért, az egyik állítólag a szandzsáké; megkapta még Zsigmond "saját szablyáját, amit az oldalán hordott, nem azért, mintha értékes lenne, üzente, hanem csak amiatt, hogy számára kedves, mert ez az első győztes fegyvere, amit a kereszténység szolgálatában forgatott." A szó szoros értelmében vett fegyverbarátsághoz, s a szablya átadásához fűzött politikai üzenet további jelentéssel bővül, ha figyelembe vesszük, amit Piccolomini nem mond ugyan, de a csapatát Erdély nyugati határáig kísérő és Somlyó várában vendéglő Gyulafy Lestár fejedelmi titkár tudni vél: a fegyver egykor Hunyadi János tulajdonában volt.[104]

Zsigmond olaszbarátsága után vizsgáljuk most meg az olaszellenesség megnyilvánulásait, abban a reményben, hogy újabb adatokkal egészíthetjük ki mindazt, amit Szamosközytől tudunk. A zenekart ért támadások kapcsán észrevehettük, hogy a fejedelmi kegy önmagában nem garantálta az olaszok beilleszkedését: ezt erősíti meg Cosimo Capponi egyik levele, amit a havasalföldi hadjárat előkészületeinek idején írt. Már tudja, hogy ő is a fejedelem szűkebb kíséretében megy a háborúba, s alkalomadtán majd a firenzeiekhez csatlakozik. Ha az erdélyi normáknak megfelelő presztízst akar szerezni a hadseregben, márpedig a fejedelemhez való közelség erre okot és módot ad, akkor minél több lovast kell kiállítania és magával vinnie. A szolgálatára rendelt két katonát, s ezek két-két emberét már lóra ültette, de nem futja többre a pénzéből, pedig az erdélyi urak szemében ez kevés, a becsület legalább ötven lovaskatonából álló csapatot diktál.[105] Ez sem lehetetlen, ha szaván fogja Zsigmondot, aki nagyvonalúan megígérte, akár száz lovast is ad mellé, ha kívánja, de ő tartózkodik a kéréstől, mert Jósika kancellár és a tanácsurak egyszer már értésére adták: vegye különösen és szokatlanul nagy megtiszteltetésnek, hogy fejedelmük úgy emelte nemesei mellé, s anélkül utal ki számára huszonöt tallért minden hónapban, hogy cserében bármire is kötelezné őt. Capponi értett a szóból, elhatározta, hogy inkább tart öt-hat lovast a maga költségén, mint ötvenet a hadipénztárból. Mértéktartásával végül több megbecsü-

103 Uo. 311, 317. o.

104 Pernice i.m. 280. o.; Gyulafy Lestár följegyzései. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századokból. I. k. Szerk.: Szabó Károly. Budapest, 1881. 30. o.

105 Veress i.m. IV. k. 1932. 267. o.

lést nyer, mint amennyit a fejedelem pénzén vásárolhatott volna. Már a havasalföldi hadjárat után, 1596 január elején írja büszkén a firenzei államtitkárnak, hogy az erdélyi urak "most a tenyerükön hordoznak". Minden reggel meg kellett jelennie az udvarban, ahol némileg elhagyatottnak érezte magát egyetlen olaszként ötven magyar úr között. Annak, hogy mégis befogadták, Capponi szerint két oka volt: megértették, hogy hűségesen szolgálja Báthory Zsigmondot, és saját vagyonából tartja el magát. Sikerei bizakodóvá tették: "ha nem is válik hasznomra, szerencsét próbálok őfelsége mellett legalább még egy évig, legyen bár jó vagy rossz az a szerencse".[106] Újabb megbízatást kapott, amikor Zsigmond Prágába indult - a fejedelemasszonyt kellett szolgálnia - , de júliusban már visszatérni készült Firenzébe Zsigmondnak egy szolgálatait elismerő levelével.[107] Végül mégiscsak maradt. Ha hihetünk Szamosközynek, még 1597-ben is az udvarban tartózkodott ez a fiatalember, "akinek származása fényesebb volt, mint az esze", és "állandóan a mulatságokban forgolódott".[108] Története számunkra több szempontból tanulságos. Hogy ötven magyar közt egy olasz teljesít az udvarban szolgálatot reggelenként, még ha ez a háború és a küszöbön álló prágai utazás teremtette különleges helyzet következménye is, arra figyelmeztet, hogy Szamosközynek állítása, mely szerint "jóformán csak olaszok jelenhettek meg" Zsigmond előtt, "csak azok intéztek mindent, ők voltak ott mindenki helyett", alapos túlzás.[109] A Capponit ért kihívások és az ezekre adott válaszai pedig arra mutatnak rá, hogy az olaszok önérvényesítési törekvései az erdélyi urak érdekeit sértették ugyan, de konszenzus is létrejöhetett a két fél között. Az erdélyiek itt kényszerűen, de elfogadják, hogy osztozniuk kell egy olasszal a fejedelemtől kapható kegyeken, két feltétellel. Vegye fel a hűséges szolgáló magatartását - erre nyilván amiatt van szükség, mert az erdélyiek attól tartanak, különösen a háború idején, hogy az olaszok náluk hatékonyabban befolyásolják a fejedelmet és beláthatatlan kimenetelű politikai kalandokba keverik -, és minél kevesebbet költsön a közpénzekből.

Érdemes megállnunk itt még egy pillanatra. Capponi a nemesi öndefiníció egyik kulcsfogalmát használta a hadi készülődéskor átélt viszontagságairól írván: az "honore" kifejezés, a becsület, a korszak nemességről folyó vitáiban rendszeresen szerepel és eltérő jelentéseket vesz fel attól függően, hogy ki milyen álláspontot képvisel a nemesség lényegét illetően. Sajnos nem tudjuk, hogy mi volt Cosimo Capponi személyes véleménye ebben a kérdésben, így azt sem ítélhetjük meg pontosan, mennyire különbözött saját nemesség-fogalma, ha volt ilyen, az erdélyiekétől. Az előbbi konfliktussorozatban nem is azt láttuk, hogy teljes és összefüggő mentális struktúrák ütköztek volna. A történet eleje a következőképpen foglalható össze: a firenzei nemes, amint a harcmezőre lép, szembetalálja magát a nemesi státus (magyar értelmezés szerint) legrégibb és legalapvetőbb kritériumával, a

106 Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei SI Tárii-Românesti. V. k. (1596-1599). Szerk.: Veress Endre. Bukarest, 1932. 1-3. o.

107 Uo.; MTA Ms 423. 222. o.

108 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o.

109 Szamosközy i.m. 1977. 58. o.; Szamosközy i.m. II. k. 1876. 12. o.

hadrakelés kötelességével, ráadásul a katonai ranghoz kötődő elvárások jócskán felülmúlják az ő lehetőségeit, így kénytelen lemondani arról, hogy az udvarban élvezett előnyös pozíciót a hadseregben is reprezentálja. Capponi korábban francia földön küzdött, amikor pedig Erdélybe jött, tudta, hogy egy hadviselő országba érkezik, nem valószínű tehát, hogy meglepődött azon, hogy az erdélyi urak történetesen a kiállított csapat nagysága szerint rangsorolják egymást. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez csak egy volt az erdélyiek lehetséges rangsorai közt, s a fegyverkezéskor érthető módon ez aktiválódott.

Capponi, aki udvari emberként élt Erdélyben, csak alkalmilag katonáskodott, és politikai döntésekre nem volt befolyása, jóval derűlátóbb volt az erdélyiek és az olaszok közti kapcsolatokat illetően, mint Silvio Piccolomini, a firenzei csapat vezére, aki katonai és politikai döntések meghozatalára kényszerült. A honfitársai érkezését izgatottan és reménykedve váró Capponi így írt a firenzei államtitkárnak: "épp jókor jönnek, mert most megmutathatják, mennyit érnek az olaszok, s higyje el uraságod, nemcsak az itteni olaszok örvendeznek a mondott úr jövetelének, hanem őfelsége maga is örül", különösen mert "alkalma lesz megértetni a magyarokkal, hogy az olaszok szeretetet, megbecsülést és figyelmességet érdemelnek", s mert ennek az állításnak a bizonyítéka egy tökéletes lovag képében érkezik.[110] Capponi optimizmusába azonban némi aggodalom keveredett. Tartott tőle, hogy az olasz katonákat útjuk során ellenszenv fogadja, és csak abban reménykedhetett, hogy "míg az olaszokat Magyarországon ízekre szedik, itt [Erdélyben] talán sokkal kedvezőbben ítélik majd meg őket."[111]

Piccolomini, mielőtt elérte Zsigmondot Tergovistyénél, már tapasztalni vélte az erdélyiek ellenségességét. Nem tudjuk, mi történt vele az úton, de úgy érezte, hogy a helybéliek az idegeneket teszik felelőssé a háború kirobbantásáért, s emiatt gyűlölik őket. Így összegezte benyomásait: "amennyire meg tudom ítélni, őfelsége tanácsadói és szinte az egész ország békét szeretne kötni a törökkel", "ezért és a vallási különbségek miatt nagyon rosszul bánnak a külföldiekkel."[112] Az első élmények hatására eldöntötte, hogy miután a törökkel megütköznek, elhagyja az országot. Serege épp eleget szenvedett idejövet, s nem valószínű, hogy a hadjárat végeztével katonái parancsnoki tisztséget kapnának az erdélyi seregben. Maradhatna a fejedelem személye mellett, mert ő barátságosan fogadta és ragaszkodik hozzá, de ő sem dönthet szabadon, mert "nem akar bizalmatlanságot mutatni magyar alattvalói felé".[113] Ugyanazzal a konfliktussal van itt dolgunk, amit Capponi anyagi támogatásának ügyében láttunk. Az olaszok a fejedelem jóakarata és bizonyos erdélyi politikusok ellenszenve közt manővereznek, ami alkalmazkodókészséget és szerepjátszást követel: Capponi vállalja ezt, Piccolomini kezdettől fogva elutasítja. Ugyanakkor Zsigmond is őrlődik az olaszok és az erdélyiek politikai irányzatai között.

110 Veress i.m IV. k. 1932. 266. o.
111 Uo. 260. o.
112 Pernice i.m. 273. o.
113 Uo. 277. o.

A tanulmány elején szó volt Szamosközynek arról a nézetéről, hogy Ciro Spontoni történetíró eltúlozta a Silvio Piccolomini vezette firenzei katonák érdemeit. A nagyszerű haditetteket azonban nem Spontoni ötlötte ki, mert eredetileg maga Piccolomini írta meg Firenzébe Medici Ferdinándnak, illetve a szemtanú Visconti nuncius a Vatikánnak - ahonnan a firenzei követ továbbította urának a hírt -, hogy az erdélyiek csak kisebb összecsapásokra vállalkoztak, de lőfegyverek híján vonakodtak megtámadni a gyurgyevói erődöt, a Zsigmond által felkért firenzei csapat tüzet nyitott, majd a falon ütött résen át bátran előrenyomult.[114] Nemcsak a történetírók között volt nézeteltérés, hanem már a történet szereplői között is, mert ahogy a római toszkán követ írta, "a hely elfoglalása után a magyarok felgyújtották azt, úgyhogy az egész leégett, s állítólag amiatt tettek így, mert féltek attól, hogy a fejedelem az olaszokra bízza e hely őrizetét és védelmét, mert bár a fejedelem sokféle jelét adja az iránt ük érzett szeretetének, a nép gyűlöli őket, ahogy a németek is gyűlölnek más olaszokat." A pápa nem volt elégedett a hadjárat eredményével, írja a római toszkán követ, mert "az elfoglalt helységek egyikében sem vetették meg a lábukat".

Akik Rómában hibáztatták az erdélyi hadvezetést a győzelem utáni visszavonulás miatt, és Gyurgyevó őrizetlenül hagyását az italofóbiával magyarázták, eltekintettek attól, hogy mindez az adott helyzetben jó stratégiai döntés is lehetett. A fejedelempárti történetíró, Baranyai Decsi János mindenesetre azzal indokolta Gyurgyevó felgyújtását, hogy "az Erdélytől túlságosan messzire eső helyen veszedelem nélkül nem lehetne azt védelmezni."[115] Piccolomini leveleiben nem találunk arra utalást, hogy neheztelt volna, amiért nem kellett az oszmán birodalom határvidékén rostokolnia; nehéz is elképzelni, hogy erre vágyott az erdélyi kalandját minél előbb feledni kívánó hadvezér. Embereinek nincs téli ruhája elfogyott a pénze, otthonról sosem kapott utasításokat, és elege volt a hidegvérű alakoskodásból, ami nélkül itt nem lehet felszínen maradni.[116] Medici Ferdinándnak írt minden sora arról beszél: hadd keveredjenek ki innen minél előbb. "Felséged immár elégedett lehet a hírnévvel, amit itt nemzetünk szerzett, és mi inkább neheztelhetünk az itteniekre, mint ők reánk, miután ilyen jó szolgálatot tettünk nekik, és ez nekik se fáradságukba, se pénzükbe nem került."[117] Büszkesége újabb sérelmet szenvedett, amikor a brassói szászok bejelentették a fejedelemnek, nem tűrik, hogy a náluk megpihenő firenzeiek télen is városukban tartózkodjanak.[118] Piccolomini meglelte a kellő ürügyet, s ezután már a fejedelem sem járhatott a kedvében; maga mellett akarta tartani mint tüzérparancsnokot, de

114 Uo. 278. o.; Veress i.m. IV. k. 1932. 312-313. o.

115 Nála is azt találjuk, hogy "odanyomultak először az olasz vértesek, aztán a székelyek és a többi magyarok jöttek a nyomukban", Baranyai Decsi János magyar históriája (1592-1598). Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Budapest, 1982. 286. o.

116 "usare molta flemma e arte", Pernice i.m. 279-280. o.

117 Uo. 279. o.

118 Nem maga Piccolomini, hanem a mantovai Viadana állítja, hogy a firenzeiek távozását a szászok tiltakozása váltotta ki. Veress i.m. IV. k. 1932. 311. o.

Piccolomini jó előre megkérte Medici Ferdinándot, nehogy hozzájáruljon ehhez.[119] Báthory, mint láttuk, ajándékokkal engedte útjára, amikor pedig Capponival beszélgetett Piccolomini távozásáról, állítólag könnyekre fakadt. Piccolomini rossz híreket vitt haza Erdélyből, de Capponi információi ellensúlyozhatták azokat: csakúgy mint vele, Piccolominiékkel is jól bántak, nem kellett volna elmenniük, de hiányzott belőlük a hajlandóság az alkalmazkodásra.[120] Zsigmond maga is ügyes érvekkel indokolta Medici Ferdinánd előtt, miért engedte el a firenzei katonákat. "Fontolóra vettem, hogy ez a csapat csupa parancsnokságra alkalmas emberből áll, és nem találtam módját annak, hogy a nyelv és alattvalóimnak az övéktől eltérő hadviselési szokásai miatt hogyan vehetném igénybe szolgálataikat érdemeiknek megfelelően, s mert úgy látom, igazságtalanul bánnék velük, ha közkatonaként alkalmaznám őket, ahogy eddig kénytelen voltam, jobbnak láttam Fenségedhez visszaküldeni őket."[121] Az erdélyiek és az olaszok konfliktusairól, melyekről Ferdinánd már értesülhetett, nem lehetett hallgatni, de ha Zsigmond nyíltan beszélt volna ezekről, elismerte volna, hogy nem ura a helyzetnek és enged alattvalói nyomásának, ezért finom eleganciával csak a két nép közti nyelvi és hadászati különbségekre utalt, miközben újra hangot adott az olaszok iránti szimpátiájának, és önmagát határozottnak, döntőképesnek mutatta.

Báthory katonai helyzetének javulását remélhette attól, ha a királyi Magyarországon harcoló pápai seregek Erdélyben töltik a telet, de ez a terve, egy időben a firenzeiek távozásával, meghiúsult. Visconti nuncius szerint a tanácsurak arra kényszerítették Zsigmondot, hogy zárkózzon el az olaszok vezette katolikus sereg bejövetele elől, írja nekik azt, hogy Erdélyben nem tudnák ellátni őket élelmiszerrel. A tanácsosok "gyűlölik az olasz nemzetet, és magánérdekeik miatt nem akarnak a fejedelem mellett külföldiekből és katolikusokból álló számottevő katonai erőt látni."[122] Báthory ismét megpróbálta elejét venni a híresztelésnek, hogy tanácsadói nem engedelmeskednek az akaratának, s ezért a pápa unokaöccsét, a sereg kapitányát, Giovan Francesco Aldobrandinit hibáztatta késlekedés és vonakodás miatt.[123] Nem tudjuk, melyik fél okozta a terv bukását, szempontunkból sokkal fontosabb, hogy az erdélyi olaszellenesség vádjából, melynek felhánytorgatásával Piccolomini saját felelősségét kisebbítette, most a pápai kúria kovácsolt hatásos ellenérvet a távoli szövetséges gyanúsításaival szemben: "úgy a császár, mint az erdélyi fejedelem népei kevés hajlandóságot és szeretetet mutatnak az olaszok felé".[124]

119 Pernice i.m. 280. o.
120 Veress i.m. V. k. 1932. 1-3. o.
121 Veress i.m. IV. k. 1932. 305. o.
122 Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592-1600). Szerk: Veress Endre. Budapest, 1909. 133. o.
123 Aldobrandiniről Jászay Magda i.m. 1982. 263-266. o.; Hiller István: A Vatikán és Magyarország politikai kapcsolatai 1526- 1686. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatainak ezer éve. Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996.
124 A pápa álláspontja a római toszkán követ Medici Ferdinándnak írt levelében: Veress i.m. IV. 1932. 313. o.

Zsigmond hírnevének nem kedvezett, hogy éppen Jósika István, akit néhány éve még örömmel fogadtak Firenzében és Rómában, szembefordult az olaszokkal. Capponi szerint "nemzetünk ellenfele, szegény Genga urat szinte a porig alázta", "egy nap azt mondta őfelségének, s ezt egy fültanútól tudom, hogy inkább vezetne egy százezer magyarból álló hadsereget, mint száz olaszt", és "a fejedelem, amilyen jólelkű, semmit sem felelt sértő szavaira".[125] Jósika 1595-ben megtagadta a raguzai Giovanni di Marini Polinak, Rudolf császár utazó ügynökének, hogy Erdélyből Havasalföldre menjen. : Barátságtalan gesztusai miatt a császári udvar megvonta bizalmát tőle, s ez a fejedelemre is kedvezőtlenül hatott: 1597-ben a prágaiak úgy vélekedtek a Zsigmondnak küldendő hadisegélyről, hogy az "kidobott pénz, mert őfelsége tanácsadói, élükön a kancellárral, el fogják tőle lopni".[126]

Báthory 1597-ben ismét követet küldött Itáliába. A Medici Ferdinándnak és feleségének szánt ajándékok alig voltak szerényebbek a hat évvel ezelőttieknél. A megbízólevélben Zsigmond csak "az Argos nevű szőrtelen kiskutyát" említette, mely "fajtájára nézve indiai, de itt született Erdélyben", és az eb nyakába akasztott széles aranyláncról, a két szelindekről valamint a díszesen felszerszámozott török és erdélyi lóról nagyvonalúan hallgatott.[127] Az erdélyi fejedelem a keresztény hadsereg fővezérségére pályázott, Firenzét azért kellett útba ejtenie, hogy "az pápánál az herceg [Medici Ferdinánd] is instáljon több barátival együtt cardinálokkal és hercegekkel együtt, hogy in expeditione contra turcas Zsigmond legyen fő generális declaratus", de mire a követ Itáliába ért, a pápa ismét unokaöccsének, Giovan Francesco Aldobrandinit adta ezt a tisztséget, akire Zsigmond, mint láttuk, a havasalföldi hadjárat óta neheztelt, 1595-ös prágai útja során súlyosan megsértett a diplomáciai illemszabályok nyilvános áthágásával, és később sem engesztelt ki.[128] Az eset kapcsán felmérhetjük, hol húzódtak a katonai áldozatvállalás és a reprezentáció hatásának korlátai: Báthory Zsigmond már-már partnere lett az itáliai fejedelmeknek, de döntéseikbe nagyon kevés beleszólása lehetett. Ha Sarmasági időben érkezik, akkor is a pápai udvar legbelsőbb körében működő nepotizmussal kellett volna megmérkőznie.[129]

Nem az ilyen és ehhez hasonló diplomáciai sikertelenségek indokolták Báthory uralkodói kudarcát, és ezt az olaszok rá gyakorolt befolyása sem magyarázza. Ügyes diplomácia nélkül - amelyben a olaszok nem voltak mellőzhetők, még ha Jósika elutasító magatartása sejtet is egy ilyen kísérletet - az uralkodói célkitűzések lehetetlenségét beismerő két aktus, a lemondás és az ország átadása a Habsburgok-

125 Veress i.m. V. k. 1932. 2-3. o.
126 Uo. 203-206, 251-256. o.; Veress i.m. I. k. 1906. 542. o.
127 MTA Ms 423. 271-272. o.
128 Sarmasági Zsigmond követ megbízatásáról és az ajándékokról: Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 67.; a diplomáciai sértésről Erdősi i.m. 51. o.
129 Wolfgang Reinhard: Papal Power and Family Strategy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Princes, Patronage and the Nobility. Szerk: Ronald G. Asch-Adolf M. Birke. London, 1991. 329-356. o.; VIII. Kelemen másik két unokaöccsére, Pietro és Cinzio Aldobrandinire a bíboros titkár tisztségét bízta, ők leveleztek az Erdélybe küldött pápai legátusokkal is.

nak, valamint a Habsburg-házasság felbontása sem lett volna kivitelezhető. További kutatás tárgyává tenném, hogy a háború alatt milyen károkat szenvedett az udvar kultúrája, és maradt-e az udvarnak egy olyan magja, amelyre Zsigmond számíthatott Erdélybe való visszatéréseikor; voltak-e ezek között olaszok, segítettek-e felújítani a külföldi kapcsolatokat. Szamosközy jegyzi fel, hogy 1598-ban, Zsigmond első lemondásakor az olaszok elhagyták az udvart, miután egy utolsó gúnyos szócsatát vívtak az erdélyiekkel.[130] Van néhány adatunk az ottmaradtakról is. Nicolaus, az udvari festő elvette a zenész Pietro Busto lányát, Kolozsváron telepedett le, és 1607- ben ott élt. Giovanni Muralto 1602-ben halt meg Déván. Testvérét, Giulio Cesarét 1605-ben meggyilkolták. Simone és Fabio Gengát Alvincen ölték meg.[131] Egy 1600-ban írt jelentés szerint Fabio felesége, a havasalföldi román nő, szeretője lett Mihály vajdának; egy XVIII. századi szerző, Vernaccia, az urbinói származású jeles férfiakról szóló kéziratában azt állítja, hivatkozva a városában élő hagyományra, hogy mivel Fabio igen magas rangot ért el Erdélyben, egy havasalföldi hercegnőt vett feleségül.[132]

Giorgio Tomasit nem sokkal a mezőkeresztesi csata (1596) nevezte ki a fejedelmi házaspár belső titkárának. Az 1598-as lemondás után Erdélyben maradt, egészen Báthory András hatalomra jutásáig, és amiatt távozott, mert András őt küldte Rómába a Zsigmond és közte létrejött megállapodás hírével. Mint apostoli protonotárius írta és adta ki 1621-ben a Habsburg birodalom és Erdély II. Rudolf és II. Mátyás alatti háborúiról szóló munkáját. Báthory Zsigmond volt olasz udvari emberei közül ő tartotta fenn legtovább a fejedelem emlékezetét. Ő lenne az, akit Szamosközyhez hasonlíthatnánk, mert mindketten történeti távlatból tárgyalják azt a időszakot, melynek mindketten szereplői voltak, egymástól nem is messze, nézőpontjuk viszont különböző, és Tomasi maga is egyike lehetett a Szamosközy által bírált olaszoknak, de mivel a politikai és hadiesemények ebben a művében jobban érdekelték, mint Zsigmond személyisége és udvara, nem provokálhatunk vitát a két történetíró között.[133]

130 "Az oloszoknak, hogy Sigmond kimeneteli után ki kellett ez országból menniek, insultáltak némelyek az magyarok közűl nékiek: im hol mennek - ugy mond - a sinorok; mond egy magyarul tudó olasz közüllök, elköltöznek - úgy mond - az sinorok, de az selmek [a kiadó jegyzete szerint: "szemén, oláh katonák"] jőnek bé helyettek; mond erre az magyar: jőjjenek el bár, az selénekből is sinort tudunk mi csinálni." Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o.

131 Uo. 76-77. o.

132 Bascapé i.m. 173. o.; Promis i.m. 560. o.

133 Delle guerre et rivolgimenti del Regno d'Vngaria, e della Transiluania, con succesi d'altre parti. Segvitti sotto l'imperio di Rodolfo, e Matthia Cesari; sino alla creatione in imperatore di Ferdinando II. Arciduca d'Austria. Di Monsignor Giorgio Tomasi Veneto, Protonotario Appostolico, & Secretario del Prencipe Sigismondo Battori. [...] In Venetia, MDCXXI. Appresso Giouanni Alberti; Jászay Magda: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV-XVII. századi Magyarországról. Budapest, 1996. 151-159. o.

A fejedelem italofíliájának jóval több dokumentuma van, mint az italofóbiának: erről rendszerint elszenvedőinek közvetett beszámolóiból tudunk, egy megleckéztetett udvari embertől, egy méltóságára kényes katonai parancsnoktól, a pápai politika sikerét féltő nunciusoktól. Nem könnyű megítélni, milyen méreteket öltött valójában ez az ellenszenv. Az egész erdélyi lakosságra, a "népre" nyilván nem volt jellemző, az olasz megfigyelők akkor mondják ezt, amikor az állam politikájának irányáról tájékozódnak, ezért az általánosítás. Tudjuk, hogy a brassói szászok elzárkóztak a firenzei csapat teleltetése elől, de ennek egyszerű gazdasági okai is lehettek, és a szász autonómiához való ragaszkodásnak is betudható. Az ellenszenv idő- és térbeli elterjedését jól érzékelteti, hogy Somogyi Ambrus, aki Désen élt és a vizsgált időszakban tudomásunk szerint semmiféle kapcsolata nem volt az udvarral, megyei tisztséget is csak Báthory 1598-as lemondása körül kapott Belső-Szolnokban, az 1604-ben írt történeti művében már bírálta az olaszokat.[134] Szamosközy esetében ez a retrospektív támadás, szellemi utóvédharc személyes, az udvarban szerzett tapasztalatokkal magyarázható.

Szamosközyn kívül az udvarhoz kötődő olaszellenességnek két számottevő példájával találkoztunk, az első egy zenekarra, a második katonák ellen irányult. Mindkettő az Itáliához, s mindenekelőtt a Rómához és Firenzéhez fűződő kapcsolatok fellazítására törekvő körökben keletkezett, igen kényes kül- és belpolitikai szituációkban. Mindkettő összefüggött a Báthory Zsigmond uralkodói képességei iránti kételyekkel: Báthory Boldizsár éretlennek és felelőtlennek minősítette unokaöccsét olaszos szórakozásai miatt, s ezzel a mondvacsinált indokkal vitatta el tőle a hatalmat, míg a második esetben Zsigmond itáliai szövetségeseinél, a római és toszkán diplomáciában támadhatott aggodalom katonáik kedvezőtlen hírei miatt, s ezt ők is használhatták ürügyként.

Az olaszellenesség politikai jellege érthetővé teszi, hogy az 1580-as évekből, amikor Zsigmond még gyermek s nem teljes jogkörrel uralkodik, nem kerülnek elő rá vonatkozó adatok. A jezsuitáknak az udvar olasz eretnekei megtérítésére vagy kiszorítására tett kísérleteinek nincs folytatása az 1590-es években, a katolikus politikát képviselő olasz udvari emberek és a jezsuiták ugyanazon az oldalon találják magukat - az utóbbiak talán az érdekazonosság miatt nem bírálják az olaszos kultúrát, mondjuk, az erkölcs és a hasznosság felől -, az olaszokat támadó tanácsurak pedig a jezsuiták szerint többnyire eretnekek. Ha van hasonlóság eretnekek és udvaroncok stratégiája közt, az a viselkedés, a helyezkedés pragmatizmusa. Hiányzó láncszemnek számít, hogy nem tudjuk, milyen volt a két humanista tanácsúr, Gyulay Pál és Kovacsóczy Farkas attitűdje az olasz udvaroncok felé. A szerződtetésüket még megérhették, talán részt is vettek benne; de vajon rokonságban állhatott-e az ő felfogásuk és Szamosközyé, aki műveltségük örököse, Kovacsóczy védence volt?

Mivel az olaszellenesség ismert példái az országos politika kontextusába ágyazódnak, nehéz felelni arra a kérdésre, hogy voltak-e más természetű kiváltó okai,

134 Lukinich i.m.

visszavezethetők-e személyes rivalizálásokra, az olaszok és az erdélyiek közti pozícióharcokra, esetleg a mentalitás különbségeire. Ha egyedül a Szamosközy művében felsorakoztatott motívumokra támaszkodnánk, kétségkívül igenlő választ kellene adnunk, de bizonyára nem mindenki tudott kulturális terminusokkal és olyan elegáns módon érvelni az olaszok ellen, mint ő. Ha Capponi beilleszkedésének problémáira gondolunk, mégis megkockáztatható ez az igen. Az ő esete egyúttal a konfliktus feloldásának, a közeledésnek a lehetőségét is jelzi. A fejedelem iránti szolgálatkészsége által, amin politikai álláspontjának konformitását és ellenőrizhetőségét kell értenünk, valamint a költekezés mérséklésével bizalmat kelthetett új környezetében. Ebből logikailag az következik, hogy aki nem győzte meg mindezekről az erdélyieket, gyanút és bizalmatlanságot váltott ki; feltehetőleg ez állt annak a hátterében, hogy Jósika megálljt parancsolt az utazó ágensnek, és üldözte a befolyásos Gengát.

A két nemzet nemességének ideáljai, túl a történeti fejlődésből adódó evidens különbségeken, hasonlóságokat is mutattak. (Megoldatlan, és szerintem megoldhatatlan az a probléma, hogy az olasz udvaroncok között milyen arányban lehettek nemesek.) A szolgálat és a katonai virtus olyan elvárások voltak, melyeken az Itáliából jövő nemesek nem csodálkozhattak, hiszen ezeket az ő erénykódexük is tartalmazta. Nem foglalkoztatta őket annyira az erdélyi nemesség civilizáltsága sem, hogy ennek szokatlanságáról vagy fogyatékosságairól írjanak,[135] ezen a téren tehát, úgy tűnik, a fejedelmi propagandát nem érte kihívás. Előfordult, hogy hazájuktól távol az olaszok egy katonásabb értékrend követésére álltak át: 1589-ben, Vilnában adták ki a bolognai Domenico Mora, Báthory István lengyel király ezredesének traktátusát, melyben a vagyont, a fegyverforgatást, a bátorságot vette a nemesség alapkövetelményének, s hozzátette, hogy csak azok hihetik a szellemi műveltséget ezeknél fontosabbnak, akik nem látnak a kicsiny Itália határain túl.[136]

A nemesség társadalmi helyzetét tekintve is találunk analógiát az olasz udvarok és az erdélyi közt: a homo novusok karrierjére gondolok. Mivel a korabeli itáliai nemesség a homo novusok előretörése ellenében ismét a származás fontosságát hangsúlyozta, s az udvari nemesember castiglionei ideálja - mely a származással szemben még a lelki erényeknek és a műveltségnek adta az elsőbbséget - a tizenhatodik század végi Itáliában is csak erősen megváltozott alakban létezett, nincs értelme a kor erdélyi nemességének önértelmezését ehhez az ideálhoz hasonlítani. Itáliában a régiek az udvari szolgálatban próbálták helyreállítani megnyirbált presztízsüket, az újak ugyanott szerezték meg a magukét, s ezek a stratégiák külföldön is hasznosíthatók voltak, különösen egy olyan játéktéren, melyen a kívülről jövők jó esélyekkel indultak, ahogy az erdélyi udvarban is. Ha hihetünk Szamosközynek, az olaszok közül többen fiktív genealógiákkal léptek a fejedelem elé.[137] A homo novus és a régi arisztokrata konfliktusát Jósika és Kornis

135 Az egyetlen kivétel, amit ismerek, Visconti nuncius megjegyzése arról, hogy a magyarok az asztalnál túl sokat isznak. Veress i.m. 1909. 156. o.

136 Claudio Donati: L'idea di nobilta in Italia. Secoli XIV- XVIII. Roma-Bari, 1988. 228-229, 245. o.

137 Uo. 214-226. o.; Szamosközy i.m. 1977. 58. o.; Szamosközy i.m. II. k. 1876. 12. o.

nézeteltérésével szemléltettem; az az eset pedig, amikor az alacsony sorból jövő Jósika már mint kancellár oktatja ki az erdélyi nemesek méltóságáról és kötelességeiről Capponit, aki az egyik legrangosabb firenzei család sarja, de Erdélyben jövevénynek számít, sokatmondóan példázza az érvényesülés versenyében elfoglalt starthelyzet viszonylagosságát és befutható táv hosszát.

A gyulafehérvári olaszok politikai tevékenységéről összegzésképp az alábbiak mondhatók el: jó megfigyelők voltak, részt vettek egy fejlett hírszolgálat működtetésében, személyes és hivatalos külkapcsolatokkal rendelkeztek. A fejedelem közelségében mozogtak, és nem törekedtek arra, hogy a hatalmi erő birtokosainak helyére lépjenek, inkább köztük manővereztek. Mozgékonyságuk és informális befolyásuk miatt mégis konfrontálódtak velük.

Báthory Zsigmond hasznát vette az udvarában élő olaszoknak, mert a diplomáciát és a vele járó reprezentációt számára kedvezően alakították, hozzájárultak az udvari kultúra újnak számító elemei átvételéhez, de a tizenötéves háború viszontagságai közepette ők sem menthették meg a presztízsveszteségtől. Maradt még néhány kérdés, amelyekkel itt már nem áll módomban foglalkozni. A propaganda külföldön vonzónak mutatta a gyulafehérvári udvart; törekedett-e erre a fejedelem Erdélyben is; ha igen, ez a törekvés miért nem nyomta el a bontakozó ellenszenvet? Báthory Zsigmond, akinek udvarát, szokásait és adottságait oly megnyerő módon ábrázolták az itáliai udvarokat a gyulafehérvárival összekötő olaszok, valójában mennyire érezte magát otthon ebben a kultúrában, mennyire azonosult ezekkel az értékekkel? Lehetséges, hogy megfontolt mecénásként egyszerűen csak jó benyomást akart kelteni és szerepeket játszott. Ha mégis azonosult vele, akkor az a kérdés, hogy mennyire hatott ez a személyiségére, elvesztette-e, ahogy Szamosközy mondja, a realitás iránti érzékét: erre csak politikai terveinek és lépéseinek alapos elemzése után válaszolhatnék.

Krász Lilla

Hogyan válik egy veszélyes dráma humánussá?

(Bábaképzés története a XVIII. században)

A bábák személyével, mesterségük gyakorlásával kapcsolatos hazai és külföldi feldolgozások nagyon egyoldalúak. Az orvostudomány a szülészet történetét vagy a híressé vált praktizálók, bábák, szülészek, vagy a szülészeti eszközök, technikák fejlődésének leszűkített perspektívájából vizsgálja. A néprajztudomány a bábák ellen felmerült boszorkányvádak feldolgozására szorítkozik, ezzel mintegy megerősítve a hosszú évszázadok alatt róluk kialakult negatív képet. A bábamesterség, és vele kapcsolatban a szülő nő, s az újszülött gondozásának társadalomtörténeti kérdéseivel csak az utóbbi két évtizedben — elsősorban francia nyelvterületen kezdett el foglalkozni a történettudomány.

A bábamesterség történetében a XVIII. század Európa minden vezető államában alapvető változásokat hozott, amelyek az adott állam gazdasági, politikai, kulturális adottságainak megfelelően más-más formában jelentkeztek.

A bábarendeletek, bábaszabályzatok, orvosi jelentések, korabeli bábakatekizmusok és tankönyvek áttanulmányozása sok új adalékkal szolgált az ősi női mesterség antropológiájának megrajzolásához. A források kapcsán több kérdés vetődött fel: például, hogy miért került a születés és vele együtt a bábák személye a XVIII. században az érdeklődés középpontjába, milyen volt a bábák hagyományos társadalmi megítélése, funkciója, illetve hogyan győzték le azokat az évszázadokon át élő korlátokat, amelyek mélyen éltek a társadalmi gondolkozásban, akadályozván a modern egészségpolitika megvalósítását. Kik voltak azok a személyek, akik ezeket a kérdéseket felvetették, majd gondoskodtak megvalósításukról is, mennyiben jelentettek tényleges változásokat a XVIII. századi bábareformok a vidéki régiókban. Ezek azok a kulcskérdések, amelyek megválaszolására a tanulmány írója vállalkozik.

1. A halál bölcsője

A szülésnél évszázadokon keresztül a bábák segédkeztek, akikről nagyon ellentmondásos kép alakult ki.[1] A bába mesterségét Európa-szerte lenézték, lealacsonyítónak tartották. A kortársak megítélése szerint ez volt a "leghitványabb, leggyalázatosabb, legpiszkosabb, legvisszataszítóbb foglalkozás".[2] A kiömlő

* A tanulmány eredeti formájában az ELTE/BTK Közép- és Koraújkori Egyetemes Történeti Tanszékén Prof. H. Balázs Évánál 1995 júniusában megvédett szakdolgozat. Elkészítéséhez nagy segítséget nyújtott egy féléves bécsi és egy féléves firenzei kutatói ösztöndíj.

1 Az összehasonlító vizsgálathoz felhasznált bábákról, vagy bábáknak irott traktátusok a következők: 1. Francia nyelven: É. Nihell: Traité sur les accouchement par les femmes, Paris, 1771. A-M. le Boursier Du Coudray: Abrégé de l' art des accouhemens, Paris, 1769. 2. Német nyelven: E. Rösslin: Ein schön lustig Trostbüchle von den empfengnussen und geburten der menschen, Zürich, 1554. J.J. Plenck: Anfangsgründe der Geburtshülfe, Viennae, 1781. 3. Magyar nyelven: Marikowszki M.: A néphez való tudósítás, Miképpen kellyen a maga egésségére vigyázni, Nagykároly, 1772.

2 J.J. Plenck: i.m. p.47.

vér más körülmények között nem váltott ki ilyen taszítást, így például a sebészeket, akik szinte minden nap eret vágtak, nem érték hasonló vádak. A szülés lefolyása alatt keletkezett vaginális vért azonban tisztátalannak tartották. A megvetés tehát arra a személyre irányult, aki elfogadta, hogy segédkezzék a szülés levezetésében. A társadalom szemében az ilyen munkára vállalkozó bába csak megbecsülés nélküli nő lehet, csak olyan, aki a "nép söpredékéhez" tartozik.[3]

A bábák tudományát egészen a XVIII. század közepéig, amikor mesterségük és képzésük Európa-szerte állami ellenőrzés, hivatalos orvosi felügyelet alá került, nehéz elhatárolni a népi gyógyászattól. A bába és a boszorkány képe hosszú évszázadokon át összekeveredett, ami nem igazán méltányos, hiszen falvak, városok élete volt a kezükben.

A hozzáértő bába energikus nő volt. Gyakorlata, a szülések levezetésének alapos ismerete tekintélyt biztosított számára az adott közösségen belül. Ő volt az, aki ismerte a falu, a környék minden családjának történetét. A bábák esküszövegében, Franciaországtól a Habsburg birodalomig, mindenütt megtaláljuk a következő formulát: "Megígérem, hogy nem árulom el a családok titkait, sem azokét a személyekét, akiknél asszisztálok".[4] A közösség tehát diszkréciót várt el a bábától. Ő volt az, aki elfojtott minden botrányt az illegitim szülések körül. A komplikációkkal járó, végzetes kimenetelű szülések esetén őt, a "titkok tudóját" állította a közösség bűnbaknak, vádak tömegét zúdítva rá.[5]

A babona, a bűnbakképzés maszkja mögött tudatlanság, szorongás rejlik. A bábák ellen felmerülő boszorkányvádak valós okai nem egészen világosak. Spontán magyarázataink, mint szexuális tiltások,[6] orvoslók konkurrenciaharca[7], a hagyományos közösségi tilalmak és szokások megszegése,[8] a bábák helykeresési tudatából fakadó feszültségek,[9] túl egyszerűek.

Hosszú ideig Európa-szerte a szülés levezetésénél a nők kölcsönös segítsége volt a szabály. Mindazok, akik a XVI-XVIII. században a szülésről írnak, a bábamesterség kialakulását – bibliai példákra hivatkozva – a nők kölcsönös segítségnyújtására vezetik vissza.[10]

3 Vö. É. Nihell: i.m. p.36.

4 Magyary-Kossa Gy.: Magyar orvosi emlékek, Bp. 1929-1940. IV. p. 168. Ugyanerre hivatkozik cikkében a XVIII. századi francia bábahelyzetről írva: J. Gélis: Sages-femmes et accoucheurs. in: Annales Économies-Sociétés-Civilisations. 5 (1977) p. 929. Német nyelvterületen Fischer közöl könyvében hasonló formulát: A. Fischer: Geschichte des deutschen Gesundheitswesens, Berlin, 1933. p.125.

5 Vö.: I. Heinsohn-O Steiger: Die Vernichtung der weisen Frauen. Hexenverfolgung, Menschenproduktion, Kinderwelten, Herbstein, 1985. p.136. Itt a szerző európai kitekintéssel tárgyalja a XVI-XVII. században nők ellen folytatott boszorkánypereket, kitérve a bábaboszorkányokra. Ugyanezzel a gondolattal találkozunk Dömötör Teklánál is: Dömötör T.: Die Hebamme als Hexe. in: Probleme der Sagenforschung. (ed.) Lutz Röhrich, Freiburg im Breisgau, 1973. p.178.

6 Szenti T.: Parázsnák III. A bábák. in: Orvostörténeti Közlemények. 145-146 (1994) p.89-99.

7 R. Várkonyi L.: Közgyógyítás és boszorkányhit. in: Ethnographia. 3-4 (1990) p.386.

8 Kristóf I.: Boszorkányok, "Orvos Asszonyok" és "Parázna személyek" a XVI-XVIII. századi Debrecenben. in: Ethnographia. 3-4 (1990) p.454.

9 R. Várkonyi L.: i.m. p.405.

10 Vö. E. Rösslin. i.m. p.26., J. Rueff: i.m. p.42., É. Nihell: i.m. p.10., Marikowszki M.: i.m. p.45.

Különösen érvényes volt ez a vidéki, közlekedési szempontból nehezen megközelíthető, ritkán lakott, hegyvidéki települések elszigetelt közösségeire, ahol a külső segítség hiánya kényszerítette a nőket arra, hogy csak magukra illetve egymásra számítsanak a nehéz órákban. Így ezeken a településeken gyakran a szomszéd vezette le a szülést, a nők felváltva voltak szülészek és szülők. Bevett szokássá vált, hogy az a nő, aki már két-három szülést sikeresen levezetett – ilyen módon elnyervén nőtársai bizalmát –, a közösség "hallgatólagosan kinevezett" bábája lett. Ha azonban valamilyen oknál fogva nem tudott utánpótlást kinevelni, meghalt, vagy megbetegedett, a közösség nőtagjai visszatértek a kölcsönös segítségnyújtáshoz, várván, hogy kinevelődjék egy újabb jelölt, akit aztán kinevezhetnek a közösség "hivatásos" bábájának.[11]

A rendelkezésünkre álló bábatraktátusok, bábakatekizmusok, esküminták alapján megrajzolhatjuk azokat az általános attitűdöket, amelyek a kontinensen alapvetőek voltak a közösség választásában a bába személyét illetően. A legfontosabb volt a gyermekágyas asszony bizalma az iránt, aki szülésénél asszisztált. Igény volt a kéz finomsága is, ami adott esetben megkönnyíthette a szülést. A bába feladata ugyanis enyhíteni a szülő nő fájdalmain és lelki támaszt nyújtani neki. Buzgalom, szelídség, kegyesség, óvatosság, ügyesség, tapasztaltság; ezekkel a jelzőkkel definiálta a közösség a jó bábát.[12] A szülő nő mellett csakis olyan asszony asszisztálhatott, aki maga is legalább egyszer átesett a szülés megpróbáltatásain. A közösség szemében ugyanis az a nő, aki már szült, teljesen természetes módon alkalmas volt arra, hogy mások szülését levezesse.[13]

A bába kiválasztásánál fontos szempont volt az életkor. A legkedveltebbek a 45-50 éves nők voltak, akik éppen koruknál fogva egyesítették azokat az előnyös tulajdonságokat, amelyek lehetővé tették, hogy a kellő pillanatban a vajúdó nő rendelkezésére álljanak. A várandós anyák ugyanis valósággal rettegtek attól, hogy a szülés nehéz óráiban egyedül, asszisztencia nélkül maradnak. Így a közösség bizalmának elsődleges feltétele volt a bába pontossága. A középkorú nők kellő mozgásszabadsággal rendelkeztek ahhoz, hogy a gyors helyváltoztatás, a fárasztó virrasztás a szülő nő ágyánál ne okozzon problémát, hiszen családi állapotukat illetően gyakran már özvegyek, gyermekeik már nagyok voltak.[14]

A bába a szülésnél nemcsak az anya és gyermeke testi épségéért volt felelős, hanem az egyháztól kapott kényszerkeresztelési joga révén lelki üdvéért is. Így a bába feladatai közé tartozott, hogy a gyengécskének mutatkozó újszülöttet azonnal megkeresztelje. Ha a magzat nem volt ép, vagy halottnak látszott, az elsőként világra jött testrészét kellett megkeresztelnie. A szükségkeresztelési jog előfeltétele volt a bába erkölcsi feddhetetlensége.[15]

11 K. Utrio: Éva lányai. Az európai nő története, Bp. 1989. p.228-230.
12 Vö. Du Coudray: i.m. p.36., Marikowszki M.: i.m. p.42.
13 Vö É. Nihell: i.m. p.47., J.J. Plenck: i.m. p.53.
14 Vö. Du Coudray: i.m. p.45-47., Magyary-Kossa Gy.: i.m. III. p.182.
15 Tátrai zs.: Bába. in: Magyar Néprajzi Lexikon, (ed. Ortutay Gy.) Bp. 1977. p.178-179.

Évszázadokon keresztül a szülésnél férfiak nem lehettek jelen, még orvosok sem. A XVII. század híres doktorkodó nagyasszonyának számító, Batthyány Ferencné, Lobkovicz Poppel Éva maga írta, hogy édesanyjától gyakran hallotta, mennyivel jobban értenek az asszonyok a női betegségek gyógyításához, mint az orvosok. 1634-ben, amikor fia felesége gyermekágyban volt, a férj bécsi orvoshoz akarta vinni, az anya, Poppel Éva heves tiltakozásának adott hangot, amikor így fogalmazott: "... semmi úttal föl ne vinnéd az doktorokhoz, mert számtalan sok mocskolódásokkal és sok orvosság beadásával annyira elvesztegetik és annyira hozzák dolgát, hogy oztán sohasem lészen gyermeke...".[16] Magyarországon még a múlt század elején sem fogadták szívesen a szülő nők az orvost, mondván a "... magyar asszonyok szemérme nem engedi, hogy a férfiak bábáskodjanak, másrészt az együgyü köznép a bábákat, kivált a nem hivatalos, úgynevezett lógós bábákat, tudákosoknak tartja, mintha az úr Isten nekik valami különös tudományt adott volna a természet rendin kívül..".[17]

A szülés ma már egy hétköznapi aktus, de egészen a XIX. század közepéig mind az anyára, mind a születendő gyermekre nézve életveszélyes dolog volt, hiszen a bábákat a tapasztalaton kívül semmi sem segítette, sem műszerek, sem gyógyszerek. A XIX. század közepéig a fájdalomcsillapítást is nélkülözniük kellett. Bár hosszú ideig a nők szülési fájdalmainak enyhítését nem is tartották szükségesnek. Az általános nézet szerint ugyanis a nő legfőbb hivatása, hogy gyermeket szüljön, ez pedig – ahogy a bibliai példák is mutatják – fájdalommal jár.

A várandós anya félelmei, szorongása már jóval a szülési fájások előtt jelentkeztek. Félelme elsősorban a lehetséges komplikációkra irányult. Az egész család, az egész közösség elevenen őrizte azoknak a szüléseknek az emlékét, amelyek a nőt sírba vitték.[18]

A várandós anyának már a terhesség kilenc hónapja alatt egy sor olyan tényezővel kellett szembesülnie, amelyek megsokszorozhatták szülése rizikóját: így például a falvak, tanyák elzártsága, ami adott esetben a szülő nőt megfoszthatta mindenfajta segítségtől; hideg, vagy éppen a túlságosan nagy forróság, ami ellen nem tudtak védekezni; a vidéki nők mindennapos részvétele a mezei munkákban.[19]

Sok probléma adódott az anya és gyermek szétválasztása során is. A bábák sokszor figyelmen kívül hagyták a köldökzsinór elkötését. Más esetben viszont túl erőszakosan próbálták szétválasztani az anyát a gyermekétől, így a nők idő előtt elvéreztek. A traktátusok gyakran említik, hogy a gyermekek megfulladnak, mivel a köldökzsinór rátekeredik a nyakukra.[20]

A gyermek normálistól eltérő pozíciója a méhben, mint például egy beszorult fej, újabb bonyodalmakat okozohatott. Ilyen esetekben a bábák zavarukban gyakran vakmerő lépésekre szánták el magukat, hogy meggyorsítsák a szülést és enyhítsék a "nyomorúság ágyán" szenvedő anya fájdalmait, de megfelelő eszközök

16 Magyary-Kossa Gy.: i.m. III. p.201.
17 Uo. p.212.
18 Vö. Marikowszki M.: i.m. p.45., É. Nihell: i.m. p.62.
19 Magyary-Kossa Gy.: i.m. III. p.225.
20 Vö. É. Nihell: i.m. p.48., Du Coudray: i.m. p.40.

és módszerek hiányában – mai szemmel nézve brutálisnak minősíthető – bevatkozásuk a legtöbb esetben végzetes következményekkel járt, a várva-várt gyermek születésének napját a család számára gyásznappá téve. Valóságos drámák játszódhattak le a gyermek méhből való kivételekor, amikor a bába gyakran olyan erőteljes mozdulattal ragadta meg a gyermek karjait, hogy azok leváltak a törzsétől. A szülőcsatornában maradt testrészeket a bába kampók, horgok, tüzilapát segítségével próbálta eltávolítani. A durván eltört testrészek és a szerszámok megsértették az anyát, sebe elfertőződött, elüszkösödött, és 3-8 napon át tartó iszonyatos kínok után meghalt.[21]

Nem nehéz elképzelnünk, hogy ilyen és ehhez hasonló, meglehetősen drasztikus beavatkozások után, anya és gyermeke – amennyiben nem haltak meg – egy életen át viselték ezek jóvátehetetlen nyomait.

Egy-egy nehéz szülés után a nőknél mint közvetlen hatás jelentkezett a rendszertelen vizelet, időszakos, vagy végleges sterilitás, mély depresszió. Vidéken tovább nehezítette a helyzetet, hogy a nőknek néhány nappal a szülés után ismét munkába kellett állni, így esélyük sem volt arra, hogy a rettenetes élmény után testileglelkileg regenerálódjanak.[22]

A nehéz, komplikációkkal járó szülés következményeit az újszülött is magán viselte, púpos, béna, vak, süket lett esetleg egész életére, ami nem kis gondot rótt a társadalomra.[23]

Hiányoznak a források a sikeres szülésekről, a traktátusokban a kivételes, a dramatikus dominál. Nincsenek olyan források, amelyek a bábák oldaláról mutatnák be a szüléseket, ahol megvédhetnék, kimagyarázhatnák magukat.

A rendelkezésre álló leírások alapján egy tragikus kép él bennünk a korról. Nagyon nehéz a XX. század távlatától beleilleszkednünk a korábbi századok emberének érzésvilágába. Valószínű azonban, hogy ezeket a tragédiákat a korszak másként fogadta. A halálos kimenetelű szülések, a megnyomorított, debil gyermekek sokkal inkább, mint ma, beletartozhattak a családok mikrovilágába.

2. Egészségügy és közjó: Mária Terézia és II. József egészségpolitikájának alapvonásai a bábák példáján keresztül

2.1. Az egészségügyi reformok szervezeti kereteinek megteremtése

A Habsburg birodalomban nagyszabású egészségügyi reformjával Mária Terézia teremtette meg a birodalom valamennyi területére érvényes egészségügyi törvényhozás és végrehajtás szervezeti kereteit.

Mária Teréziának az egészségügy területén meglehetősen elmaradott állapotokkal kellett számolnia. A csekélyszámú képzett orvos működését a rendi keretek

21 Du Coudray: i.m. p.42-44.
22 Vö. Marikowszki: i.m. p.47., Du Coudray: i.m. p.56.
23 J.J. Plenck: i.m. p.55.

határozták meg, tevékenységük csupán a szűk felső körök egészségügyi ellátására korlátozódott. Az átlagpolgár élete és halála képzetlen gyógyítók kezében volt.

Mária Terézia trónralépésekor a járványüggyel foglalkozó udvari egészségügyi bizottságon ("Sanitäts-Hofkommission") kívül két rendi jellegű állami egészségügyi hivatali szervezetet találunk: a bécsi orvosi fakultást és az alsó-ausztriai "Consilium Sanitatis"-t. Hatókörük a vidéki régiókra azonban nem terjedt ki.[24]

Mária Terézia felismerve a helyzet tarthatatlanságát, rövid időn belül az apjától örökölt és maga által választott szakemberekre támaszkodva beindította nagyszabású reformprogramját. Mária Terézia nyitott volt minden, a Habsburg társadalmi-gazdasági-szociális viszonyokra konvertálható, külföldön már bejáratott reformok átvételére. Ez a külföld irányában tanúsított nyitottság megmutatkozott az egész egészségügy megreformálását célzó intézkedéseiben, szakemberei kiválasztásában is.

A fölülről kiinduló reformok célja egyrészt a birodalom valamennyi területére érvényes egészségügyi törvényhozás létrehozása másrészt a rendi korlátok áttörésével a közép- és alsószinten működő gyógyítók központi hivatali szervezetbe való betagolása, képzésük alapfeltételeinek megteremtése.

A tereziánus egészségügyi reformok két alappillérét az egyetem, a bécsi orvosi fakultás 1749. évi reformja, valamint az 1753 januárjában felállított, egyedül és közvetlenül ("alleinig und ohnmittelbar") az uralkodónőnek alárendelt udvari egészségügyi bizottság ("Sanitäts-Hofdeputation") képezte.[25] Ez utóbbi mint törvényhozó szerv működött. A bizottság még felállítása évében, 1753. július 24-én kibocsátotta a későbbiekre nézve meghatározó jelentőségű csehországi egészségügyi főrendszabályt ("Hauptmedizinalordnung für Böhmen"), amely megteremtette a közép- és alsófokú gyógyítók közvetlen állami ellenőrzésének szervezeti kereteit.[26]

Az udvari egészségügyi bizottság és az alsószinten működő járási körorvosok (Kreisarzt) között a közvetítő az újjászervezett prágai orvosi fakultás volt. A körorvosok az ide küldött állami szuperintendánsok révén az uralkodó közvetlen ellenőrzése alá kerültek. Orvosi praxisuk gyakorlásához az engedélyt Mária Teréziától kapták. Az ő feladatuk volt jelentések formájában rendszeres tájékoztatást adni a hatáskörükbe tartozó terület egészségügyi viszonyairól, járványokról, marhavészről, valamint felügyeletet gyakorolni a sebészek, patikusok, bábák tevékenysége fölött.[27] Csehország volt tehát az egészségügy központosításának "kísérleti terepe".

A csehországi egészségügyi főrendszabály készítette elő az udvari egészségügyi bizottság fő művét, az 1770. január 2-án kiadott egészségügyi normatívát (Sanitätsnormativ), amely az osztrák egészségügyi törvénykezés alapját képezte. A

24 E. Lesky: Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. in: Archiv für österreichische Geschichte, 122/1 (1955) p.12.
25 Uo. p.11.
26 Uo. p.25.
27 Uo.

reformokat óvatosan, lassan vezették be. Az udvari egészségügyi bizottság felállítása után még majd két évtizednek kellett eltelnie az egészségügyi normatíva kibocsátásáig.

Az egészségügy szervezeti reformjának hátterében Haugwitz által 1748/49-ben bevezetett közigazgatási reformok állnak. A haugwitzi reformok lényeges újítása a felsőfokú közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása volt. Haugwitznek sikerült meggyőznie Mária Teréziát az Osztrák és Cseh Kancellária felesleges voltáról. A két kancellária hatáskörének közigazgatási részét a "Directorium in publicis et cameralibus" révén szervezett új hatóság vette át, az igazságszolgáltatást pedig az ugyancsak újonnan szervezett "Oberste Justizstelle". Az egyes tartományok élén a szűkebb közigazgatást és pénzügyigazgatást egyesítő "Repräsentation und Kammer" állott, legalsó szinten pedig a "Kreisamt", járási hivatal. A haugwitzi reformok fő célja egyrészt a központosítás és egységesítés, másrészt a Kreisamtok révén a partikuláris rendi szempontok állami kormányzatból való kiküszöbölése.[28]

Haugwitz reformjaihoz mintául szolgált a korabeli Habsburg viszonyokra leginkább átültethető porosz rendszer. Így a "Directroium"-ban a porosz "Generaldirectorium" másolatát fedezhetjük fel.[29]

Ezek a párhuzamok megmutatkoznak az egészségügy szervezetében is. Az 1725-ben létrehozott "Obercollegium medicum"-ot ugyanolyan szerepkörben találjuk Poroszországban, mint a két évtizeddel később, 1753-ban felállított "Sanitäts-Hofdeputation"-t. A két ediktum szövegében néha egyenesen szó szerinti egyezségek vannak.[30]

Ugyanakkor a különbségek is szemtenűnőek. Az orvosi fakultás és a központi hatalom legfelsőbb egészségügyi hivatali szerve között Poroszországban soha nem jöhetett létre olyan szoros kapcsolat, mint azt a Habsburg példa mutatja. Az "Obercollegium medicum" és az "Obercollegium sanitatis", az egészségügy legfelsőbb porosz adminisztrációs szerveként Berlinben székelt, és így rövid idő alatt a Frankfurt an der Oder város orvosi fakultása, mint az uralkodó másik fontos hivatali orgánuma eltünt a képből.[31]

Ezzel ellentétes fejlődés körvonalai rajzolódnak ki a Habsburg Birodalomban. Az udvari egészségügyi bizottság 1776-ig, feloszlatásáig, rendeletei végrehajtásában a bécsi orvosi fakultást vele egyenrangú adminisztrációs partnerének tekintette. A feloszlatást követően minden kezdeményezés az egészségügy területén az uralkodó kezébe került, az orvosi fakultást szakértői, tanácsadói szerepkörbe szorítva vissza.[32]

28 E. Zöllner: Geschichte Österreichs, Wien, 1990. p.311-316.

29 E. Lesky: i.m. p.28.

30 Vö. Böhmische Medizinalordnung Art. 24-25. in: J. Bernt: Systematisches Handburch des Medizinalwesens nach den k.k. Österreichischen Medizinalgestzen, wien, 1819. 2.272, 278. Medizinal-Edikt Art 3. in: A. Fischer: i.m. II. p.272. Böhmische Medizinalordnung Art. 3-5. in: J. Bernt: i.m. 2.299, 300. Medizinal-Edikt Art,1. in: A. Fischer: i.m. II. p.272.

31 E. Lesky: i.m. p.57.

32 Uo. p.30.

2.2. Az egészségügy reformjának meghatározó személyisége: Gerard van Swieten

Az egészségügy reformjának kulcsembere, az udvari egészségügyi bizottság adminisztrációs és törvényhozói munkájának fő hangadója, Mária Terézia udvari orvosa, a holland származású Gerard van Swieten (1700-1772) egy tragikus véletlen folytán került az udvarba. Mária Terézia nővére, Marianne, Károly Sándor lotharingiai helytartó felesége, miután halott gyermeket hozott világra, súlyosan megbetegedett. 1744. november 6-án egy holland orvos utazott Brüsszelbe, hogy megpróbálja a lehetetlent, megmentse a hercegnő életét. Marianne 1744 decemberében meghalt, de van Swieten szakértelmével, odaadó gondoskodásával megnyerte a hercegnő és környezete bizalmát. E tragikus esemény és a brüsszeli követ, később államkancellár, gróf Kaunitz hívták fel Mária Terézia figyelmét a holland orvosprofesszorra.[33]

Van Swieten szülővárosában, Leydenben tanult, kora egyik leghíresebb orvosprofesszoránál, Herman Boerhaavénál (1668-1738). Boerhaave az orvostudományok területén Európa nagy tanítómesterének számított. (1725-ben nála szerezte meg a doktorátust, majd húsz esztendőn át dolgozott a nagy mester közelében.) A mester halála után a tanítvány, van Swieten legfőbb feladatának tekintette a boerhaavei tudományos örökség terjesztését, továbbfejlesztését. Katolikus vallása miatt azonban nehézségei voltak a leydeni egyetemen történő előmenetelben, így a bécsi meghívás hatalmas perspektívát nyitott meg előtte. Némi vonakodás után, kis nonkonformizmussal fűszerezve (nem volt hajlandó kezdetben parókát ölteni) elfogadta a felajánlott udvari háziorvosi állást, és 1745. június 7-én végleg Bécsbe költözött.[34]

Kevés orvost ismer a világtörténelem, aki valaha is nagyobb befolyást tudott volna gyakorolni uralkodójára, és aki olyan határtalan bizalmat élvezett volna uralkodója részéről, mint van Swieten.

Mária Terézia az ő kezébe tette le maga és családja orvosi gondozását. Az udvari orvosi tisztség mellett további magas méltóságok várták. Ő lett a Hofbibliothek prefektusa, majd ott tartott tudományos előadásai nyomán 1749-től a bécsi egyetem orvosi karának "Praesense", és az ottani reformok fő irányítója.[35] Az 1750-es években van Swieten lett az örökös tartományok "Sanitätschef"-je, neki köszönhető a klinikák 1753 és 1759 között történő megszervezése. 1749-től ő vette kézbe az egész egyetem reformját. Tevékenysége messze túlterjedt az orvosi és egyetemi ügyeken, rendeletek egész sorát eszközölte ki a szociálpolitikai kérdésekben. Az ő tevékenységéhez kapcsolódott a cenzúrabizottság 1751-es, az iskolabizottság 1760-as megszervezése.[36]

33 W. Charles: Die Früchte der Freiheit, München, 1968. p.51.

34 E. Lesky: Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. in: (ed.) E. Lesky-A. Wandruszka: Gerard van Swieten und seine Zeit, Wien-Köln-Graz, 1973. p.12-17.

35 W.G.Wieser: Die Hofbibliothek in der Epoche der beiden van Swieten. in: (ed.) J. Stummvoll: Die Hofbibliothek, 1638-1922. Wien, 1968. I. p.235-236.

36 E. Lesky: Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. in: E.Lesky-A. Wandruszka: i.m. p.10-11.

A van swieteni mű megértéséhez fontos magunk előtt látni a korabeli Hollandia gazdasági-társadalmi-szociális viszonyait. Hollandia van Swieten korában a kontinens legfejlettebb országai közé tartozott. Háttérben egy jól kiépített városi hálózat állt, polgári erényekkel és igényekkel. Mindaz, amit van Swieten hazájából magával hozott, egészségügyi reformprogramjához modellül szolgált. Polgári, racionális kultúrájából adódott, hogy a bábaság és az egész egészségügy reformját célzó programjával harcot indított a babona és a boszorkányság ellen, amelynek eredményeképpen a század második felében sikeresen tiltatta be a boszorkányüldözést.[37]

A van swieteni mű kiindulópontja a bécsi orvosi fakultás átszervezésének etatista programja, amelynek célja a kor igényeinek, az új kihívásoknak megfelelő oktatási intézmény létrehozása volt. Ennek szerves részét képezte a bábaügy reformja.

Van Swietenig a bécsi orvosi fakultás elsősorban rendi jellegű intézményként funkcionált. A fakultáshoz tartozó 70 gyakorló orvos féltékenyen őrködött az orvosok és az alsó szinten működő gyógyítók, sebészek, patikusok, bábák közötti társadalmi szakadék fenntartásán. Ahol tudták, megakadályozták, hogy ez utóbbiak az orvosok hatáskörébe tartozó beavatkozásokat hajtsanak végre. Megpróbálták korlátozni a képzetlen bábák működését, de a gyakorlatban, törvények, rendeletek és az ezeket végrehajtó hivatali apparátus hiányában ez valóban csak próbálkozás maradt. A gyakorló orvosok és az oktatást végző professzorok egészen 1873-ig közös testületet alkottak. A professzorok száma ekkor mindössze 3 volt, évenként csupán 8-10 előadást tartottak. Az oktatásból tehát az alapszinten működő gyógyítók, így a bábák is teljesen kiszorultak. Ugyanakkor az orvostanhallgatók körében is gyakorlottá vált, hogy doktorátusukat külföldön szerezzék meg, ugyanis a tudományos fokozat elnyerése valóságos vagyonba, 1000 guldenbe került, amit a vizsgáztató professzoroknak voltak kötelesek kifizetni.[38]

Az 1749. február 7-én kiadott rendelet értelmében van Swieten lett az egyetem első embere. Első feladata volt, hogy bevonja az oktatásba az alsószinten működő gyógyítókat, így a bábákat is. Maga vette kézbe a vizsgáztatást és kikötötte, hogy a jövőben csakis a belföldön megszerzett doktorátussal rendelkező orvosokat lehet kórházi, városi, járási orvosként alkalmazni. A doktorátus megszerzésének egyetlen feltétele a nála letett sikeres vizsga lett.[39]

Még az orvosi fakultás reformját megelőzően van Swieten egy sor sürgősségi intézkedést vezetett be. 1748 januárjában a "Collegia Obstetricia" felállításával az orvosi fakultás keretein belül megtette az első lépést a bábaoktatás megszervezésére. A Collegia élén a trieszti Joseph Molinari bábaoktató állt. Míg Németországban nagyobb városai már 1728 óta rendelkeztek saját bábaoktatóval, addig a bécsi bábák mesterségüket minden elméleti tudás nélkül, pusztán a tapasztalataikra hagyatkozva gyakorolták. Molinari feladata tehát abban állt, hogy a bábák számára

37 Klaniczay G.: A civilizáció peremén, Bp. 1990. p.304.
38 E. Lesky: Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. in: E. Lesky-A. Wandruszka: i.m. p.20-22.
39 Uo. p.19-20.

a legalapvetőbb anatómiai ismereteket közvetítse. Ettől kezdve a birodalom minden nagyobb városába Prágától Triesztig, Kolozsvártól Innsburckig bábaoktatót küldtek Bécsből. Itt jól megmutatkozik a van swieteni reformok titka: minden, a fővárosban kipróbált és végrehajtott reform modellül szolgált a birodalom valamennyi területe számára.[40]

A "Collegium Obstetricia" felállítását már 1748. július 4-én követte egy újabb bábákra vonatkozó rendelet kibocsátása, amely Bécs és Csehország bábái számára mesterségük gyakorlását a bécsi, vagy prágai orvosi fakultáson megszerzett vizsga letételéhez kötötte.[41] Ez a rendelet egy hosszú folyamat kezdetét jelentette. A gyakorlatban a bábák legnagyobb része még írni-olvasni sem tudott.

Van Swieten különös érzékenységgel viseltetett a veszélyeztetett társadalmi csoportok; koldusok, beteg öregek, lányanyák, házasságon kívül született gyermekek iránt. E karitativ szellem gyökerei még hollandiai praxisára vezethetők vissza, ahol 1738-ban a leydeni katolikus közösség őt bízta meg a szegényügy felügyeletével. Holland példát követve, negyedszázaddal Johann Peter Frank által megfogalmazott szociálpolitikai koncepció megszületése előtt, 1775-ben kész szociálpolitikai programmal állt elő. Ebben szegénysorban élő özvegyek orvosi ellátását végző kórházak alapítása, lelencházak és öregek otthonának létesítését sürgette. A lányanyák és gyermekeik helyzetét tarthatatlannak ítélte. A lányanyák gyermekeiket a St. Marx kórházban hozhatták világra, ahol a szülés után a legbrutálisabb módon elválasztották őket tőlük, a szerencsétlenül járt asszonyokat pedig pár nappal a szülés után kiutasították a városból. A St. Marx kórház azzal a szomorú nevezetességgel is bírt, hogy az év egy bizonyos napján szabad belépés mellett a tömegeknek is látványosságul szolgált.[42]

Mária Terézia – engedve van Swietennek – változtatott ugyan ezen, de erős katolicizmusával a lelencház alapítása és az apától követelhető tartásdíj fizetésének bevezetése már nem volt összeegyeztethető. A kérdés 30 évvel később, II. József alatt került ismét napirendre.

2.3. Mária Terézia bábarendeletei

A XVI. századtól Mária Terézia egészségügyi reformjáig a bábák önkéntes alapon vizsgázhattak a bécsi orvosi fakultáson.[43]

Mária Terézia bábákra vonatkozó rendeleteinek hátterében egyrészt az új kameralista tudomány populációs teóriája áll, másrészt egy olyan uralkodónő, aki maga is 16 gyermeket hozott világra. A bábákra vonatkozó rendeletek kibocsátásának elsődleges célja, állami ellenőrzésük és szakszerű képzésük megszervezésével megakadályozni azt, hogy képzetlen, avatatlan bábák praktizáljanak, és ezáltal visszaszorítani a nagyarányú szülési mortalitást.

40 J.J. Dionis: i.m. p.46.
41 Uo. I. p.48.
42 E. Lesky: Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. in: E. Lesky-A. Wandruszka: i.m. p.31-33.
43 I. Fischer: Geschichte der Geburtshilfe in Wien, Wien, 1909. p.71.

Az 1748. július 4-én kiadott, a bábák vizsgakötelezettségeit elsőízben előíró rendelet után a következő nagy előrelépést a bábaügy rendezésében az 1753. július 24-én kibocsátott csehországi egészségügyi főrendszabály jelentette, amely bábainstrukcióit illetően, az első részletes, a modern egészségpolitika szellemében átgondolt bábaszabályzatnak tekinthető, és amely mintául szolgált az 1770-es egészségügyi normatívához.

Az 1753. évi rendszabályban már a tereziánus egészségügyi törvényhozás minden jellegzetességét fellelhetjük. A bábákra vonatkozó passzusok a következők: "Először: Egyetlen bába sem gyakorolhatja mesterségét az elméleti és gyakorlati tudását igazoló vizsga megszerzése, illetve a vizsga letételét megelőzően a Collegia Obstericia kurzusainak rendszeres látogatása nélkül. Másodszor: Azok a vidéki bábák, akik nem rendelkeznek vizsgával, kötelesek haladéktalanul jelentkezni a járási egészségügyi felügyelőnél (Kreisphysicus) és nála vizsgázni. Harmadszor: Az ilyen módon examináltatott bábáknak éjjel-nappal készenlétben kell állni, éppen ezért sem bort, sem más alkoholt nem szabad magukhoz venniük, mivel emberi életek vannak rájuk bízva. Negyedszer: Néhány kivételes betegségtől eltekintve, semmilyen akadályoztatásra hivatkozva nem vonhatja ki magát a bába a segítségnyújtás kötelezettsége alól. Ötödször: A szülés levezetése során nem alkalmazhat semmiféle bűbájosságot, ráolvasást. Ugyanígy nem küldheti maga helyett a vajúdó nőhöz segédjét, a szülőszéket cipelő székesasszonyt (Stuhl-Weiber) sem. Hatodszor: A bábák kötelessége nehéz szülés esetén haladéktalanul orvost hívni, aki beavatkozásával adott esetben a halott gyermeket kiveszi az anya méhéből, vagy a még élőt segíti egészségesen világra hozni. Hetedszer: Ugyanígy kötelessége a bábának orvoshoz fordulnia, ha nehézségek támadnak a köldökzsinór elvágása körül. Nyolcadszor: Szigorúan tilos bármiféle gyógyszer, por, ital segítségével, pusztán nyereségvágyból magzatot elhajtani, legyen az anya házas, vagy hajadon. Kilencedszer: A bába feladata továbbá a szülés után az anyát és gyermekét megfürdetni és virrasztani a szülő nő ágyánál. Tizedszer: Amennyiben az újszülöttnek, vagy a szülő nőnek gyógyszerre van szükséges, azt csakis az orvos utasításai szerint lehet beadni. Ha a patikus a bábának orvosi rendelvény nélkül gyógyszert ad, 24 birodalmi tallér büntetés terheli. Tizenegyedszer: Ezen előírások betartásától a bábát semmilyen pénz, ajándék, vagy a megvesztegetés egyéb formái nem téríthetik el."[44]

Az egészségügyi normatívát három, már az összes örökös tartományra vonatkozó rendelkezés kibocsátása előzte meg. Az 1755. október 13-i pátens a bábákat hivatali titoktartásra kötelezte.[45] Az 1761. szeptember 5-én kiadott udvari leirat értelmében a patikusok, sebészek, bábák nem praktizálhattak mindaddig, amíg az orvosi fakultáson nem szereztek vizsgát.[46] Az 1765. június 1-jén kelt rendeletben Mária Terézia súlyos pénzbírságot helyezett kilátásba azoknak a bábáknak, akik gyógyszerekkel gyógyítottak.[47]

44 J.J. Dionis: i.m. II. p.245-246.
45 Uo. I. p.50.
46 Uo. I. p.166.
47 Uo. I. p.290.

Az 1770. évi egészségügyi normatíva megpróbálta a bábák vizsgakötelezettségeit a birodalom minden területén egységesen szabályozni. Az első rész IV. fejezete (Instructio obstetricum) 9 pontban foglalkozik a bábákkal. Röviden összefoglalva tartalmuk a következő: 1. Csak vizsgázott és esküdt bába működhet. 2. Kellő számú ügyes bába legyen mindenütt, ha nem is lehet minden falunak bábája, legalább minden szomszédos 2-3 falunak legyen egy [bábája]. 3. A bábák becsületes, józan életet éljenek. 4. Titoktartóak és hivatásuknak élők legyenek, kerüljék a babonát, támogassák egymást, veszély esetén a szüléshez hívjanak orvost. Az ötödik passzusban a mélyen vallásos Mária Terézia a bábák kötelességévé tette az életveszélyben forgó újszülöttek szükségkeresztelését. A szükségkeresztelés nemcsak a már megszületett gyermekre vonatkozott, hanem a bábának meg kellett keresztelnie a veszélyben levő magzat előesett végtagjait, sőt az előesett köldökzsinórt is. A hatodik passzus írta elő a gyermekágyas anya és az újszülött ápolását. 7. A magzatelhajtást előidéző szerek alkalmazása súlyos büntetés terhe alatt tilos volt. 8. Nem szabadott a bábáknak gyógyítani. 9. A hatóság által rájuk bízott vizsgálatokat pártatlanul kellett elvégezniük. A szabályzat a továbbiakban előírta még, hogy a bábáknak lakásukat cégérrel kell megjelölni. A normativa bábákra vonatkozó instrukcióinak utolsó része tartalmazta a hivatalos esküformulát, amelyben a bába a Szentháromságra esküdött fel, megfogadván, hogy a szülések levezetésénél jó lélekkel jár el, józan életet él, a szülő nő és a születendő gyermek egészségére a legjobb képessége szerint ügyel, végül sem a szülő asszonyt, sem a gyermeket nem rontja meg semmiféle bűbájossággal.[48]

Kérdéses azonban, hogy ezeket az előírásokat a gyakorlatban mennyire sikerült betartatni. A közép-európai patriarchális társadalmi modell csak korlátozott mobilizációs lehetőségeket nyújtó keretei között élő bábáknak, nő létükre szinte lehetetlen volt bármiféle korporativ szerveződés. Ez rendkívül megnehezítette a reformintézkedések végrehajtásának ellenőrzését, különösen a vidéki régiókban.[49]

Vidéken a bábák a járási hivatalok (Kreisamt) orvosainak felügyelete alatt álltak, akik csak a legritkább esetben tudtak tényleges hatást gyakorolni rájuk. Két lehetőség kínálkozott a bábamesterség autorizálására, presztizsének emelésére: egyrészt képzésük megszervezése, másrészt a járási hatóságok fölött álló központi hivatalszervezetbe való bekapcsolásuk. A hivatalos szervek azonban a legtöbb esetben nem tudtak hatni a felügyeletük alá tartozó bábákra.[50]

A rendeletek helyi szinten történő végrehajtásában további nehézséget jelentett, hogy ezek sok esetben nem határozták meg pontosan a helyi hatóságok feladatkörét, megnehezítve ezzel az együttműködés és az információcsere lehetőségeit. Ezt bizonyítják a normativa kibocsátása után megjelenő kiegészítő pátensek.

48 Uo. I. p.386-387.

49 Andorka R.-Faragó T.: Az iparosodás előtti család- és társadalomszerkezet vizsgálata. in: Agrártörténeti Szemle 1 (1984) p.404-405.

50 E Lesky: Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. in: Archiv für österreichische Geschichte 122/1, Wien 1959. p.49.

Közülük a legfontosabb 1773-ban került kiadásra, amely elrendelte, hogy a tartományokban csakis azok a bábák gyakorolhatták mesterségüket, akik a bécsi egyetemen vizsgáztak. Azok a bábák, akik diplomájukat nem Bécsben szerezték meg, a lakóhelyükhöz legközelebb eső tartományi fővárosban megszerzett vizsga letétele után praktizálhattak. A fővárosban pedig csakis olyan bábák dolgozhattak, akik vizsgájukat a bécsi orvosi fakultáson szerezték meg.[51]

Franciaországtól eltérően a század utolsó harmadáig a Habsburg birodalom területén sehol nem alakult ki a sebész-szülész társadalmi modellje. A szülészeti oktatás – Mária Terézia rendelkezéseinek köszönhetően – csak a bábák számára volt kötelező. Először az 1774. évi tanulmányi és szigorlati rend tette kötelezővé a bécsi orvosi fakultáson a sebészjelöltek számára a szülészeti kurzusok rendszeres látogatását, vizsgázni azonban nem voltak kötelesek.[52] Csak a II. József által, 1784. május 9-én kiadott rendelet tette kötelezővé a "magistri chirurgiae" cím megszerzéséhez a sebészek számára a szülészeti vizsga letételét. Az előadások témái a következők voltak: 1. A fürdetés. 2. A nő anatómiája. 3. A terhesség diagnosztizálásának módozatai, terhesgondozás. 4. Az első szülési fájdalmak, a normális szülés lefolyása, koraszülés. 5. A szülészeti eszközök használata. 6. A gyermekágyas asszony és az újszülött ápolása. 7. Az abortálás. 8. A beavatkozás módja nehéz szülés esetén. A rendelet értelmében a bábajelöltek vizsgájukat egy három tagú bizottság előtt tették le, ahol jelen volt az orvosi fakultás praesense, dékánja és egy szülész professzor. A vizsga elméleti és bábokon bemutatott gyakorlati részből állt. Ezután került sor a bábák felesketésére és képzettségüket igazoló diploma átadására.[53]

2.4. II. József bábarendeletei

II. József bábarendeleteit olvasva egy humánus, szociális érzékenységgel megáldott uralkodó képe rajzolódik ki előttünk, aki egészségügyi reformjaiban továbblépett az édesanyja által megkezdett úton.

1782. július 3-i rendelete arra kötelezte a bábákat, hogy a szegény, fizetni nem tudó asszonyok szülésénél is asszitáljanak.[54]

II. József nagy súlyt fektetett a bábák és szülészek gyakorlati képzéséhez szükséges feltételek megteremtésére. 1785. január 25-én kibocsátott rendeletével került bevezetésre az a gyakorlat, miszerint a bába- és szülészjelöltek vizsgájuk gyakorlati részét a St. Marx kórházban, egy szülő nő ágyánál tették le.[55] A

51 J.J. Dionis: i.m. I. p.401.

52 Uo. I. p.419.

53 A.v. Rosas: Kurzgefaßte Geschichte der Wiener Hochschule in Allgemeinen und der medizinischen Fakultät derselben insbesondere, Wien, 1843. III. p.206.

54 J. Kropatschek: Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K.K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze is einer sistematischen Verbindung, Wien, 1785-1790: I. p.189.

55 Uo. VIII. p.105

Gebärhaus megalapítása után (1784), az 1788/87-es tanévtől rendelte el, hogy a jelöltek gyakorlatukat az új szülőotthonban végezzék.[56]

Az 1786. február 17-én kibocsátott alsó-ausztriai kormánydekrétumban II. József a vidék bábaellátásának javítása érdekében elrendelte, hogy ahol szükséges, Bécsből küldjenek bábát, illetve a kisebb települések gondoskodjanak bábajelöltjeik képzéséről. Ehhez József engedélyezte, hogy a vidéki bábák az elméletet a tartományi sebésztől (Landeschirurg) sajátítsák el, majd a Gebärhausban végezzék gyakorlatukat és ezt követően az orvosi fakultáson vizsgázzanak. Amennyiben hiteles szegénységi bizonyítvánnyal rendelkeztek, a gyakorlat és a vizsga költségeinek fizetése alól mentességet kaptak.[57]

Az 1788. január 31-én kiadott újabb dekrétum pontosította azoknak a bábáknak a helyzetét, akik az egészségügyi felügyelőnél szerzett bizonyítvánnyal rendelkeztek. Eszerint ők csakis falvakban praktizálhattak. Azok a bábák, akik végbizonyítványukat valamely tartományi egyetemen szerezték meg, a főváros kivételével bármely vidéki városban működhettek.[58]

József 1777-ben meglátogatta testvérét, Marie-Antoinettet Párizsban. Ez a Franciaországban tett utazás meghatározó volt későbbi egészségügyi reformjaira nézve. Útja során megtekintette Párizs híres-hírhedt kórházát, az Hotel-Dieut. Mély megdöbbenéssel látta, micsoda körülmények között ápolják a betegeket, például hárman-négyen fekszenek egy ágyban. Minden kellemetlen benyomás ellenére mégis ez a kórház szolgált modellül 1783-ban, amikor megkezdték Bécsben az "Allemeines Krankenhaus" építését. Több kis kórház helyett itt is – hasonlóan a Hotel-Dieuhöz – egyetlen hatalmas kórházban ápolták a betegeket.[59] 1784. augusztus 16-án nyitották meg, akkor Európa legmodernebb kórházának számított. Öt osztályból épült fel: Allgemeines, Krankenspital, Gebärhaus, Siechenhäuser, Findelhaus, Tollhaus.[60]

Ami ebből számunkra érdekes, az a több mint 1000 ággyal rendelkező Gebährhaus, az új szülőotthon, ahol a lányanyák származásuktól függetlenül titokban hozhatták világra gyermeküket, akit ha úgy akarták a lelencházban hagyhattak. Az idejövőnek, semmit nem kellett kilétéről elárulnia, senki nem kérdezte sem az ő, sem a gyermek apjának nevét. Egyetlen kis cédulára kellett felírnia keresztnevét, vezetéknevét, szoba- és ágyszámát, és ezt bemutatni a bábának. A cédulát magánál tarthatta, és kilépéskor nem kellett felmutatnia. Csak abban az esetben nézték meg, ha az anya meghalt és halotti bizonyítványt kellett kiállítani.[61]

Az "Allgemeines Krankenhaus" átadása után egy esztendővel, 1785. november 7-én került sor József másik nagyszabású egészségügyi létesítményének, a katona-

56 Uo. X. p.213.
57 Uo. VIII. p.136.
58 Uo. X. p.210.
59 H. Wagner: Die Reise Josephs II nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. in: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch, Köln-Wien-Graz, 1965. p.232-233.
60 I. Fischer: i.m. p.220.
61 J.J. Dionis: i.m. II. p.57.

orvosi akadémiának (Josephinum) a megnyitására. Itt 1200 személyt tudtak ápolni, és külön osztályt nyitottak a terhes katonafeleségek számára.[62]

Az épület külön érdekessége az az 1192 darabból álló anatómiai, szülészeti viaszpreparátumgyűjtemény, amelyet József Firenzéből, Felice Fontana (1730-1802) és Paolo Mascagni (1752-1815) műhelyéből szállítatott Bécsbe. A viaszmodellgyűjtemény az egész alakos szobrokon kívül testrészeket, belső szerveket, az embrionális állapot normális és abnormális formáit mintázza meg. A modellek legszebbikét az embernagyságú anatómiai aktot 1789-ben a Nagyszombatról Budára, majd Pestre költözött orvosi karnak ajándékozta.[63] A fekvő nőalak párja, az "Anatomica gynecologum" a többi modellel együtt ma a Josephinum orvostörténeti múzeumában tekinthető meg.

2.5. A „racionalizálás" határai

Sem Mária Teréziának, sem II. Józsefnek nem sikerült a bábaügy központi hivatali szisztémába való bekapcsolásával a bábák teljeskörű ellenőrzése. A bábaügy rendezésének helyi szintű, gyakorlati megvalósítása, a sokoldalú reformok, rendeletek kibocsátása ellenére is szűk keretek között maradt. A vidéki bábakurzusokat csak nagyon kevesen látogatták. Még alacsonyabb volt az egészségügyi normatíva előírásai szerint vizsgázott bábák száma.

Hogy a vidéki egészségügyi hivatalokban mennyire nehézkesen ment az információk begyűjtése, azt jól példázza az a bábaösszeírás, amelyet az Udvari Kancellária 1773. évi megbízására a belső-ausztriai Gubernium (Innerösterreichisches Gubernium) végzett. Az eredeti rendelkezés szerint az összeírásnak tartalmaznia kellett Steiermark tartomány vizsgázott bábáinak adatait.[64] Az Udvari Kancellária 1774-ben konkretizálta egy újabb rendelet formájában az összeírás kritériumait. Eszerint fel kellett tüntetni a tartomány összes városában, kisebb településein tevékenykedő vizsgázott és vizsgával nem rendelkező bábák nevét, lakóhelyük pontos megadásával.[65] Csak két év alatt 1776 októberére sikerült ezt elkészíteni a tartomány két kerületében, a marburgiban és a bruckiban.[66] A 120 000 lelket számláló marburgi kerületnek mindössze 3 városa (Marburg, Pettau, Voitsberg), és két faluja (Leibnitz, Wildon) rendelkezett 1-1 a tartományi hatóságok által vizsgázott bábával. Az összeírás adatai szerint a kerületben összesen 17 bába volt, közülük tehát csak 5 képzett, ez azt jelenti, hogy 24 000 lakosra jutott egy bába.[67]

62 H. Wyklicky: Das Josephinum in Wien. in: Organum, 1983. p.23.

63 E. Lesky: Zur Revitalisierung des Josephinums und der Sammlung anatomischen und geburtshilflichen Wachspräparate in Wien. in: Rivista di storia delle scienze mediche e naturali. 20 (1977) p.421-425.

64 M. Macher: Handbuch der kaiserl. königl. Sanität-Geseze und Verordnungen mit besonderer Beziehung auf die innerösterreichischen Provinzen in chronologischer Ordnung mit einer sistematischen und alfabetischen Uebersicht, Graz, 1846. I. p.656.

65 Uo. I. p.677.

66 Uo. I. p. 758.

67 M. Macher: Medicinisch-statistische Topographie des Herzogtums Steiermark, Graz, 1960. p.492-493.

A marburgi kerület többi 19 városában illetve falujában vagy egyáltalán nem volt bába, vagy ha volt, vizsgával nem rendelkezett. Ahol nem volt bába, ott a kölcsönös segítség alapján, szomszédok, rokonok bevonásával oldották meg a szülésnél való asszisztenciát. A közösségek az általános szegénységre hivatkozva nem alkalmaztak az egészségügyi normatíva előírásainak megfelelő képzettséggel rendelkező bábát.[68]

A marburgihoz hasonlóan elmaradott állapotokkal találkozunk a 218 400 lelkes brucki kerületben is. Csak Bruck, a kerület központja, Loeben, Vordernberg, Mürzzaschlag városok rendelkeztek képzett bábával. A többi helységben (Eisenerz, Trofaiach, Mautern, St. Gallen, Kapfenberg, Kindberg, Zell és Aflenz) képzetlen bábákat alkalmaztak. Itt összesen 12 vizsgázott és 8 képzetlen bábát találunk, ami annyit jelent, hogy 18 200 lakosra jutott egy vizsgázott bába.[69]

A bábák fizetésük egy részét pénzben, másik részét természetbeni juttatás formájában kapták. A fizetés rendkívül alacsony volt, általában a falu, vagy a város közössége adta. Államilag fizetett bábákkal csak a nagyobb városokban találkozunk. Sok esetben a bábák a szülésnél való asszisztálást társadalmi munkában végezték.[70]

Ezeken a hiányosságokon Mária Terézia és II. József reformjai alig tudtak valamit változtatni. Jellemző, hogy száz évvel Mária Terézia reformjai után, 1860-ban Mathias Macher, Steiermark körzeti orvosa jelentésében a képzett bábák hiányára panaszkodik, tudatlan parasztbábák és szomszédasszonyok asszisztenciájáról számol be.

Ezek az adatok egy olyan társadalom képét mutatják, ahol a gyermekeknek a legbrutálisabb körülmények között kellett világra jönniük. A szülés tradicionális formáiról rendelkezésünkre álló szerény ismereteink mégsem engedik, hogy egyértelmű ítéletet mondjunk.

A legújabb kutatások eredményei azt mutatják, hogy Európában a népi szülészet hatalmas empírikus tudásanyaggal rendelkezett, ami a tudományos, klinikai szülészet dominanciája következtében a XIX. századtól kezdődően fokozatosan feledésbe merült.

Az a tény, hogy Steiermark legtöbb települése a XVIII. században nem rendelkezett képzett bábával, a tartományban uralkodó különösen rossz gazdasági kondicióra enged következtetni, és nem feltétlenül a szülészeti praktikák hiányára.

Annyi bizonyos, hogy a tartományokban működő korabeli állami hivatalok számára szinte lehetetlen volt a szülészet "kolonizációja". Fontos látnunk az egyes területek urbanizációs foka és medikalizálhatósága közötti kapcsolatot. A város és vidék ellentéte tehát tükröződik a szakképzett bábák számában is. Figyelembe kell azonban vennünk azt is, hogy a képzett bábák rendszeres jövedelmük biztosítása érdekében inkább a városokban maradtak, mintsem a financiális szempontból

68 Uo. (A szerző megjegyzéseként)
69 Uo. p.490-491.
70 J. Wimmer: Gesundheit, Krankheit und Tod, Wien - Köln, 1991. p, 67.

bizonytalanabb vidékre mentek volna. Csak a század végén, a nagyobb városokban jelentkező konkurrencia kényszerítette őket arra, hogy vidékre menjenek.

Amint azt Steiermark példája is mutatja, a közép-európai régió vidéki területein a század folyamán a szakképzett bába fogalma szinte teljesen ismeretlen volt. A népesség paraszti többségének megvoltak az egészséggel, betegséggel kapcsolatos sajátos elképzelései, amelyek a vidéki tradicionális kultúra szerves részét képezték. A tudományos, egyre racionálisabbá váló városi kultúra sokkal nyitottabbnak bizonyult a modern eszmék befogadására.

Ez a szembenállás híven tükrözi az egészségügy és vele a bábaügy reformjában jelentkező racionalizálási törekvések határait.

3. Bábaügy Péter Lipót Toszkán mintaállamában

Az osztrák, különösen a józsefkori egészségügyi szisztéma kialakításában ott munkálkodott az itáliai példa. Bécs sokat tanult a társadalmi-gazdasági élet minden területén a birtokába jutott olasz államoktól. Elsősorban Toszkána érdemel figyelmet, amelyet 1737-től Lotharingiai Ferenc (1737-1765), majd második fia Lipót (az olaszok számára Péter Lipót/1765-1790/) kormányzott. Az élet minden területén megvalósította azt, amit a francia filozófusok a felvilágosult uralkodótól vártak: az állam és az egyház viszonyának rendezésétől az igazságszolgáltatási reformig, a szabad gabonaforgalom biztosításától a lányok számára alapított iskolák sokaságáig, az egészségügy újjászervezéséig, a felvilágosult abszolutizmus kis mintaállamát teremtve meg Itália közepén.[71]

Toszkánában a XVIII. század második felében került az érdeklődés középpontjába a populáció és vele kapcsolatban a népegészségügy kérdése. Ennek hatása megmutatkozott a bábaügy területén is. Ekkor születtek meg az első olyan intézkedések, amelyek a bábák képzésének, ellenőrzésének megszervezését célozták meg, előkészítve az 1775. évi átfogó egészségügyi reformot. Ebben már a kortársak is felismerték az egészségügyi szisztéma átszervezésének példaszerű voltát, és napjainkban is mint Lipót egyik legfontosabb megvalósított reformjaként tartják számon.

3.1. Az első firenzei bábaiskola

1756-ban készen állt az a tervezet, amely a Santa Maria Nuova kórházban működő sebésziskola keretein belül a bábaoktatás bevezetésének módját taglalja. Az első lépcsőben a toszkán kormány az ígéretes, fiatal sebészt, Giuseppe Vespat, a szülészet területén ekkor már nemzetközi szaktekintélynek számító André Levret párizsi sebésziskolájába küldte tanulni, hogy tanulmányai végeztével visszatérve hazájába ő szervezze meg a bábakurzusokat.[72]

71 A. Wandruszka: Österreich und Italien in XVIII. Jahrhundert, Wien, 1963.

72 Archivio di Stato di Firenze (továbbiakban AS FI) Consiglio di reggenza. 1756./556.49. – Vespáról: E. Pestalozza: Giuseppe Vespa e la clinica ostetrica di Firenze. in: Atti della Societa italiana di ostetrica e ginecologia. IX (1903) p.5-26.

A Santa Maria Nuova kórház sebésziskolájában csupán az elméleti alapok elsajátítására volt lehetőség. Ez egy olyan iskola volt, amely az antik tradíciókkal rendelkező kórházzal együtt a XVIII. századi Firenze tudományos életének fontos központja volt.[73] A bábaoktatás szerves részét alkotó gyakorlati képzés hiánya egyike volt azon témáknak, amely körül heves politikai vita bontkozott ki. A firenzei bábaiskola története mindvégig szoros kapcsolatban állt a szülő nők megsegítése érdekében hozott intézkedésekkel.

A sebészjelöltek számára szervezett szülészeti kurzusok Vespa vezetésével 1759-ben indultak be a Santa Maria Nuova kórházban. Őt bízták meg a bábaiskola vezetésével is. Az oktatás azonban helyhiány miatt csak négy esztendővel később, 1763-ban kezdődhetett meg a "Conservatorio di Orbatello" szülőotthonban. A bábaiskola működésének első éveiről szóló dokumentumok meglehetősen hiányosak, ez az időszak főleg indirekt források segítségével dokumentálható. Hiányoznak tehát a pontos információk egy olyan kezdeményezésről, amely avatott történészek állítása szerint is fennállása kezdetén csupán papíron működött.[74] Annyi azonban bizonyos, hogy a bábaiskola kezdettől fogva egyike volt azon eszközöknek, amelynek segítségével az állam a nagyarányú szülési mortalitást felismerve megkezdte a bábák tudatlanságából eredő szakmai visszaélések elleni támadást.

A sebészek által írott bábatraktátusokban állandóan visszatérő motívumként jelennek meg a bábák elleni vádaskodások.[75] A sebészek régi vágya volt ugyanis, hogy a bábákat csupán segédkező szerepbe szorítva vissza, a szülések levezetését ők vegyék kezükbe. Ebben a törekvésükben a traktátusok írása, kiadása volt a legfontosabb tudományos eszköz. Ennek ellenére feltűnő a traktátutsok visszafogott hangneme. Ez a visszafogottság és a bábák irányában tanúsított türelem mutatkozik meg a Collegio medico által 1763-ban kiadott bábarendeletet előkészítő javaslatban is. Ez Firenze területén belül megerősítette az "ügyes kezű, sok éves tapasztalattal, de oklevéllel nem rendelkező" bábák jelenlétét, adott esetben megmutatkozó szakmai járatlanságukat a "metodica completa" hiányára vezetve vissza.[76]

Az 1763. évi, Lotharingiai Ferenc által kibocsátott bábarendelet bevezette a hároméves kurzus rendszerét (triennio), aminek elvégzését és az azt követő vizsga letételét minden Firenze városában működő bába számára kötelezővé tette.[77]

73 AS FI Consiglio di reggenza 1756./556.49. A. Filippi: La storia della scuola medico chirurgica fiorentia. in: Rivista di storia delle scienze mediche e naturali. XIV (1923) p.7-14.

74 Vö. A. Corradini: Dell'ostetricia in Italia dalla meta del secolo scorso fino al presente, Bologna, 1874. p21., L. Passerini: Storia degli stabilmenti di beneficenza a d'istruzione elementare gratuita della citta di Firenze, Firenze, 1853. p.320.

75 Vö. G. Vespa: Dell'arte ostetricia. Trattato diviso in tre parti precedute da vari ragionamenti, Firenze, 1761. p.6., F. Valli: Le cris de la nature et de l'humanité, Firenze, 1765. p.20., F. Valli: il Tarttato contro le levatrici, Firenze, 1770. p.55.

76 Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (továbbiakban BNCF) Carte Targioni Tozzetti.231.

77 A rendelet megtalálható a kormányzótanács irataiban: AS FI Consiglio di reggenza. 1763./554., valamint: AS FI Leggi e bandi IV. p.656.

Ezen felül minden jelöltnek a bábaiskola elvégzéséhez igazolnia kellett egy előzőleg "valamely idősebb vizsgázott bábánál folytatott hároméves gyakorlatot".[78]

A kurzusoknak a Conservatorio di Orbatello – tehát nem a Santa Maria Nuova – adott otthont, amely termeivel, módszertani anyagaival a célnak sokkal jobban megfelelt.[79] Így érvelt Tozzetti is az 1763-as rendelet végrehajtásáról szóló visszaemlékezéseiben, ahol kiemeli, hogy az Orbatellóban a bábák megtehették, hogy az elméleti tudásukat holttesteken, vagy élő személyeken végzett gyakorlattal mélyítsék el. Az Orbatellóban a gyakorlatot a külön erre a célra ideszállított szegény nőkön szerezhették meg.[80] Itt egyúttal megjelenik a korszak fő vitatémája: az elmélet elválaszthatatlansága a klinikai tapasztalatoktól, amit Vespa is és Tozzetti is úgy fejez ki, hogy semmiféle anatómiai felkészülés, bármilyen hasznos legyen is, nem adhatja vissza az igazi szülést.[81]

Az 1763. évi bábarendelet bölcs előrelátással teljesen külön kezelte a vidéki bábákat, felismerve azt a tényt, hogy a vidéki régiók medikalizálására egyelőre nem állnak rendelkezésre a megfelelő eszközök. Valójában fellebbezés lehetőségével, különösebb merev szigor nélkül, roppant rugalmasan vizsgálták felül a bábák képzettségét, beleértve a már régóta gyakorló firenzei bábákat is. Az idősebb, ügyes, nagy tapasztalattal rendelkező bábáknak automatikusan engedélyezték, hogy oklevél nélkül praktizáljanak. Az új rendelet szigorúsága csak a Firenze és közvetlen környékén működő bábák szakmai elindulását kötötte a hároméves kurzus elvégzéséhez, a többiektől csupán a gyakorlat megszerzését várta el.[82]

A bábarendelet értelmében 1763 júliusában a bábaiskolában (Scuola delle levatrici) megkezdődött az oktatás. A bábák felvételét az Orbatello külön erre a célra kijelölt orvosaira bízták, akik igazolták a jelöltek írni-olvasni tudását, jó erkölcsét. A felvételnél elsőbbséget élveztek azok a férjes asszonyok, akik legalább egyszer már szültek.[83] Az elméleti órákat minden héten szerdán tartották a Santa Maria Nuova kórházban a sebészek szülészeti óráival együtt, az Orbatello viasz- és famodelljein és az ideszállított betegeken pedig a klinikai gyakorlatot sajátították el a bábajelöltek.[84]

A bábaiskola 1776-ig működött. Nem rendelkezünk adatokkal az itt oklevelet szerzett bábák számáról, valószínű azonban, hogy csak firenzei, illetve a közvetlen környékről származó nők iratkoztak be a kurzusokra, ugyanis nincsenek vidéki bábák felvételével kapcsolatos iratok.

78 AS FI Leggi e bandi, Appendice 62.16.
79 AS FI Segreteria di Stato. 1763./180.
80 BNCF Carte Targioni Tozzetti.231.
81 AS FI Leggi e bandi, appendice 62.16.
82 AS FI Consiglio di reggenza 1763./567.554.
83 AS FI Consiglio di reggenza 1763./567.554.
84 AS FI Ospedale Santa Maria Nuova 1763./1298.65.

Az 1763. évi rendelet kibocsátása egy hosszú folyamat kezdőpontját jelöli. Nagy újítása, hogy a firenzei pályakezdő bábák számára kötelezővé tette a bábakurzusok rendszeres látogatását és a hozzá kapcsolódó vizsga letételét. A rendeletben azonban még számos hézag mutatkozott meg, mindenekelőtt a vidéki bábák oktatásba való bevonásával kapcsolatban, valamint a már beindított bábakurzusok módszertani részleteit illetően.

3.2. Lipót 1775. évi bábareformjainak előkészítése

Lipótra várt a nagy feladat, hogy ezeket a hiányosságokat orvosolja. Bábareformjainak bevezetését – rá jellemző alapossággal – a kórházi struktúra és a bábaiskola oktatási rendszerének körültekintő felülvizsgálata előzte meg. Erre 1772-ben külön bizottságot (Commissione medica) állított fel,[85] amelynek munkájába nemcsak a téma avatott szakértőit, orvosokat, egyetemi embereket vont be, hanem az állami bürokrácia kulcsembereit is.

Szociális érzékenységére vall, hogy a bábaügy rendezését szolgáló rendeleteiben nagy gondot fordított a szegénysorsú szülő nők védelmére, kórházi ellátásuk megszervezésére. Számuk Firenzében az 1770-es években körülbelül 1500-ra tehető.[86] Első lépésként 1772-ben kiadott rendeletében ápolásukra az Orbatello 50 ággyal történő bővítéséről intézkedett. Itt a szegény szülő nők ingyen részesültek szakszerű orvosi ellátásban.[87]

Az Orbatellóban működő bábaiskola fejlesztésére, az oktatás tökéletesítésére, valamint a vidéki bábák képzésének megoldására a bizottság munkája nyomán többféle elképzelés született.

Első lépésként a bizottság tagjai közül az Ospedale degli Innocenti főfelügyelőjét küldte ki az Orbatellóba helyzetfelmérés céljából. A főfelügyelő jelentéséből kiderül, hogy az Orbatello bábaiskolájának működése nem volt különösképpen gyümölcsöző. Megfigyeléseit a következő érvekkel támasztotta alá: "... eddig azok a nők, akik Firenzén kívül akarták gyakorolni a bába mesterséget, általában Firenzébe jöttek, és a legkiválóbb bábamesterekre bízták magukat, hallgatták a professzorok előadásait, akik egyben vizsgáztatták őket, majd megkapták minősítésüket, de igazából a már meglévő képességeik tették őket jó bábává."[88]

Megoldásra várt tehát egyrészt egy olyan oktatási rendszer kidolgozása, amely azoknak a nőknek felelt meg, akik még soha nem jártak iskolába, és az esetek többségében csak rosszul, vagy egyáltalán nem tudtak írni és olvasni, másrészt meg kellett teremteni az iskolába járás lehetőségét azoknak a vidéki bábáknak, akik visszamaradottságban, babonaságban, tudatlanságban éltek.

85 AS FI Segreteria di Stato 1772./163.
86 G. Prontera: Medici, medicina e riforme nella Firenze della seconda metá del Settecento. in: Societá e storia, 1984. p.783.
87 AS FI Consiglio di reggenza 1772./560.262.
88 AS FI Segreteria di Stato 1772./193.28.

A bizottság az élő beszéddel történő oktatás mellett foglalt állást, és az egész éven át történő folyamatos ismétlés hasznosságát dicsérte, "mivel olyan női tanítványokról van szó, akiknek nagy nehézségei vannak az ismeretek elsajátítása során, és akik nem tudnak elég állhatatosak lenni a tanulásban."[89] A bizottság minden tagjai a bábaképzés legfőbb célját az empirikus gyakorlat visszaszorításában látta. Az oktatás tehát elsősorban azt a megelőző tanulást kellett, hogy helyettesítse, amely pusztán abból állt, hogy a leendő bába egy nála esetleg alig gyakorlottabb, rangidős bábát követett. Ennek megfelelően az elméleti ismeretek átadására az egyszerű népszerűsítő szintű előadások bevezetését javasolták, hogy ezzel könnyítsenek a bábajelöltek tanulási nehézségein.[90]

A bizottságon belül eltérő nézetek alakultak ki a gyakorlat megszerzését illetően. Vespa, a bizottság prominens tagja hangsúlyozta, hogy az anatómiai rendszerek ismerete a bábaképzés szerves részét kell, hogy alkossa. Nem tagadta az Orbatellóban már rendelkezésre álló didaktikai eszközök, anatómiai viaszpreparátumok fontosságát, de az élő tapasztalatot elengedhetetlennek tartotta "... hiszen a holttestek és a viaszpreparátumok nem beszélnek, nem panaszkodnak, nincsenek kitéve zavaroknak, görcsöknek, vérzésnek..."[91] Ennek kapcsán felvetett egy olyan rendszer kialakításáról szóló javaslatot, ami lehetővé tette volna bizonyos számú szegénysorsú szülő nő kórházi felvételét inkább oktatási, mint segédkezési céllal.[92]

Vespa javaslata nyomán fogalmazódott meg a bizottságon belül az úgynevezett kórházi program ("formula ospedaliero"), amely abból indult ki, hogy a szülészeti gyakorlat megszerzésére, mind a bábák, mind a sebészek számára az egyetlen klinikai osztályból álló Orbatellónál sokkal alkalmasabb lenne egy külön szülészetre specializált kórház.[93] Ez a program azonban kevéssé felelt meg a kormányzat elvásárásainak, amely inkább a meglévő kórházak korszerűsítésére törekedett, nem pedig új intézmények létrehozására, amelyek már a kezdet kezdetén, anyagi eszközök híján eleve bizonytalanságra lettek volna ítélve.

A másik álláspont viszont az elmélet elsőségét hangsúlyozta a gyakorlattal szemben, azt állítva, hogy "... a rendezetlenség nem egy közkórház hiányából fakad, hanem a szülészetre vonatkozó traktátusok nem eléggé elmélyült tanulmányozásából."[94]

A bizottság – hosszú vita után – a vidéki bábák oktatására vonatkozóan Valli, firenzei tudományos körökben elismert szülész tervezetét fogadta el. Valli ebben állást foglalt a vidéki bábák oktatásba való bevonása mellett. Annak érdekében, hogy minden bába nehéz szülés esetén akár beavatkozásra is képes legyen, javasolta, hogy a természetellenes szülés is a matrikulusi vizsga tárgyát képezze.[95]

89 Uo. 1772./177.24.
90 Uo. 1772./193.26.
91 Uo.
92 Uo.
93 Uo. 1772./177.24.
94 Uo. 1772./206.2.
95 Uo. 1772./206. 1.

Ez a sebészek körében soha nem hallott eretnekségnek számított, mivel egy olyan asszisztenciára hatalmazta fel a bábákat, ami mindezidáig a sebész-szülész kizárólagos hatáskörébe tartozott.

Még az átfogó 1775-ös bábareformok előestéjén Lipót 1774. szeptember 13-án kibocsátott rendeletében az abortuszok számának csökkentése érdekében az Orbatellóban biztosított helyet a lányanyáknak, hogy itt hozzák világra törvénytelen gyermekeiket.[96] Az Orbatello másolatát fedezhetjük fel egy évtizeddel később a II. József által alapított bécsi szülőotthonban, a Gebärhausban.

3.3. Az 1775. évi bábareform

Lipót 1775. december 31-én kiadott bábarendeletével adott hivatalos formát a bizottság több éves munkája során felvetett javaslatoknak.[97]

A rendelet nyomán a bábaiskolát az Orbatellóból áthelyezték a Santa Maria Nuova kórházba, ahol a sebészek számára szervezett szülészeti kurzusokhoz csatlakozva – bár eltérő programmal és tanrenddel – a firenzeiek mellett a vidéki bábák is helyet kaptak.[98] A bábák a Santa Maria Nuova kórházban kétéves képzésben részesültek. A kurzusokat a kórház rendes szüléstanára vezette a sebészek számára szervezett szülészeti oktatás keretében, megosztva a termeket, anatómiai viaszpreparátumokat, didaktikai anyagokat.[99]

A bábaiskola 1883-ig működött. Fennállása első időszakára vonatkozóan csak kevés konkrét adattal rendelkezünk. A bábákra vonatkozó feljegyzések ugyanis olyan dokumentáció részét képezik, amelyek inkább tekinthetők egymást követő bejegyzések sorozatának, mintsem egy megújított intézmény folyamatos működésére vonatkozó regisztrációnak. Bár fontos lenne, de nem árulják el a bábakurzusokra beiratkozott nők életkorát, és az sem állapítható meg, hogy a már gyakorló bábák milyen mértékben járultak hozzá az új kezdeményezéshez.

A Santa Maria Nuova kórház regisztrációs könyvei tartalmazzák viszont a beiratkozott bábák számát, származását, és oklevelük kiállításának dátumát. Ebből kiderül, hogy a beiratkozásnál azok az asszonyok részesültek előnyben, akik már legalább egyszer szültek, vagy özvegyek voltak, így tehát nem lehet szó nagyon ifjú nőkről. Ami a beiratkozottak számát illeti, 1776 és 1778 között 13-an, 1779 és 1781 között pedig 15-en szereztek oklevelet.[100]

A rendelet ugyan kötelezővé tette a pályakezdő bábák számára a kurzusok rendszeres látogatását és a vizsga letételét, a gyakorlatban anyagi erőforrások híján ez csak részlegesen valósult meg. A kórházban évente két ösztöndíjat biztosítottak

96 AS FI Consiglio di reggenza 1994./984. 1.

97 A bábarendelet és a gyakorlati megvalósítást célzó egyéb rendelkezések a firenzei levéltárban a következő fondok alatt találhatóak: Consiglio di reggenza 1775./984. 2., Segreteria di Stato 1775./843., Protocollo degli Affari Risoluti 1775. december 31., Segretario Seratti 2., Ospedale Santa Maria Nuova 1775./1296. 10.

98 AS FI Ospedale Santa Maria Nuova 1775./1296. 10.

99 Uo.

100 Uo. 1776-1778/1296. 10

vidéki bábajelöltek képzésére, a kurzusokat azonban még mindig főleg a firenzei nők látogatták.

Sokkal hatékonyabb volt viszont a sebészdiákok szülészeti oktatása. Évente körülbelül 40-en végeztek és Toszkána legkülönbözőbb részeiből jöttek.[101]

Így valószínű, hogy gyorsan kitermelődött egy jelentős számú, szülészetben jártas sebészgárda, akik rövid időn belül kiszorították a bábákat.

Lipót közegészségügyi reformjának záróakkordját képezte az 1774 májusában kibocsátott egészségügyi normatíva. Ennek értelmében Firenze 4 kerülete élére (Santa Croce, San Giovanni, Santa Maria Nuova, Santo Spirito) egy-egy rendészeti felügyelőt állított, akik a jogtudományok doktorai voltak. Minden felügyelő mellé egy államilag fizetett hatósági orvos és szülész került, akik kötelesek voltak minden rászorulónak, így a szegénysorsú vajúdó asszonyoknak is haladéktalanul segítséget nyújtani.[102]

4. A bábakérdés Magyarországon

4.1. Bábaügyünk Mária Terézia idején

Mária Terézia első egészségügyi reformintézkedéseinek megjelenéséig a Magyarországon kiadott bábarendeletek csupán helyi szinten próbálták szabályozni a mesterség gyakorlását. Az ország bábákkal való ellátottsága rendkívül szűkös és aránytalan volt. Csak az előkelő, nemesi családok engedhették meg maguknak, hogy tanult, főként külföldi (német, olasz) bábákat fogadjanak, de gyakran még a nemesasszonyok is asszisztencia nélkül maradtak a szülés nehéz óráiban. Jellemző a XVI-XVII. századi állapotokra, hogy Batthyányi zászlós feleségének szüléséhez nem talált bábát,[103] Eszterházy grófnő egyedül szült, a köldökzsinórt magának kellett elvágni.[104]

A hazai bábákat 1770-ig, az egészségügyi normativa kibocsátásáig képzettségük szerint három kategóriába sorolták. Az első, legkisebb csoportot a külföldi egyetemen (többnyire Bécsben) végzett és vizsgázott bábák alkották. A második csoport bábái csak gyakorlati képzésben részesültek. Idősebb bábák mellett hosszabb-rövidebb időn át segédkezve önálósították magukat, és tudományukat illetően hatósági orvos előtt vizsgát is tettek. A harmadik, legnagyobb csoportot az orvos előtt nem vizsgázott, úgynevezett paraszt- vagy lógós bábák alkották, akik semmilyen oktatásban nem részesültek.[105]

Az első egész ország területére érvényes bábarendeletet 1745-ben Torkos Jusztusz János Pozsony város főorvosa gyógyszerészetünk szempontjából alapvető művében, a "Taxa Pharmaneutica Posoniensis"-ben adta ki, amelyben a gyógysze-

101 Uo.
102 A. Wandruszka: Österreich und Italien in XVIII. Jahrhundert, Wien, 1963. p.310-311.
103 Magyary-Kossa Gy.: i.m. III. p.312.
104 Uo.
105 Korbuly Gy.: A magyar szülészet bölcsőkora, Bp. 1936. p.195.

részeken kívül instrukciókat adott a bábák részére is. Torkos gyógyszerészeti árszabványát és az instrukciókat a helytartótanács már 1744. november 27-én elfogadta, és 1745-ben az egész országra kiterjesztette. Torkos hét pontban foglalta össze a bábák teendőit, amelyeknek lényege a következő: 1. A bábák a tisztiorvossal és a többi orvossal szemben tiszteletet tanusítsanak, szükség esetén hívásukra azonnal megjelenjenek, rendeléseiket pontosan és hűségesen végrehajtsák, józan és becsületes életet éljenek, kerüljék a fecsegést és tiszta lelkiismerettel végezzék feladatukat. 2. Fogadalmuknál fogva hívásra, személyre való tekintet nélkül, éjjel vagy nappal a szülő nőnél késedelem nélkül megjelenjenek, őket gonddal és körültekintéssel kezeljék, szolgálatukat senkitől se tagadják meg. Az asszonyok titkos fogyatkozásait ki ne beszéljék, csak azoknak, akiknek erről kötelességük tudomással bírni. 3. Amikor veszedelmes, kétes kimenetelű és nehéz szülés adja elő magát, ne bízzanak egyedül a maguk erejében, de más tapasztalt bába, esetleg orvos segítségét vegyék igénybe. A halálos veszedelmet ne titkolják el, nehogy a magzaton kívül az anya is elveszítse örök üdvösségét. 4. Gyenge és már haldokló csecsemőket, akik a pap megérkezéséig nem maradnának életben, éspedig ugyanúgy azokat, akik már egészen megszülettek, mint akiknek csak valamely részük született meg, közönséges vízzel és nem más folyadékkal, egy vagy két tanú, vagy keresztszülő jelenlétében a legszentebb Szentháromság, Atya, Fiú és Szentlélek nevében kereszteljék meg és erről a papot értesítsék. 5. Az orvos tudtán és rendelésén kívül ne merjenek semmiféle hashajtót vagy más belsőleg alkalmazandó gyógyszert rendelni vagy nyújtani, még kevésbé olyant, amely abortuszt idéz elő, vagy a magzatot a méhen belül megöli. Tilos az újszülött bűnös elcserélése is. 6. Egy bábának sem szabad mesterségét addig gyakorolnia, amíg a tisztiorvos előtt nem vizsgázott és approbáltatott, hasonlóképpen tilos praktizálniuk a bábáskodás segédjeinek és már esetleg felszabadított segédjeinek is, amíg vizsgát nem tettek és nem approbáltattak. Tilos és csak a végső szükségben szabad a bábának segédjeit egyedül a szülőnőhöz küldeni. 7. Egymással szemben egyetértők és barátságosak legyenek, a felsoroltakat pedig elkerülhetetlen súlyos büntetés terhe alatt megtartsák.[106]

Torkos bábainstrukciója, amely egyébként több pontjában megegyezik a negyedszázaddal később kibocsátott általános egészségügyi normativa bábákra vonatkozó rendelkezéseivel, egyelőre csak elmélet maradt, gyakorlati megvalósítása elé akadályok egész sora tornyosult. Mindenekelőtt a tanulatlan bábák nagy tömege, a tisztiorvosok kis száma, valamint hazai orvosi kar hiánya volt az oka, hogy Torkos eredeti elképzeléseinek megfelelő általános végrehajtásra nem kerülhetett sor. Torkos érdeméből azonban mindez nem von le, őt tekinthetjük bábaügyünk első reformátorának, aki instrukcióival megtette az első lépést a bábakérdés rendezésében.

A korszakban végig megfigyelhető, hogy minden, Bécsben és az örökös tartományokban bevezetett egészségügyi reformintézkedés nálunk is megjelenik a helytartótanács kiadásában. Így 1748-ban Mária Terézia utasítására a helytartótanács

106 F.X. Linzbauer: Codex sanitario-medicinalis Hungariae, Buda 1852-1861. III. p.544-545.

a "Planum Regulationis in Re Sanitatis"-ban elrendelte, hogy a bábák tegyenek vizsgát.[107] Ezt a rendelkezést 1755-ben megismételte.[108] 1766-ban a helytartótanács arról rendelkezett, hogy minden törvényhatóság alkalmazzon egy bábát, akinek fizetése 60 forint legyen.[109] Ugyanígy 1770. október 4-i helytartótanácsi rendelettel léptették életbe nálunk is Mária Terézia egészségügyi normativáját, ebben az "Instructio für Hebammen" tartalmazta a már fentebb ismertetett, a bábák képesítésére és működésére vonatkozó szabályzatot.[110] Bár a szabályzat a magyar bábák számára is előírta, hogy a törvényhatóságok segítsék elő tanulásukat, a haladás rendkívül lassú volt. Ezt jelzik a normativa kibocsátását követően, a normativa bábák vizsgáztatását, hatáskörét tárgyaló pontjainak újabb és újabb megerősítő rendelkezések formájában való kiadása.

4.2. Az első magyar nyelvű bábatankönyvek

Az 1766-os esztendő fontos mérföldkő a hazai bábaügy szempontjából. Ekkor jelent meg az első magyar nyelven írott bábatankönyv.[111] 1766-ig bábáink még tankönyvvel sem rendelkeztek, amelyből legalább az írni-olvasni tudók tanulhattak volna. Bizonyos, hogy bábáink legnagyobb része nem tudott írni-olvasni: Mócsi Károly még 1784-ben is szükségesnek tartotta "Bába-Mesterségnek eleji" címmel írott bábatankönyvében kiemelni, hogy "... ebből még azok a bábák is tanulhatnak, akik olvasni nem tudnak, tsak valakitől rendessen, és jól taníttassanak".[112]

Az első magyar bábakönyv Debrecenben Margittai István nyomdájában jelent meg.[113] Nem eredeti munka. Heinrich Krantz "Einleitung in eine wahre und gegründete Hebammenkunst" című művét fordította magyarra Weszprémi István (1723-1799) "Bába mesterségre tanító könyv" címmel.

Krantz 1756-ig a bécsi egyetem orvosi karának első szülésztanára volt (lector artis obstetriciae). Könyve, amely 1756-ban jelent meg, majdnem két évtizeden keresztül hivatalos bábatanykönyvül szolgált. Használhatóságát és népszerűségét bizonyítja a többszöri kiadások mellett, hogy a magyaron kívül olasz és francia fordítása is megjelent.[114]

Weszprémi személye és működése már jól ismert, mégis szükségesnek látszik témánkkal kapcsolatos néhány részlet felelevenítése.

Ő is, mint a XVIII. század fiataljai általában külföldön tanult orvostudományt. Londonban a kor híres szülészprofesszoránál, Smellienél nyert elméleti és gyakorlati oktatást szülészetből. Európa akkor legelismertebbnek számító szülészétől hazatérve haláláig Debrecen és a hajdúvárosok tisztiorvosaként működött, és

107 Uo. III. p.570.
108 Uo. III. p.574.
109 Uo. III. p.580.
110 Uo. III. p.590.
111 Weszprémi I.: Bába mesterségre tanító könyv, Debrecen, 1766.
112. Mócsi K.: Bába-Mesterségnek Eleji, Pest, 1784. p.10.
113 Korbuly Gy.: i.m. p.203.
114 Uo. p.204.

lelkesen gyakorolta a szülészet terén külhonban megszerzett jártasságát.[115] Amikor II. József ellátogatott Debrecenbe, Weszprémi elpanaszolta az uralkodónak, hogy sajnos a magyar nők nagyon szégyenlősek és a férjeik sem látják szívesen, úgyhogy emiatt csak ritkán hívják szüléshez.[116]

Talán éppen az angol viszonyoknak a hazaiakkal való összevetése ösztönözte Weszprémit arra, hogy útmutatót, gyakorlati kézikönyvet adjon a magyar bábák kezébe. Az 1760-ban megjelent "A kisded gyermekeknek neveléséről való rövid oktatás" című munkája – amit egyébként van Swietennek ajánlott – előszavában némi keserűséggel hivatkozik is a különbségekre: "Közönségesen fájlalható dolog, hogy a Bába Mesterségnek vastag tudatlansága miatt oly sok ezer Lelkeknek kell elveszni... meg-úntam már hallgatni a szegény Asszony népnek sok panaszát, mely nagy és elfelejthetetlen sérelmeket vesznek Naponként az oktalan vélek való bánás miatt, abban az Országban a hol Mesterségem Gyakorlása végett forgottam, sem Doktor, sem Chirurgus, sem Bába senki nem lehet, míg az említett mesterséget a Bába Doktor Professornak vezérlése alatt fundamentomosan meg-nem tanullya, és arról reális manuális operatiókat tévén Tanu-bizonyság Levelet nem vészen."[117]

Weszprémi bábakönyvéhez van Swieten írta az előszót. A mű nagy hazai sikerét mutatja az is, hogy Mária Terézia arany éremmel tüntette ki érte a szerzőt.[118] Könyvének sikerét az is fokozta, hogy ábrákkal illusztrálta azt. Az illusztrációk eredetéről és céljáról Weszprémi könyvében így nyilatkozik: "Mint ahogy nem mindeneknek vagyon az a módjok, hogy Sceleton láthassanak és az Machinát vagy Asszony-Bábot szemlélkessék, mellyen a Gyermek szülésnem külömb-külömbféle nemei a Tanítás közben szoktak meg mutogattatni, e végre szükségesnek ítéltetett ezen Munkának végére azoknak kedvekért Deventerből és Heisterből némelly Figurákat az Auktor engedelméből ide hozzá ragasztani".[119] Könyvéhez kilenc fametszetet csatolt, amelyek közül az első kettő a női medencét, öt az embrio különböző helyzetét, kettő pedig azt mutatja be, hogyan kell a bábának a rendellenes szülésnél közreműködnie.

Egy rövid "Toldalék", amely az illusztrációkhoz hasonlóan ugyancsak hiányzik Krantz munkájából, "A Bábáknak Tisztek és Kötelességeik"-ről szól. Ez nem más, mint Torkos már ismertetett instrukcióinak valószínűleg Weszprémitől eredő fordítása, a szükségkeresztelésről szóló 4. pont elhagyásával. Érdemes a patinás debreceni nyelven írott "Toldalék" egy részletét idéznünk: "A Városnak rend szerént való hivatalos Doktora és minden egyéb Doktorok iránt az Bábák egész betsülettel viseltessenek; valahányszor általok meg-szólíttatnak, azontul megjelenjenek; minden Rendeléseiket hiven és készen végbe vigyék; tisztességes és józan élett éljenek, a szóhajtást s emberszóllást szorgalmatosan elkerüljék; és a jó Lelki-

115 Sükösd M.: Tudós Weszprémi István: Arcép a magyar felvilágosodás történetéből, Bp. 1958. p.45.
116 Magyary-Kossa Gy.: i.m. IV. p.69.
117 Weszprémi I.: A kisded gyermekeknek neveléséről való rövid oktatás, Debrecen, 1760.
118 Magyary-Kossa Gy.: i.m. IV. p.68.
119 Weszprémi I.: Bába mesterségre tanító könyv. Toldalék, Debrecen, 1766. p.352.

esméretre különös gondjok legyen..."[120] E sorokból is megmutatkozik a morális felelősség tudata, szabadszájúságot bábáink Weszprémitől aligha tanultak.

Weszprémi egyéb munkái közül kiemelkedik a magyar orvostörténet szempontjából igen nagy értékű háromkötetes életrajzi gyűjtemény, a "Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia".

A második magyar bábakönyv 1772-ben Pozsonyban jelent meg, Dombi Sámuel Borsod megyei főorvos műve. Címe: "Bába Mesterség, melly irattatott kérdésekben és feleletekben foglaltatott, a tekintetes Nemes Borsod Vármegyei Bábáknak, Hasznokra". Dombi 1758-ban doktorált az utrechti egyetemen, majd a berlini bábaiskolában Hans Friedrich Meckel sebész-anatómus tanítványa volt. Könyvének megjelentetésében nagy szerepe volt Mária Terézia egészségügyi normativájának. Dombi könyvének előszavában elmondja, hogy a királyné rendeletének végrehajtásával Borsod megyében őt bízták meg, mint a megye főorvosát "...hogy a Bábák, minden Vármegyében tudományok felöl megvizsgáltassanak, az értelmesebbek hivatallyokban meghagyattassanak, a tudatlanok a Bába Mesterségnek gyakorlásától meg-tiltassanak..."[121] Majd később így folytatja: "Azt akarja a királynő rendelete elérni, hogy a mi Hazánkban, tanultabbak legyenek, ennek utána a Bábák, tudjanak a Szülésnek keserves fájdalmai közt fetrengő szegény Asszonyiállaton segíteni, tudják az Anya méhében bezároltatott ártatlan kisdedet okosabban kivenni..."[122]

Amikor Dombi feladatához hozzáfogott, előre tudta, hogy nem lesz könnyű dolga: "...miképpen visgállyam meg, a Bába Mesterség szerint, a Mi Bábáinkat? Kik ezt a Tudományt annak rendi szerint soha nem tanulták: kik tsak azt tudják, amit magoknál régibb tudatlan Bábáktól láttanak, s hallottanak; kik, többnyire azért adják magokat ezen hivatalra, hogy vagy szegények, vagy öregek, másképpen nehezen élhetnek, nem mintha másoknál okosabbak, tudósabbak, mesterségeknek folytatására alkalmatosabbak volnának..."[123]

Dombi szorgalmasan bejárta vármegyéjét, maga elé hivatta a bábákat: "...írtam számokra némelly Kérdéseket és Feleleteket, azokra közzülök, kitkit különösen tanitottam, vajmi kevesen találtattnak, akik az eleikbe tétetett Kérdésekre kivánságom szerint felelhettek volna: mindnyájan a tudatlanság örvényében bémerültek, melly miatt mind ez ideig sok Asszonyok a szülésben meg-holtanak, megnyomorodtanak; sok gyermekek Annyok Méhekbül ki-nem szabadulhattanak, az örökkévaló setétségében maradtak..."

Dombi körútja alatt feltett[124] kérdéseit a megfelelő feleletekkel együtt 1772-ben adta ki Pozsonyban és így született meg ez "A mi Bábáinknak együgyüségéhez és tehetségéhez alkalmazott kisded formájú Bába Könyvetske". Ez a második magyar bábakönyv 104 oldalon kérdés-felelet formában foglalja össze a bába tudnivalóit.[125]

120 Uo. p.364.
121 Dombi S.: Bába Mesterség, Pozsony, 1772. p.23.
122 Uo. p.24.
123 Uo. p.53.
124 Uo. p.65.
125 Dombi S.: A mi Bábáinknak együgyüségéhez és tehetségéhez alkalmazott kisded formájú bába Könyvetske, Pozsony, 1772.

1777-ben jelent meg Szeli Károly fordításában a "Felső hatalmasságnak parantsolatjára"[126] a szülészet bécsi tanárának Hans Stiedelének szülészete "Magyar Bábamesterség" címmel, 461 oldalon 26 rézmetszettel. Szeli a fordításhoz írt előszóban utal a hazai bábaképzés (egyetemi) lehetőségeire: "...nem panaszkodhatik már senki, hogy alkalmatossága nintsen a Bába-Mesterségnek fondamentomos megtanulására..."[127] Igaz viszont, hogy a magyarok elé nyelvi nehézségek is tornyosultak, mert az egyetemen "...többnyire majd tsak a Német és Szász Nemzetbéli Bábáskodásra kivánkozó személyeket tudják oktatni, a bőr-testen gyakorlani és illendő fogásokra tanitani..."[128] A szerző átérezte fordításának szükségességét "...mert a Magyar Nyelvnek is vagyon annyi jussa, mint más nyelvek tulajdonitanak maguknak".

A magyar fordítás sikerén felbuzdulva Illésházy István gróf, trencséni főispán Cherney János Zólyom megyei főorvossal lefordíttatta, és 1788-ban saját költségén kiadta.[129]

1784-ben jelent meg Pesten Mocsi Károly "A Bába-Mesterségnek Eleji: című munkája. Nagy sikere volt, első kiadása hamarosan elfogyott "...és mégis számosan kerestetik...", így 1785-ben második kiadása is megjelent. Ez a 62 oldalas, képek nélküli kis füzet sem volt eredeti munka. Mocsi németből fordította "amellyikből a Német Bábák examenre készülnek".[130]

Mocsi, aki a "Bába-Mesterségnek, és a Borbélyságnak mestere, és egyszersmind mind a kettőnek a Pesti Királyi Orvosi Karnál közönséges Correpetitora" volt, könyvével a bábanövendékek kezébe akart vezérfonalat adni. Szerinte Weszprémi könyve, bár jó és hasznos, "nincs a közönséges tanításhoz alkalmaztatva; azért tanuló könyv nem lehet".[131] A Szeli-féle Steidele fordítás pedig "inkább a Bábáskodó Borbélyoknak elméjekhez vagyon alkalmaztatva"[132] a bábáknak túlságosan nehéz. "Ezután már bátran jöhetnek, s készülhetnek Examenre a Magyar Bábák is..."[133] írja az előszóban.

4.3. A magyar orvosi fakultás és szerepe a bábaoktatás megszervezésében

Szervezett bábaképzés először 1770-ben indult meg a nagyszombati egyetemen. A hazai orvosi kar felállításával és szervezésével Mária Terézia van Swietent bízta meg. A gyakorlati sebészet és szülészet tanszékére a bécsi születésű Plenck József Jakab került. A van Swieten által kiválasztott tanárok a bécsi egyetem neveltjei és az általa megszervezett első Bécsi Orvosi Iskola tanítványai voltak. A tanárok tehát nem voltak magyar származásúak, a Mária Terézia és a II. József-féle abszolutisz-

126 Uo. p.24.
127 Uo. p.17.
128 Uo. p.26.
129 Magyary-Kossa Gy.: i.m. IV. p.136.
130 Mocsi K.: i.m. p.74.
131 Uo. p.5.
132 Uo.
133 Uo. p.105.

tikus állam hivatalos szakértelmiségéhez tartoztak, alattvalók voltak és nem hazafiak. A Habsburg hivatalnokok hűségével tettek eleget tudományuk és az állam követelményeinek.[134]

Az orvosi fakultás első, nagyszombati éveit szegénység, szervezetlenség jellemezte. Már nem sokkal az alapítás után felmerült az átköltözés gondolata. Az egyetem átköltöztetésével kapcsolatos kérdések tanulmányozására Mária Terézia háromtagú bizottságot nevezett ki Niczky Kristóf, Kempelen Farkas és Szabó András személyében. Nagyszombatban a legnagyobb nehézséget az oktatás céljait szolgáló kórház hiánya okozta, ami "elegenedhetetlen a szülészet, sebészet hasznos és gyümölcsöző gyakorlásához". Ezt a kardinális problémát a bizottság Mária Teréziának küldött felterjesztésében a következőképpen fogalmazta meg: "Továbbra is kétes maradna, vajon meglenne-e a betegeknek olyan választéka, amit megkövetelnek a betegágynál tartott kollégiumok? Ebben a városban nem sok ideig fordul meg, a szegényekről gondoskodnak, ezen nem könnyen engednék meg, hogy átszállítsák őket közkórházakba."[135]

A bizottság munkája nyomán 1777. február 17-én megszületett az egyetem átköltöztetéséről intézkedő jogszabály, májusban pedig sor került az épületek átadására. Az orvosi kart a Várpalota melletti úgynevezett Stöckl-épületben helyezték el; itt tartották az elméleti előadásokat, a gyakorlatiakat pedig a régi Szent János kórházban. Az orvosi kar Budára költözése biztosította az orvos-sebész-szülészképzésben a kontinuitást, lassan emelkedő, de érzékelhetően magasabb színvonalon. 1784-ben újabb költözésre került sor, ezúttal Pestre, 1783-ban ugyanis a kormányszékek áthelyezése Pozsonyból az egyetem elhelyezését vonta maga után.[136]

Az egyetem kezdetben csak igen kis számban bocsátott ki okleveles bábákat, amiben nyelvi nehézségek is közrejátszottak. A tanárok ugyanis nem tudtak magyarul, és még az 1788. június 6-án kelt helytartótanácsi rendelet is meghagyta a megyei physicusoknak, hogy a bábatanfolyamokra csak olyan nőket küldjenek, akik németül is tudnak, hogy a tanítást megértsék.[137]

Az első tanévben (1770-1771) 1, a másodikban senki, a harmadikban 3 bába nyert diplomát, a negyedikben ismét egy sem. 1800-ig a bábaképzés maximumát az 1787-88. tanév jelentette, amikor 44 bába kapott diplomát. Jellemző, hogy ez utóbbiak közül csupán kettő volt magyar nevű, a többi német és szláv nevű. 1800-ig összesen 435 okleveles bába került ki az egyetemről. Az 1774. évi tanulmányi és szigorlati rend előírása szerint évenként három bábatanfolyamot kellett tartani.[138]

1775-ben a bábavizsga költségei 35 forintot tettek ki. Ebből fejenként 6 forintot kapott az orvosi kar igazgatója, a dékán és a szülészet tanára. A kar pénztárába

134 Győry T.: Az orvostudományi kar története 1770-1935, Bp. 1936. p.107.

135 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban OL) C 67. Departamentum litterario-politicum. 1160 AT 108-117. "Summarische Erläuterung der die Übersetzung der Universität von Tyrnau nach Ofen, betreffenden Fragen.

136 Győry T.: i.m. p.124.

137 F.X. Linzbauer: i.m. III. p.586.

138 Uo. III. p.590.

3 forint, a jegyzőnek 4 forint jutott, az oklevélért 6 forintot, a pecsétért 4 forintot kellett fizetni. Szegény falusi bábákat a kar féláron, vagy egészen ingyenesen is vizsgáztatott.[139] Még 1770-ben kiadott rendeletében a helytartótanács meghagyta az egyetemtől távolabb eső vármegyék physicusainak, hogy "az arra alkalmas asszonyokat a szülési segítséget tanítójánál veendő tanulásra ösztönözzenek és vizsgájukat az orvosi fakultáson szerezzék meg".[140]

A számadatokból is nyilvánvaló, hogy a bábahiány csak lassan csökkent. Komárom vármegye 1783-ból származó kimutatásában is találkozunk még községi bábákkal, akik bizonyítványt nem kaptak senkitől, sehol nem tanultak, senki előtt nem vizsgáztak.[141] Mindez 13 évvel az egészségügyi normatíva bevezetése után, ami azt bizonyítja, hogy a szépen elgondolt reform megvalósítása egy sor nehézségbe ütközött.

Hazánkban sem alakult ki a század folyamán a sebész-szülész társadalmi modellje. Szülészkedéssel a sebészek még a század második felében is csak alkalomszerűen foglalkoztak. 1775-től kezdve a sebészeknek is külön vizsgát kellett tenni szülészetből. A sebész köteles volt szülészeti műszereket is (pl. fogó) beszerezni.[142]

Az 1788-as helytartótanácsi rendelet előírta, hogy a sebész fektessen súlyt a bábák megsegítésére. Ha az anya a szülés közben meghalna, végezzen császármetszést. A bábák azonban csak ritkán és későn hívták a sebészt. Amint azt Weszprémi példáján is láthattuk, a közvélemény is ellenezte, hogy férfi szülészek jelen legyenek a szülésnél.

A XVIII. század utolsó harmadában nálunk is többször hangoztatták a bécsi szülőházhoz (Gebährhaus) hasonló intézmény feállításának szükségességét, eredmény nélkül.

4.4. Bábaügyünk II. József idején

A tanult bábák hiányán rendeletek egész sora igyekezett segíteni II. József idején is. Ezeket jól nyomon követhetjük az 1784-től német nyelven kibocsátott, az összes törvényhatóságokhoz szóló nyomtatott körrendeletek (Impressa Circularia) alapján.

A bábahiány olyan katasztrófális volt, hogy 1784-ben királyi rendeletben kellett előírni, hogy három déli vármegyében (Zala, Bács-Bodrog, Torontál) állandó hatósági bábát alkalmazzanak.[143]

A bábahiány orvoslására József 1785-ben kiadott rendeletében megengedte, hogy zsidó nők is folytathassanak bábamesterséget.[144] Az uralkodó vallások irányában tanusított türelmét bizonyítja az az 1786. november 7-én kibocsátott

139 Uo. III. p.607.
140 Uo. III. p.444.
141 Magyary-Kossa G.: i.m. IV. 302.
142 Győry T.: i.m. p.136.
143 OL. C 23. Circularia impressa 2069. 1784. augusztus 20.
144 Uo. 10648. 1785. március 9.

rendelet, amelyben a zsidó gyermekek születésekor eltekint a bába kényszerkeresztelési kötelezettségétől.[145]

Az 1786. május 16-án kiadott "Tiszti Oktatás a Vármegyék Orvos Doktorainak részére" előírja: "mivel az országban még most kevés bába van, akik oklevéllel rendelkeznek, ezért a vármegyék doktorainak meghagyatik: hogy több és nem éltes, és a szülés segítésének megtanulására alkalmas asszonyokat azon helyeken, amelyek a fővárostól nem igen távol fekszenek, a legközelebb eső város orvosa, vagy szülészetből vizsgázott sebésze tanulásra ösztönözze, majd pedig vizsgáját az orvosi fakultáson szerezze meg". Csak a Budától és Pesttől távol eső helységekben engedték meg, hogy a bábákat a vármegye sebésze a megyei főorvossal együtt vizsgáztassa.[146]

A körrendeletekből kitünik, hogy az uralkodó anyagi támogatással is igyekezett előmozdítani a tanult bábák számának növekedését. Hogy a bábatanfolyam költségei és a költséges pesti út ne riasszon vissza senkit, 1788-ban elrendelték, hogy a bábajelölt útja közben állomásonként 40 krajcárt kapjon a megyei vagy városi pénztárból. A visszautat azonban csak akkor fizették ki, ha az illető bába sikeresen vizsgázott.[147]

Az 1770-ben kiadott egészségügyi normatíva rendelkezéseinek végrehajtását a helytartótanács távolról sem tudta kellően ellenőrizni. II. József alatt az ország közegészségügyi szervezetének fejlesztése terén is lényeges intézkedések történtek. A végrehajtás a korábbi egészségügyi bizottságot felváltó, újonnan felállított egészségügyi ügyosztály kezébe került. Az átszervezések célja elsősorban a fogyatékosságok megszüntetése volt. 1785-ben a megyei főorvosi állások mellett a járási sebészek alkalmazását rendelte el a helytartótanács, 1786-ben pedig utasították a megyei illetve a városi orvosokat, hogy a törvényhatóság egészségügyi viszonyairól negyedéves és éves jelentésekben számoljanak be. A jelentések részletesen tájékoztattak az adott megye egészségügyi személyzetéről. Táblázatos kimutatásokban tüntették fel az orvosok, sebészek nevét, születési helyét, életkorát, vallását, azt, hogy hol kapta az oklevelét, milyen nyelven beszélt, lakhelyét, mikor nyerte el hivatalát, végül fizetését. Az általam vizsgált német nyelvű jelentésekben 1784 és 1789 között a bábákra vonatkozóan csupán nevüket és helyenként képzettségüket tüntették fel néhol a bábák segédjeinek számával.

A jelentések számadataiból megközelítő képet rajzolhatunk a bábák eloszlásáról. Városi lebontásban ez a következőképpen alakult (a városi physikusok — ahol persze volt — jelentése alapján): Pesten összesen 17 bába működött, közülük 11 elsőosztályú, tehát okleveles, három még nem vett vizsgát, kettő pedig a német nyelvismeret híján nem volt képes letenni a vizsgát,[148] Budán 22, közülük 16 elsőosztályú, 4 még nem tett vizsgát, 2 nem tudott német nyelvtudás hiányában

145 Uo. 14352. 1786. november 7.
146 Uo. 20683. 1786. május 16.
147 Uo. 26684. 1788. április 5.
148 OL. C 66. Departamentum Sanitatis. 1786. F 51. P 4.

vizsgát tenni,[149] Szegeden 17,[150] Debrecenben 11,[151] Selmecbányán 26 (ebben a számban a segédek is benne vannak),[152] Esztergomban,[153] Trencsénben 4-4,[154] Komáromban 6,[155] Nagyszombatban 5 (2 fő és 3 segéd),[156] Bártfán,[157] Szebenben,[158] Szatmárnémetiben,[159] Tatabányán,[160] Bazinban 3-3,[161] Székesfehérváron,[162] Sopronban,[163] Breznóbányán 2-2,[164] Győrött 4 egy segéddel,[165] Szentgyörgyön,[166] Ruszton,[167] Kismartonban 1-1,[168] Kőszegen 1 két segéddel,[169] Körmöcbányán 1.[170] Vármegyei lebontásban: (a vármegyei főorvosok jelentése alapján) Pestmegyében 143 bába működött,[171] Sárosmegyében, hogy a bábák közt hiány ne legyen, a plébánosok és esperesek ügyeltek fel.[172] Békés megye bábái a szülő nők körül inkább csak szolgálatokat végeztek, semmi valódi szülésznői ténykedést nem mutatnak a jelentések.[173] Pozsony megyében 175,[174] Zólyom megyében 45,[175] Barany megyében 216 bába működött.[176] Nyitra megyében a plébánosokat szólították fel, vigyázzanak, hogy a bábák körében hiány ne legyen.[177] Tolna megyének 65 esküdt, 50 nem esküdt bábája volt.[178] A Jászkun kerületben mindenütt volt bába.[179] Zemplén megyében tanult bába nem volt, csak gyakorlati tudással rendelkező.[180] Ugocsa megyében 20 bábát mutatott ki.[181] Liptó megyében számuk nem volt megállapítható, a jelentésekből az derül ki, hogy öreg nők segédkeztek a szüléseknél.[182] Máramaros megyében a szolgabirákat szolították fel a megyei orvosok, hogy a bábákat, amennyiben még ne lennének felesketve, eskessék fel.[183]

Mindebből – ha nem is rendelkezünk minden vármegyéből számadatokkal – nyilvánvaló a bábák meglehetősen egyenlőtlen eloszlása. Pest megyén kívül, csak a jobbára német ajkú nyugat-magyarországi és Tolna megyei, valamint a felvidéki városok bábaellátottsága volt kielégítő. Ezekben a régiókban a bábák egyetemi oktatásban való részvétele nem ütközött nyelvi akadályokba.

4.5. A "racionalizálás" határai

Amint az a bábák számarányának városi és megyei lebontásából is kiderül a XVIII. század végén ugyan történtek előremutató lépések a magyarországi bábaügy rendezésében, a kérdés azonban korántsem mondható megoldottnak. A vidéki kisvárosoknak, falvaknak továbbra is nélkülözniük kellett a szakképzett bábát. A kevés tanult bába rendszerint városban lakott. A köznép azonban

149 Uo. 1786. F 51. P 7.
150 Uo. 1786. F 51. P 9.
151 Uo. 1786. F 51. P 12.
152 Uo. 1786. F 51. P 13.
153 Uo. 1786. F 60. P 10.
154 Uo. 1786. F 60. P 11.
155 Uo. 1786. F 60. P 14.
156 Uo. 1786. F 60. P 20.
157 Uo. 1787. F 214. P 9.
158 Uo. 1787. F 214. P 11.
159 Uo. 1787. F 214. P 12.
160 Uo. 1787. F 214. P 15.
161 Uo. 1787. F 214. P 20.
162 Uo. 1788. F 216. P 1.
163 Uo. 1788. F 216. P 5.
164 Uo. 1788. F 216. P 9.
165 Uo. 1788. F 216. P 10.
166 Uo. 1788. F 216. P 11.
167 Uo. 1788. F 218. P 2.
168 Uo. 1788. F 218. P 3.
169 Uo. 1788. F 218. P 7.
170 Uo. 1788. F 218. P 18.
171 Uo. 1787. F 214. P 2.
172 Uo. 1787. F 214. P 3.
173 Uo. 1787. F 214. P. 5.
174 Uo. 1787. F 214. P 22.
175 Uo. 1787. F 214. P 24.
176 Uo. 1788. F 218. P 4.
177 Uo. 1788. F 218. P 6.
178 Uo. 1788. F 218. P 14.
179 Uo. 1788. F 218. P 20.
180 Uo. 1788. F 218. P 22.
181 Uo. 1788. F 218. P 24.
182 Uo. 1788. F 218. P 25.
183 Uo. 1788. F 218. P 26.

egészségügyi kultúráját tekintve a "puszta intuicio és a nyers képzelet, azaz a naiv tapasztalat és a babona"[184] fokán állot, és ez a tény elvi, eszmei sikú különállást, kölcsönös bizalmatlanságot és gyanakvást eredményezett azokkal a bábákkal szemben, akik a kor igényeinek megfelelő tudományos egyetemi oktatásban részesültek.[185] A vidéki közösségek részéről a tanult bábákkal szemben tanusított ellenállás híven tükrözi a korszak jellegzetes kettős szellemi arculatát: a racionalizmus térhódítása a tudományokban, a babonák uralma a mindennapi életben.

A bizalmatlanság azonban nem csupán a betegségekről és a gyógyításról vallott tudományos elméletek és népi hiedelmek különbözőségében gyökerezett, hanem anyagi okokban is. A képzett bába (csakúgy, mint a képzett orvos) a patika árucikk volt, megfizethetetlen fényűzés az alcsony jövedelműek számára. A gyermekágyas asszony szülés utáni hosszantartó felépülése sokszor megoldhatatlan gondokat okozott "kivált a mezei dolgoknak idejekor", hiszen így eggyel kevesebb kéz dolgozhatott a mezőn.[186] Az e téren jelentkező problémák orvoslására enged következtetni az 1784-ből származó nyomtatott körrendelet, amely a városok bábáit arra kötelezi, hogy a szegény asszonyok szülésénél ingyen asszisztáljon, fizetését pedig "az adózó népnek adójából veszi".[187] 1786 májusában József újabb instrukciót adott ki a vármegyék bábáinak ugyanebben a tárgyban: "A szegényeket minden különbség nélkül ingyen tartozik ellátni a vármegye összes bábája."[188] A kérdés megoldhatatlanságára enged következtetni az a tény, hogy az e tárgyban kiadott rendeleteket újra meg újra meg kellett erősíteni.

Benkő Sámuel, Borsod megye főorvosa által 1781-ben kiadott "Bévezető tudósítás" című könyvecskéjében a bábákról szólva megállapítja, hogy a nagyobb városokban illetve a kistelepüléseken élő ember gyermekszülésről, egészségről, betegségről alkotott elképzelései alapvetően különbözőek. A nagyobb városokban ugyanis a szülő nő sokkal könnyebben találhatott képzett, ügyes, tapasztalt bábát. A kisebb településeken viszont sokszor egyáltalán nem volt bába, így a szülő nők még a század végén is csak a kölcsönös segítségnyújtásban bízhattak. A Benkő-féle helyzetképből kiderül, hogy vidéken a szülést természetes eseménynek tartották, amivel együtt járhat a "véletlen boldogság", vagy a "szerencsétlenség". A nők és gyermekek nagyarányú halandóságával eleve számoltak, elfogadták, hogy a természet törvényébe, Isten akaratába nem avatkozhatnak be.[189]

Benkő megállapításait erősítik meg azok a helytartótanács által kiadott vármegyei bábainstrukciók is, amelyek a bábákat gyakran együtt tárgyalják az állatgondozással kapcsolatos ügyekkel.[190] Vidéken ugyanis még a gyakorló sebészek is sokszor, mielőtt levezetnének egy nehéz szülést, beteg állatok ápolásával kezdik.

184 Benkő S.: Bé-vezető tudósítás egésségünknek állapotjába, Kassa, 1781. p.37.
185 Uo. p.30.
186 Uo. p.35.
187 OL. C 23 Circularia impressa 2040. 1784. május 2.
188 Uo. 14400. 1786. október 4.
189 Benkő S.: i.m. p.37.
190 OL. C 23. Circularia impressa 11402. 1785. május 6., 12300. 1785. október 1., 22578. 1786. június 9.

Nem volt ritka az sem, hogy pásztorok, patkolókovácsok váltak szülészekké, hiszen az állatok mellett a szülés levezetésében némi tapasztalatra tettek szert. A vidéki ember szemében a gyermek világrajötte az állatok születésével egyenrangú esemény volt. A borsodi főorvos arra is panaszkodik, hogy a parasztember számára gyakran egy haszonállat nagyobb értéket képvisel, mint felesége és születendő gyermeke; "...a paraszt ugyanis előbb hívott szakszerű segítséget marhájához, tehenéhez, birkájához, mint vajúdó asszonyához, mivel szemében az asszony könnyebben pótolható, mint jószága".[191]

*

A XVIII. század jelentette az első lépcsőt a modern szülészet kialakulásában. A kontinens valamennyi vezető államában a felvilágosodás jegyében fogant, a modern állami-egészségügyi irányítási programok kardinális kérdésként kezelték a bábaügy rendezését, vagyis a bábák képzésének, állami ellenőrzésének megszervezését. Ennek köszönhetően egy fél évszázad alatt ugyan erőteljesen visszaszorult a kölcsönös segítségnyújtás gyakorlata, de vidéken még hosszú ideig a tárgyalt régiók mindegyikében domináns szerepe volt. Csak a XX. század első felében, a közlekedési eszközök ugrásszerű fejlődése tette lehetővé, hogy a vidéki nők a városba menjenek szülni, ezzel mintegy végérvényesen kiszorítva a szülést a vidéki régiókból, ami azt is jelentette, hogy a szülés kiszakadt a családi otthonokból, és átkerült a kórházak termeibe. A bábák helyére végérvényesen a képzett szülészek léptek, előbbieket asszisztenciális szerepkörbe szorítva vissza. Mindez már egy újfajta magatartásról árulkodik.

191 Benkő S.: i.m. p.40.

Kulcsár Krisztina

18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785)

Bevezetés – Az útleírások kutatási előzményei és problémái

"Mi németek gyakrabban utazunk, mint talán a földkerekség bármely más népe, és mindig is nemzetünk erényeihez sorolhatjuk, hogy az utazáshoz ily kedvünk van."[1]

Mivel a lelkes német utazók élményeiket legtöbbször írásban is rögzítették, könyveik különböző vizsgálatok forrásául szolgálhatnak. Az az "információhalmaz" pedig, amelyet könyveik és feljegyzéseik megőriztek számunkra, több tudományág hasznára lehet.

A felvilágosodás korában az útleírások igen kedveltek voltak és az egyik legdivatosabb műfajnak számítottak, sőt hozzájárultak ahhoz, hogy a 18. században új nézetek és látásmódok alakultak ki.

Az utazási irodalom az egyik legizgalmasabb és legszórakoztatóbb műfaj, mégis évszázadokon keresztül kívül esett a tudományos kutatás látószögén. A 20. század fordulója változást hozott: a lejegyzett élmények tudományos vizsgálatok alapjául szolgáltak, főként művelődéstörténeti szempontból. A 20. századi kutatás történeti áttekintésekor Brenner rámutat arra, hogy "az utazási irodalom kutatása, legalább is a germanisztikán belül, alig több mint két évtizede [létezik]".[2] Németországban az 1970-es évektől élénkült meg a kutatás, több tanulmány és tanulmánykötet jelent meg. Kezdetben olyan utazók leírásait elemezték, akik a német irodalom történetében jelentős szerepet játszottak. A nyolcvanas években különösen a brémai publikációkban nyert teret az útleíró irodalom, a kutatók vizsgálatainak középpontjában pedig főként 18. századi utazások álltak.[3] Az utóbbi évek

1 A tanulmány (ami eredeti formájában az ELTE BTK Német Tanszékén leadott szakdolgozat) elkészítéséhez nagy segítséget nyújtottak a tanszéken elnyert ösztöndíjak, amelyek lehetővé tették a hamburgi és saarbrückeni kutatómunkát. August Ludwig Schlözer: Entwurf zu einem Reise-Collegio nebst einer Anzeige seines Zeitungs-Collegii. Göttingen, 1777. Vorrede 2.o. (a továbbiakban: Schlözer: Entwurf)

2 Peter J. Brenner: Der Reisebericht in der deutschen Literatur: ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte. Tübingen, 1990. 15.o. (a továbbiakban: Brenner: Gattung). Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az utazásokkal kapcsolatos kiállítások szinte kizárólag az 1980-as években kerültek megrendezésre. Ld. Peter J. Brenner: Auswahlbibliographie der Forschungsliteratur zur Geschichte des Reisens und des deutschen Reiseberichts. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989. 508-538. o.

3 Wolfgang Griep–Hans-Wolf Jäger: Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts. Heidelberg, 1983. (Neue Bremer Beiträge, 1.), Uők: Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen. Heidelberg, 1986. (=Neue Bremer Beiträge, 3.)

eredményeit figyelembe véve az útleíró-irodalom kutatásának virágkoráról beszélhetünk.[4] Németországban első lépésként kutatóközpontot alapítottak 1992. május 22-én, "Eutiner Forschungsstelle zur historischen Reisekultur" néven. Az itt dolgozó tudományos munkatársak célja egy multidiszciplináris kutatóbázis felállítása, pl. könyvtár kiépítése, amely átfogja a 16-20. század útleíró-irodalmát, valamint egy számítógépes adatbank is felépítés alatt áll, amely - az elképzelések szerint - tartalmazná az európai könyvtárak németnyelvű útleíró-irodalmának katalógusát.

A magyar kutatók tevékenysége elsősorban forrásközlésre szorítkozott[5] vagy rövidebb összefoglalások mellett mutatták be az utazást és az utazót.[6] A 80-as évektől azonban nálunk is megerősödött az útleírások iránti érdeklődés, tanulmányok, forrásközlések stb. jelentek meg egyre nagyobb számban.[7]

Az útleíró-irodalom vizsgálatakor több nehézség merül fel. Az első vitás pontot maga a cél meghatározása jelenti. A kutatók már nem elégednek meg puszta forrásközléssel. Németországban leginkább a külföld, a külország élményének megragadását, megjelenítését és megtapasztalását próbálják meg nyomon követni és elemezni. A vizsgálat során nemcsak tartalmi és formai kérdések felé fordulnak, hanem az útleírás keletkezésének okait is nagyító alá veszik.[8]. Nem egységesek az álláspontok a tipologizálás kérdésében sem.[9] Az újabb, társadalomtörténeti indíttatású felfogás, ellentétben a filológiai irányzattal, nem tesz különbséget dokumentáló, leíró vagy szépirodalmi útirajz között, mindegyik útleírás lehet a vizsgálatok tárgya. Az sem döntő tényező, hogy a leírás az irodalomtörténetben jelentős szerepet tölt-e be. Az egyetlen kritérium Brenner szerint az, hogy az útiélménynek valódinak, autentikusnak kell lennie[10], az esztétikai érték és az igazságtartalom nem döntő követelmény.

A jelen tanulmány a kiválasztott útleírásokat és megjegyzéseiket a felvilágosodás korának legfontosabb szempontjai és mozgatórugói alapján vizsgálja, szembesíti

4 Peter J. Brenner: Einleitung. 7.o. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989. (a továbbiakban: Brenner: Einleitung)

5 A teljesség igénye nélkül ld. pl. Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Budapest, 1891., Haraszti Sándor - Pethő Tibor: Uti kalandok a régi Magyarországon. Budapest, 1963.

6 Birkás Géza: Francia utazók Magyarországon. Szeged, 1948.

7 Szintén a teljesség igénye nélkül H.Balázs Éva: Wer war Rotenstein ? In: Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs. 41 (1990) 43-52.o.; akinek köszönöm szakdolgozatomhoz és jelen tanulmányhoz nyújtott segítségét; Kristán Eszter: Utazás és útleírás a történeti kutatásban. Egy szimposionról. In: Századok. 1982. 5.sz., G. Györffy Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései) Budapest, 1991.; Gömöri György (vál. ford.): Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737); Magyar utazók lexikona. Szerk.: Balázs Dénes. Budapest, 1993.

8 Brenner: Gattung. 5.o.; Peter J. Brenner: Die Erfahrung der Fremde. Zur Entwicklung einer Wahrnehmungsform in der Geschichte des Reiseberichts. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989.

9 A német kutatók közötti vitához és az osztályozás problematikájához ld. Brenner: Gattung. 1-18.

10 Uo. 24.o.

egymással az utazók ellentétes kijelentéseit vagy kiemeli azok azonosságait. Ezáltal bemutatásra kerülnek azok az információk, amelyekkel ebben a korban a külföldiek hazánkról rendelkeztek. A tanulmányt ezért narratív-elbeszélő jelleg jellemzi. Mivel az útikönyvek tartalma nem túlzottan ismert, a dolgozat bemutatja az útikönyvekben található anyagot, amely segítséget nyújthat más kutatási témákhoz is.

A kijelentések és megjegyzések aktuális kutatási kontextusba való ágyazása későbbi tanulmány feladata lesz, ez meghaladta volna jelen tanulmány kereteit, erre többéves kutatómunka után van lehetőség. A tanulmány ezért a kutatási eredmények bemutatásának első állomása. Az útleírások kiválasztásánál formai és tartalmi kritériumok játszottak szerepet. A 18. század több típusú útleírása alapján az útirajzok sokszínűségét is be tudja mutatni. A kiválasztott művek az időben kb. 50 évet ölelnek át, ezért alkalmasak lehetnek a műfaj 18. században létrejött formai, tartalmi és stilisztikai változásainak megvilágítására is.

Kísérlet az utazások tipologizálásra

Az mozgás és az utazás élménye már igen régen összefonódott az emberek történetével, a legrégibb írásos emlékek is tanúskodnak erről. Korábban az utazást a tapasztalás, a tanulás egyik fontos eszközének tartották.

A legősibb típusok közé sorolhatjuk a zarándoklatokat és a missziósutakat. Később kialakult a pragmatikus utazás több fajtája is, így a kézművesek kötelező vándorévei, az üzletemberek kereskedőútjai.[11]

A hadi eseményeknél is jelentős szerepet kapott a mobilitás, a katonák is hozzájárultak az információáramláshoz. De az "egyszerű" nép is részt vett fürdőútjaival és kirándulásaival. A hivatalos küldöttek és a diplomaták mellett pedig hamarosan megjelentek a kutatók és a kalandvágyó felfedezők is. A tengerentúli felfedezőutak változást jelentettek nemcsak az utazások formáiban, hanem jellegükben is: még szélesebbre tágult az emberek látószöge, óriási mértékben megnövekedett az utazási kedv és bővült a megszerezhető ismeretanyag.[12]

A 16. század folyamán az előkelő családok köreiben egy újabb utazási típus kezdett divatba jönni: a nemes ifjak képzéséhez hozzátartozó tanulmányút, az ún. "Kavalierstour" (The Gentleman's Tour of Europe, Grand Tour). A külföldi tanulmányút általában a nevelés lezárását jelentette a 18. században. Befejezése után felnőttnek tekintették a fiatalembert.[13] Az út során a fiatalok megismerkedtek az idegen országokkal és lakóikkal, szokásaikkal, hagyományaikkal, nyelvük-

11 Gert Robel: Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. In: Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungforschung. Szerk.: Boris I. Krasnobaev - Gert Robel - H. Zeman. Berlin, 1980. 9.o.

12 Hans Henning: Die Weimarer Stammbuchsammlung in der Zentralbibliothek der deutschen Klassik. In: Stammbücher als kulturhistorische Quellen. Szerk.: Jörg-Ulrich Fechner. München, 1981. 37-63. (= Wolfenbütteler Forschungen, 11.) 37.o.

13 F. Csanak Dóra: Két korszak határán. Telekí József a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó. Budapest, 1983. 345. o.

kel, politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedésükkel, történelmükkel. Más, gyakorlati "funkciója" is volt azonban ennek a képzésnek. A fejedelmi udvaroknál és a külföldi nemesi családoknál tett látogatások révén bepillantást és ezáltal példát is nyertek a rangjukhoz méltó társasági életbe, és jövőjükre nézve értékes kapcsolatokat köthettek.[14]

Az előkelő ifjakat általában 16. és 21. életévük között küldték külföldre, a 18. század végére ez azonban már a 30. esztendő felé tolódott el. II. József például kifejezetten rosszallotta 17 és fél éves Miksa öccse európai útját, túl fiatalnak tartotta.[15] Később pedig rendeletileg tiltotta meg, hogy alattvalói 28. életévük betöltése előtt vágjanak neki a külföldi útnak.[16]

18. századi változások az utazási típusokban, az úticélokban és az utazás technikájában[17]

"A világ egy korszakában sem utaztak oly sokat, mint a miénkben, mikoris szinte járvánnyá vált az utazás!" - jelent meg 1784-ben a Teutscher Merkurban.[18]

A feudális szerkezet bomlása, a gazdasági fejlődés és az új polgári ideológia kialakulása kedvezett az utazási láz növekedésének. A középkor "röghözkötöttjeivel" szemben az új korszak képviselői már mozgásszabadságot élveztek és vállalkozókedv jellemezte őket.[19] Azonban nem csak a személyi, hanem a technikai feltételek is megváltoztak. Az új életviszonyok, az utak minőségének javulása és a közlekedési eszközök fejlődése[20] is hozzájárult ahhoz, hogy egyre több polgári származású ifjú indult útra, akik átvették a nemesek úticéljait[21], átalakították az arisztokrata utazási szokásokat és így új jellegű utakat terveztek és bonyolítottak le.[22]

14 Eva-Marie Csáky-Loebenstein: Studien zur Kavalierstour österreichischer Adeliger im 17. Jahrhundert. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. LXXIX. (1971) 408-434. 414.o., és ld. Hans Erich Bödeker: Reisebeschreibungen im historischen Diskurs der Aufklärung. In: Aufklärung und Geschichte. Szerk.: Hans Erich Bödeker - Georg G. Iggers - Jonathan B. Knudsen - Peter H. Reill. Göttingen, 1980. 279.o.

15 Max Braubach: Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster. Wien - München, 1961. 28. o.

16 Robel i.m. 14.o.

17 Ld. Brenner: Gattung. 179 -198.o.

18 Wolfgang Griep. Reiseliteratur im späten 18. Jahrhundert. In: Deutsche Aufklärung bis zur Französischen Revolution 1680-1789. Szerk.: Rolf Grimminger. München - Wien, 739-764. 739. o.

19 Uo. 740-741.o.

20 Ld. Klaus Beyrer: Des Reisebeschreibers 'Kutsche'. Aufklärerisches Bewußtsein im Postreiseverkehr des 18. Jahrhunderts. In: Reisen im 18. Jahrhundert Neue Untersuchungen. Szerk.: Wolfgang Griep - Hans-Wolf Jäger. Heidelberg, 1986. 50-90.o. és Klaus Laermann: Raumerfahrung und Erfahrungsraum. Einige Überlegungen zu Reiseberichten aus Deutschland vom Ende des 18. Jahrhunderts. In: Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung. Szerk.: Hans Joachim Piechotta. Frankfurt am Main, 1976. 57-97.o.

21 Az úticélokhoz ld. Robel 17-19.o.

22 Griep i.m. 743.o. és Bödeker i.m. 283.o.

A gyakorlati céllal indított utakat a 17. századtól kezdve lassan háttérbe szorították az egyetemi tartózkodással egybekötött tanulmányutak, amelyek elsődleges célja a megismerés, a tapasztalás ill. a személyes élmény volt.

Már a 16. században megjelent az ú.n. "tudós-utazás" (gelehrte Reise), résztvevői nem egyetemjárók voltak, hanem tanult tudósok, akik konkrét célokat tűztek maguk elé, könyvtárlátogatásokat, ókori emlékhelyek felkeresését, stb. 1730 körül alakult ki a lexikográfiai-topológiai utazástípus, az utazók itt pusztán megfigyelőként szerepeltek. Hatalmas mennyiségű adathalmazt gyűjtöttek össze a beutazott területek politikai berendezkedéséről, kultúrájáról, a népességről, szokásairól, stb.[23] Ennek az utazási formának egy továbbfejlesztett változata az ú.n. "enciklopédikus" út, amely célja az utazás alatti empirikus megfigyelés és vizsgálatok, ill. az információk lejegyzése és teljes leltárbaszedése volt. Ezen beszámolók képezték az összehasonlító államtudománynak, a statisztikának elsődleges forrásbázisát.[24]

A 18. század végén olyan utazók jelentek meg, akiket már szakirányú érdeklődés vezérelt, így kialakultak pl. az ásványtani, botanikai, gyógyszerészeti, gazdasági, irodalmi és művészettörténeti céllal indított utazások.[25]

A tengerentúli felfedezőutak mellett nagy hangsúlyt kapott az európai orientáció. Aki csak tehette, útnak indult, majd visszatérve élményeit, tapasztalatait kinyomtatva hozzájárult az információáramlás, a tájékozódás megkönnyítéséhez. "Szinte nincs olyan utazás ebben a korban, amelyet nem oly szándékkal kezdtek meg, hogy a végén egy könyvet írjanak róla."[26]

Az útleírások típusai

Magát az "útleírást" a következő módokon definiálhatjuk: olyan mű, amely "egy valóságos vagy fiktív utazás célkitűzéseiről, előkészületeiről, benyomásairól és tapasztalatairól tudósít, vagy útmutatást nyújt hozzá"[27], "minden olyan prózai alkotás, amelyben az utazás-téma, a földrajzi hely megtapasztalása a mű szerves alkotórésze"[28], "egy utazás elbeszélő bemutatása", amely célja az autentikus információk továbbítása és közvetítése.[29].A korabeli kézikönyvek meghatározása szerint: "Útleírás, utikönyv, [...] vagy olyan könyv, amelyben vagy a [szerző] saját, vagy a mások útjait mutatja be, és benne leginkább elmeséli, mikor és hogyan

23 Bödeker i.m. 280-281.o.

24 Uo. 282-284.o. és Laermann i.m. 79-80.o. Ld. August Ludwig Schlözer: Theorie der Statistik Nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt. Göttingen, 1804. (a továbbiakban: Schlözer: Theorie) 25.Hans-Wolf Jäger: Reisefacetten der Aufklärungszeit. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989. 261-283., 262. o.

26 Laermann i.m. 77.o.

27 Gerhard Huck: Der Reisebericht als historische Quelle. In: "...und reges Leben ist überall sichtbar!" Reisen im Bergischen Land um 1800. Szerk.: Gerhard Huck - Jürgen Reulecke. Neustadt an der Aisch, 1978. 27-44. 28.o.

28 Griep i.m. 740.o.

29 Brenner: Gattung 1.o.

jutott az egyik helyről a másikra, mi különlegessel találkozott [...]".[30] Kimondottan irodalmi igénnyel azonban útleírások csak igen későn jelentek meg.

A 18. század a műfajon belül is újdonságokat hozott: itt is végbement egy tematikai és módszertani változás, az "utazás polgárivá alakulása"[31] következtében. Az olvasóközönség új igényekkel lépett fel, amelyeket már a polgári ideológia alakított ki. Az 1770-75 évektől kezdve az objektivitásra, autenticitásra törekvés mellett egyre inkább teret nyert az útleírásokban a szabad, nyílt kritika a saját és a többi országgal szemben. A publikum többé már nem az elkendőzött, talányosan megfogalmazott véleményekre és ábrázolásokra volt kíváncsi.[32] A útleírások fontos szerephez jutottak a társadalomban, a felvilágosodás korában a nyilvános viták fórumává váltak.[33]

Az útiélményeket a legváltozatosabb formákban jegyezték le és publikálták. Az útleírások "virágkorában"[34] a beszámolók különböző válfajai léteztek egymás mellett. A legkedveltebbek személyes elemeket és megjegyzéseket is tartalmaztak, ide sorolhatók a naplók, útinaplók és az akkoriban különösen divatos levélforma.

Egy másik csoportot alkotnak a különféle útikönyvek, az ú.n. apodemikák. Céljuk szerint a beutazandó vidékről nyújtottak hasznos információkat, üdvös jótanácsokkal és gyakorlati útmutatásokkal egyetemben.[35] Ezeket az adatokat lehetőleg meghatározott útvonalakhoz rendelték, de igen gyakran csak egymás után sorolták fel a településeket. Ezek az útirajzok feltűnően kevés személyes jegyet viselnek magukon, adatokkal telezsúfolt száraz, gyakorlati tanácsokat adó könyvek. Azonban bemutatták pl. minden egyes település nevezetességeit, vallási megosztottságát, sőt kuriózumokról is szót ejtettek. Ezeknél az útikönyveknél az

30 Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschafften und Künste, Welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden. Leipzig - Halle, 1731-1764. XXXI.k. 361.hasáb.

31 Brenner: Gattung. 159.o.; és Uli Kutter: Apodemiken und Reisehandbücher. Bemerkungen und ein bibliographischer Versuch zu einer vernachlässigten Literaturgattung. In: Das Achtzehnte Jahrhundert 4 (1980) II. 116-131. (= Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts) 116.o.

32 William E. Stewart: Die Reisebeschreibung und ihre Theorie im Deutschland des 18. Jahrhunderts. Bonn, 1978. 250-251.o. (továbbiakban: Stewart), és uő: Gesellschaftspolitische Tendenzen in der Reisebeschreibung des ausgehenden 18. Jahrhunderts. In: Reise und und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts. Szerk.: Wolfgang Griep - Hans-Wolf Jäger. Heidelberg, 1983. 32-47., 33.o.

33 Wolfgang Neuber: Zur Gattungspoetik des Reiseberichts. Skizze einer historischen Grundlegung im Horizont von Rhetorik und Topik. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989. 50-67., 60. o.

34 Brenner: Einleitung. 8.o., Laermann i.m. 78. o., Michael Harbsmeier: Reisebeschreibungen als mentalitätshistorische Quellen: Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Szerk.: Antoni Maczak - Jürgen Teuteberg. Wolfenbüttel, 1982. 21.o., Horst Möller: Aufklärung in Preußen. Der Verleger, Publizist und Geschichtsschreiber Friedrich Nicolai. Berlin, 1974. 99.o.

35 Jäger i.m. 262.o.

aktualitás és a megbízhatóság lényeges követelménynek számított, ezért a köteteket többször is felújították és friss adatokkal egészítették ki.[36]

Útleírás elméletek és változásai a 18. században

Már elég korán felismerték a kutatók (és az olvasók), hogy "idegen országokról szóló kritikai beszámolók egyben az otthoni viszonyok értékelését is tartalmazzák". Stewart szerint többféle leírást különböztethetünk meg: úti beszámolókat, amelyeket előre elhatározott szándékkal vagy anélkül jegyeztek fel; explicit módon írottakat, ahol a szerző személye és véleménye többé-kevésbé nyíltan jelentek meg, ill. implicit jellegűeket, amelyek csak burkolt célzásokat tartalmaztak.

Az ókori és a középkori szerzők leginkább explicit fogalmazták meg leírásaikat, előre eldöntött szándékkal. Könyveikkel hazájuk erényeit emelték ki és jó tulajdonságait dicsérték. Betartották a műfaj egyik íratlan szabályát is, vagyis szülőföldjükről csakis pozitívumokat, erényeket tártak a közönség elé.[37]

A 18. században a személyes tapasztalat volt az elsődleges kritérium. Az útleírás egészéből ki kellett tűnnie, hogy a szerző személyesen tette meg az utat, saját szemével vizsgált meg mindent, amiről a könyvében szót ejt.[38]

A korszakot jellemzi, hogy az útra kelt híres személyiségek az új ideológia hívei voltak. Szemük előtt a minden tudományt átfogó univerzális tudás képe lebegett. Könyvformába öntött műveikkel az általános felvilágosodáshoz, az információátadáshoz és a társadalmi jóléthez kívántak hozzájárulni. Az enciklopédikus tudás magába foglalta a lehető összes tudományágat. Egy útleírásnak szót kellett ejtenie a földrajzi és geológiai viszonyokról, gazdasági és pedagógiai kérdésekről, és a szerző nem hanyagolhatta el a művészeteket vagy a régészeti leleteket sem. Fontos alkotóelemmé vált a szokások és hagyományok lejegyzése és magyarázata is.[39]

Csak a század végén jutott érvényre egy ellentétes tendencia, az útleírók tudatosan feladták az átfogó megfigyelés igényét és az információk rendszerbe illesztésének elvárását - ezáltal vált lehetővé a szubjektív észlelések és megjegyzések megjelenése. A századfordulón Jonas Ludwig von Heß már nem az általánost és az univerzális képét próbálta megragadni. Ehelyett inkább azt a véleményt

36 Ld. pl. Gottlob Friedrich Krebel: Die vornehmsten Europäischen Reisen, wie solche durch Deutschland, die Schweiz, die Niederlande, England, Portugall, Spanien, Frankreich, Italien, Dännemark, Schweden, Ungarn, Polen, Preußen und Rußland, auf eine nützliche und bequeme Weise anzustellen sind, mit Anweisung der gewöhnlichsten Post- und Reiserouten, der merkwürdigsten Oerter, deren Sehenswürdigkeiten, gangbarsten Münzsorten, Reisekosten etc. Hamburg, 1767. Krebel könyve már a harmadik változata egy útikézikönyvnek, amelyet először 1632-ben Martin Zeiller adott ki. 1706-ban újabb kiadást ért meg Peter Ambrosius Lehmann átdolgozásában, amíg 1767-ban Krebel ismét felújítva, aktualizálva nyújtotta át az olvasóknak és az utazóknak.

37 Stewart i.m. 249.o.

38 Ld. Andreas Bürgi: Weltvermesser: die Wandlung des Reiseberichts in der Spätaufklärung. Bonn, 1989.

39 Hans-Wolf Jäger: Der reisende Enzyklopäd und seine Kritiker. Friedrich Nicolais "Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781". In: Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft. 26 (1982). 104-124. 106-110.o.

képviselte, "hogy minden [...] egy saját, külön álláspontot igényel; hogy létezhet különböző fajta felvilágosodás és felvilágosodás nélkül különböző fajta boldogság".[40] Sőt nála már megjelentek az ún. "szentimentalista utazás" jellemzői is. Az utazás mint cselekvés közömbös számára, sokkal inkább a lelkében dúló viharokról és belső érzéseiről szerezhetünk tudomást.

A felvilágosodás korában az útleírások a hírhálózat fontos alkotórészei voltak. A levelezések mellett, amelyek a véleménynyilvánítás és az információáramlás legbiztosabb forrásának számítottak, az úti beszámolók roppant nagy szerephez jutottak. A göttingeni August Ludwig Schlözer professzor, korának egyik neves politikai gondolkodója és statisztikusa könyvében így fogalmazta meg jelentőségüket: "művelt [civilizált] országoknál [...] az egyetlen forrás[nak számítanak], a többinél csak kisegítő eszköz; sőt egyáltalán nem az, ha az utazó csak hallomásból ír róluk".[41] Az egyetemen tartott utazási szemináriumán pedig megpróbálta az elméletben megfogalmazott elgondolásait a gyakorlatba átültetni.[42]

Georg Forster[43] - akit az útleírások teorétikusának is neveztek - fogalmazta meg a publikum igényeinek fejlődését és változását. Forster szerint az ideális útleíró a következő tulajdonságokkal rendelkezik: becsületesség, (hogy "a dolgokat helyesen és valódi színükben tudja feltüntetni") és éleselméjűség (hogy a tényeket "kapcsolatba tudja egymással hozni és ebből általános következtetéseket tudjon levonni"). Ez a két erény szükségeltetik ahhoz, hogy a szerző az olvasóközönség számára megfelelő "utat" jelölhessen ki, amely felfedezéseket rejthet számára. Forster stilisztikai követelményeket is megjelölt könyvében: az írásmódnak tisztának, kellemesnek és harmonikusnak kell lennie, vallotta.[44]

A kiválasztott utazók elméletei leginkább műveikhez írott előszavaikban figyelhetők meg. Keyßler, csatlakozván utazásának céljához, leírását is pedagógiai céllal vetette papírra[45]: útmutatást akart a külföldön tartózkodó fiatal németek kezébe adni, hogy így könnyebben tudjanak ismeretekhez jutni és ezáltal otthonosabban

40 Jonas Ludwig von Heß: Durchflüge durch Deutschland, die Niederlande und Frankreich. Hamburg, 1793-1800. Zuflug 9-10.o.

41 Schlözer: Theorie 77.o. Schlözer az útleírást abban az értelemben használta, amikor egy olyan országról szólt a beszámoló, amely nem a szerző sajátja.

42 Ld. Schlözer: Entwurf és August Ludwig Schlözer: Vorlesungen über Land-und Seereisen, nach dem Kollegheft des stud.jur. E.F. Haupt. Kiadja: Wilhelm Ebel. Göttingen, 1962.

43 Wilhelm Kosch: Deutsches Literatur-Lexikon. Biographisches und Bibliographisches Handbuch. Zweite, vollständig neubearbeitete und stark erweiterte Auflage. Bern, 1961, I.k. 534.o. (a továbbiakban: Kosch) Georg Forstert 1754. november 27-én született Nassenhubenben, Danzig mellett. Apját, Johann Reinhold Forster elkísérte Cook második utazására. 1778-tól Kasselben, 1784-tól pedig Vilniusban a természettudományok professzoraként oktatott az egyetemen. 1788-ban a mainzi választófejedelem könyvtárosának hívta meg. Párizsban halt meg 1794. január 10-én.

44 Johann Reinhold Forster's und Georg Forster's Reise um die Welt in den Jahren 1772 bis 1775. In: Georg Forsters sämmtliche Schriften. Leipzig, 1843. I-II.k. 8-9. o.

45 Johann Georg Keyßlers, Mitglieds der Königl. GroßBitann. Societät, Neueste Reise durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worin der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelst der Natürl.-Gelehrten, und Politischen-Geschichte, der Mechanick, Mahler- Bau- und BildhauerKunst, Müntzen, und Alterthümer erläutert wird. Hannover, 1740.

mozogjanak a tudomány világában is. Emellett könyvének információival, megfigyeléseivel és újdonságaival természetesen korának tudományosságához kívánt hozzájárulni.

Friedrich Nicolai Berlinről és Potsdamról írott munkájával vált ismertté. A szerző itt fogalmazta meg legelőször nézeteit az ideális (út)leírásról. Könyveit követendő példaként prezentálta, amelyeket "belső rend és érthetőség, teljesség és pontosság" jellemez. Nicolai a legfontosabb kritériumnak tartotta, hogy az utazó mindent saját szemével nézzen és vizsgáljon meg, mivel csak így lehet a hibákat, tévedéseket és hamis adatokat kijavítani ill. kiküszöbölni[46]; a leírásoknak igen pontosaknak kellett lenniük.[47]

Nicolai felfogása tükröződik az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* köteteiben, ahol külön fejezetet szentelt az útleírásoknak. A tárgyalt műveket az általa felállított követelményrendszer szerint vizsgálták a recenzensek, mint pl. Michel de Montagnes utazásait: "Ha azok a legjobb útleírók, akik legtöbbször csak saját magukról mesélnek, és teljes oldalakat töltenek meg azzal, hogy hányszor volt fejfájásuk, hascsikarásuk vagy vesefájdalmuk [...], hogy mit ettek és ittak, mikor, hol és miért aludtak jól vagy rosszul etc.etc.etc., nos akkor egy teljesen új osztályzást kell készítenünk az útleírókról."[48]

"Ha az ember a dolgok valódi állását akarja bemutatni, akkor őszintén kell beszélni."[49] Ebben az értelemben Nicolai fellépése új korszakot jelent az útibeszámolók történetében. Nicolai 1783-ban hirdette meg programját, vagyis az addig elfojtott irányzat végre színre lépett: a honi viszonyokat többé már nem indirekt módon, hanem nyíltan és őszintén kritizálták az írók.[50] Az "őszinteség" alatt Nicolai nemcsak tárgyhűséget, továbbá igazságszeretetet és alaposságot értett, ez a fogalom nála magába foglalta a "pártatlanság" vonását valamint a korábbi útleírásformák (különös tekintettel az allegorikus típusokra) elutasítását is.[51]

A Magyarország-kép

A mozgatórugók

A legtöbben, akik a 18. században Magyarországra jöttek, élményeiket és tapasztalataikat szinte csak a fővárosban, Pozsonyban szerzett benyomásaik alapján alakították ki. Ennek okát könnyű megállapítani: Pozsony igen közel fekszik Bécshez, így pontosan megfelelő volt egy rövidke "kiruccanáshoz". Az ilyen kurta

46 Friedrich Nicolai: Beschreibung der Königlichen Residenzstädte Berlin und Potsdam und aller daselbst befindlicher Merkwürdigkeiten. Nebst Anzeige der jetztlebenden Gelehrten, Künstler und Musiker, und einer historischen Nachricht von allen Künstlern, welche vom dreyzehnten Jahrhundert an, bis jetzt, in Berlin gelebt haben, oder deren Kunstwerke daselbst befindlich sind. átdolgozott kiadás. Berlin, 1779. Előszó I-II. o.

47 Uo. XVII.o.

48 ADB 38/1779, 516-517.o.

49 Schreiben an Hernn Kriegsrat Dohm. Idézve Stewart i.m. 254.o.

50 Uo. 262. o.

51 Jäger i.m. 114.o.

látogatás azonban inkább csak a város hangulatának megragadására, nem pedig az egész ország megismerésére volt alkalmas. Másrészről viszont a látogatás teljesen beleillett egy korabeli divatirányzat körébe: a városleírásokéba. Az utazókat maga az ország nem vonzotta olyan mértékben, hogy huzamosabb látogatást terveztek volna és valószínűleg visszarettentek a vad vidékeken leselkedő veszélyektől is. Akik azonban mégis továbbmerészkedtek Pozsonynál, igen érdekes és értékes tapasztalatokat szerezhettek és bepillantást nyerhettek az egyszerű emberek életébe is.

A század elején Keyßler tanulmányút keretében jutott el Magyarországra. 84. levelének elején csak a kellemesnek mondható évszakot és a időjárást említette, amely miatt elhatározták a Felvidék meglátogatását.[52] Ezzel ellentétben áll az a tudományos igényű leírás, amellyel a bányavárosokat és a nemesfémbányászatot tárgyalja. Valószínűbb tehát, hogy saját kijelentésével ellentétben a látogatást alapos előkészület és vizsgálódás előzhette meg.

Willebrandt is csak Pozsonyig jutott, hozzávetőleg egy hetet töltött ott. Tartózkodását kíváncsiságával indokolja, Magyarország fővárosát akarta meglátogatni, de ennél több iránt nem érdeklődött.[53]

Nicolai is egy hosszú utazás egyik állomásaként érkezett Magyarországra. A közeli Bécsben töltött látogatását állítólag hirtelen elhatározásból szakította meg. Nem akart ugyanis lemondani arról a kínálkozó lehetőségről, hogy egy keveset "lásson ebből a természet által oly megáldott országból, és [...] közelebbről megtekintse azt a nemzetet, amely oly nagyon kitűnik sajátos jellemével [...]".[54] Az északnémet protestáns utazó azonban nem akarta végiglátogatni a gazdag és reprezentatív főúri kastélyokat. Sokkal inkább azt tervezte, hogy "megtekint egy olyan vidéket, ahol egy belátó magyar gazdálkodó már nekilátott kijavítani a mezőgazdaság hibáit, és ahol a kultúra és a szorgalom gyarapodásban vannak".[55] Mint a felvilágosodás egyik képviselőjének és élharcosának, semmi sem volt visszataszítóbb számára, mint a legnagyobb fényűzést látni, különösen Magyarországon, ahol a szegény paraszt és a gazdag nemes közötti éles ellentétek annyira szembeszökőek voltak. Emellett minden egyéb megfigyelést, adatot és információt a felvilágosodás "hasznavehetőség" szellemének rendelt alá

Nicolai már könyvkiadói tevékenysége alatt, később pedig az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* kiadása során érdeklődni kezdett Magyarország iránt, amely személyes kapcsolatai miatt - Bretschneiderrel, Prónayval, Podmaniczkyval - csak felerősödött.[56]

52 Keyßler i.m.1006.o.

53 Johann Peter Willebrandt: Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänemark, Böhmen und Ungarn. Előszó Gottfierd Schütze. Hamburg,1758. 359.o.

54 Friedrich Nicolai: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. Berlin und Stettin, 1783-1796. VI.k.325.o. (a továbbiakban: Nicolai)

55 Uo. 432.o.

56 Bürger Erzsébet: Friedrich Nicolai és a magyar felvilágosodás. Budapest, 1941. 12-14.o.

Seipp sajátságos helyet foglal el a kiválasztott utazók között, hiszen ő a többiekkel ellentétben nemcsak látogatóba jött, hanem élt is Magyarországon. Könyvének megírásával ezért nem csak információkat és benyomásokat kívánt átadni. Sokkal inkább az előítéleteket akarta eloszlatni, amelyek külföldön eluralkodtak. Seipp be akarta bizonyítani, hogy nem veszélyes az utazás Magyarországon, és "meglehetősen kényelmesen lehet olyan területeken átutazni, amelyek nevének puszta említése is megrémíti a belföldieket, hát még a külföldit".[57] Előszavában minden lehetséges eszközt felhasznált arra, hogy igazáról meggyőzze az olvasót - felsorolta Magyarország csábító látnivalóit és nevezetességeit, amelyeket ő már hatodszorra látott, hiszen ennyiszer tette meg Pozsony és Nagyszeben között az utat. A rémtörténeteket kitalációknak nevezi, amelyeket a kocsisok terjesztenek és amelyekkel a pénzsóvár fogadósok ijesztgetik az utazót, hogy az még egy éjszakát töltsön a vendégfogadóban.[58]

A konkrét élmények megjelenése

Személyes benyomásokat az utazók általában olyankor jegyeztek fel, amikor nem a praktikus és megbízható adatok és információk átnyújtása volt elsődleges céljuk, hanem a személyes jelleg hangsúlyozását is lényegesnek tartották. Keyßler részletesen beszámol a látottakról, ezt azonban mégis értekező, tudományos stílusban teszi és a beszúrt anekdoták sem saját tapasztalásának gyümölcsei. Ide sorolhatjuk azonban a városleírásokat, ha a szerző ennek kereteit felhasználta arra, hogy szubjektív véleményét is kifejezésre juttassa. Nicolai pozsonyi leírásait át-át szövi személye, de nála sokszor csak átvételről van szó. Nicolai forrását is megadja, oldalszámmal.[59] Véleményét a templomok és a szobrok jellemzésénél fejti ki. Kritizálja Donner Szent Márton szobrát, " közben jobban tetszett nekem maga a ló, mint a férfiú. A templom Esterházy-kápolnájában ugyanettől a mestertől látható Esterházy Imre herceg térdelő szobra. Ez a kép igen természetes és méltóságteljes, és az összes szobor közül, melyet eddig R. Donnertől láttam, ez tetszett a legjobban."[60]

Személye kerül az előtérbe akkor is, amikor Magyarország klimatikus viszonyait említi meg és ezek hatását: A majorházai kirándulás alkalmával ugyanis megfázott, így csak egy napig vendégeskedett Jeszenák Pálnál.[61]

57 ADB 69/1786, 467. o.
58 Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Dinkelsbühl-Leipzig, 1785. 7. o.
59 Nicolai i.m. 345. o. (Bernoulli: Sammlung kurzer Reisebeschreibungen, X. k.) Ld. G. Györffy i.m. és az utazó személyének megállapításához H. Balázs i.m.
60 Nicolai i.m. 344. o.
61 Uo. 439. o.

Az utazások objektív feltételei

Az utasok gyakran bizony saját bőrükön érezték, "konkrét élményként" élték meg az utazás megpróbáltatásait, ezért jelentős szerephez jutott az utak, útviszonyok bemutatása. Régóta a leírások részévé vált, hogy a könyv pontos adatokat közölt a távolságokról ill. az útiköltségekről stb. Ez a gyakorlati funkció kisebb mértékben megjelenik Keyßlernél[62] és Willebrandt is említi egyik megjegyzésében, hogy érdemesebb külön fizetni a postakocsin, nehogy megsérüljenek a csomagok a száguldástól.[63]

Ez a témakör Lehmannál játszik óriási szerepet, hiszen ő kézikönyvet kívánt összeállítani. Ezért megvizsgálja az utakat, hogyan építették őket és milyen lehetőségei vannak Magyarországon a közlekedésnek. Gyakorlatiassága vezérli, amikor az egyes járatok megbízhatóságát elemzi ill. a lovak különböző fajtáiról értekezik.[64]

A 18. század enciklopédikus igénnyel íródott útikönyveinél bevett stilisztikai szokás volt, hogy a településeket egymás után sorolták fel, ám a közöttük vagy körülöttük fekvő vidékeknek és tereknek semmi figyelmet nem szenteltek.[65] Lehmann, céljához híven és már a szentimentalista utazástípushoz hasonlóan ábrázolja a tájat is, bár magának a topográfiának csekély szerep jut. Viszont részletes felvilágosítást nyújt a fogadókról, így pl. Komárom és Buda között az egyiket egy kövér fogadósnéről ismerhetjük fel.[66]

Általános jellegű témakörök

Politikai és társadalmi viszonyok

Nicolai, szokásával ellentétben mellőzi a terjedelmes tanulmányokat a magyar politikai helyzetről, sőt, ilyen jellegű megjegyzéseket csak elvétve tesz, mivel kritikáját már könyvének ötödik, Bécsről szóló kötetében megfogalmazta. Természetesen megemlíti a magyar nemesek József elleni panaszát, amiért Bécsbe vitette a Magyar Koronát.[67] Willebrandtnál a korona még "idegenforgalmi célt" töltött be[68], hiszen a látogatók feltétlenül meg akarták tekinteni a koronázási ékszereket. Lehetséges, hogy később ez is befolyásolta az utazók vállalkozókedvét. Keyßler és Lehmann főként Pozsony példáján keresztül mutatják be a rendészetet, a közigazgatást és a hivatalnokok szigorú eljárásait.[69]

A társadalmi berendezkedéssel Lehmann foglalkozik behatóbban - neki van a legnagyobb rálátása a kérdésre. Ez egyúttal lehetőséget ad neki arra, hogy kifejtse

62 Keyßler 1006., 1011., 1033. o.
63 Willebrandt i.m. 382.
64 Lehmann i.m. 42-44. o.
65 Lehmann i.m. 89. o.
66 Lehmann i.m. 104. o.
67 Nicolai i.m. 346. o.
68 Willebrandt i.m. 359. o.
69 Keyßler i.m. 1009. o.; Lehmann i.m. 6. o., 77-71. o.

felvilágosodott gondolatait, társadalmi bírálatát és összehasonlítsa az állapotokat más államokéval.

Egy mondatban így foglalja össze a magyar társadalom lényegét: "Minden[ki], aki létezik Magyarországon, az vagy parancsol vagy szolgál."[70] Lehmann kiemeli a nemesi rend előnyeit, és ismeri jogaikat és privilégiumaikat. A hivatalos bécsi udvari véleményhez csatlakozva ő ezzel indokolja a visszamaradt gazdasági helyzetet. A külföldi vállalkozók, akik mivel nem rendelkeznek magyar nemesi jogokkal, emiatt félnek bármibe is belekezdeni Magyarországon. A középréteg csak kisszámú, nem képes a gazdasági és ideológiai változások irányítására. A földesurak nem tartózkodnak birtokaikon, mégis mások munkájának gyümölcsét élvezik. A jobbágyoknál alárendelt és elnyomott helyzetüket emeli ki.[71]

A gazdasági helyzet Magyarországon

Szinte mindegyik leírás megemlíti azt a régóta visszatérő toposzt, hogy Magyarország a természeti kincsek országa. Különösen a terület termékenységét dicsérik. "Magyarországon minden megterem, nemcsak az, ami a szomjúság oltásához, hanem az is, ami felfrissüléshez kell."[72] Nicolai éppen a termékenységet okolja, amiért véleménye szerint nem megfelelően művelik meg a parasztok a földeket. Ugyanis a hanyag munka ellenére is bőséges termést hoz a föld.[73] A termesztett növények felsorolásából következtethetünk arra, milyenek voltak a korabeli táplálkozási szokások: sok zöldséget, fehér répát, hüvelyeseket termesztenek, de csak annyit, amennyit a paraszt vásárra tud vinni, maga számára nem tart meg belőle semmit. Ugyanez a helyzet a gyümölcsökkel: mindenhol árusítanak gyümölcsöt, csak a termesztőnek nem marad belőle.[74] Az állattartásról nem sok újdonságot közölnek az utazók: fontos bevételi forrást jelentenek a Bécsbe terelt szarvasmarhák75, disznót, libát és csirkét is tartanak az emberek.[76]

Szőlőtermesztés és borgazdálkodás

Nicolai kimerítően foglalkozik a szőlőtermesztéssel és a magyar borokkal. Először tájékoztatást ad a kereskedők problémáiról, majd a nehézségekről a vámnál.[77] Ezek az akadályok Keyßler számára is tudottak voltak.[78] A vámpolitika jellemzése egyben megmutatja azt is, hogy Nicolai milyen reálisan látta az osztrák diszkriminációs gazdaságpolitikát: "Az osztrák kormányzatnak nem kellene az átvitelt oly magas vámmal és formalitásokkal sújtania, mint ahogy ez most

70 Lehmann i.m. 62. o.
71 Uo. 35-36.o.
72 U.o. i.m. 72.o.
73 Nicolai i.m. 362.o.
74 Lehmann i.m. 73.o.
75 Keyßler i.m. 1033.o.
76 Uo. 1026.o.
77 Nicolai i.m.363-366.
78 Keyßler i.m. 1011.o.

történik, csak [azért,] hogy az osztrák borokat részesítsék előnyben, amelyek úgysem fognak külföldön jelentős keresletnek örvendeni."[79]

Bár Nicolai útleírása szerint a magyar borok a tokajin kívül külföldön nem túlzottan ismertek, ezzel ellentétben Willebrandt mégis ahhoz ad ötleteket, hogyan lehet a határon magyar bort vámmentesen átvinni. "Ha a bécsi városhatáron megkérdezik, hogy van-e nálunk bor, azt lehet mondani, hogy különféle áruminták vannak nálunk, s ekkor megszabadulunk a vámtehertől." Egyébként igazolással kellett rendelkeznie annak, aki teli borosedényt kívánt külhonba szállítani.[80]

Ipargazdálkodás

Az iparról csak elvétve tesznek említést az utazók oka, hogy Magyarország iparilag nem volt különösebben fejlett. Keyßler az egyetlen, aki oldalakat szentelt a felvidéki bányavárosoknak, valószínűleg ilyen irányú érdeklődése vezette őt és a fiatal grófokat Magyarországra.[81] Leírása virágzó ipari tevékenységet tár az olvasó szeme elé. Részletesen tárgyalja a bányák állapotát, a termelékenységüket és a munkakörülményeket. Kb. 5-6000-re becsli a munkások, és 2000-re az irodai dolgozók számát. Már ebben a korban nyolc órás munkaidő volt egy műszakban, de egy hétre hat és fél műszakot számoltak.[82]

Igen kedvelt elem volt az útleírásoknál a bevételek és kiadások összehasonlítása is. Keyßler közli az ismerősöktől megtudott adatokat: a költségek 500.000 rajnai aranyforintra rúgtak, míg 1680-1693 között kb. évi három millió fölösleggel számolhattak. Véleménye szerint azonban a bevételek sokkal magasabbak voltak, és ez a hivatalnokok ügyességének és rafináltságának volt köszönhető, akik így próbálták meg elérni, hogy a kamara nehogy többet követeljen a félretett pénzből.[83] Keyßler rendező elve itt figyelhető meg teljes valójában: oldalakon keresztül tárgyalja a kémiai és technikai eljárásokat, de a tudományos és néhol unalmas leírások közé rövid anekdotákat ékel be, így gondoskodik az olvasó szórakoztatásáról. Az egyik a körmöcbányai dukátok titkáról szól: a tudásnak, hogy mitől kaptak oly páratlan színt az érmék, csak egy család volt birtokában. A mester az évek folyamán egyre több rézzel pótolta az aranyat. Amikor ez kiderült, fejét akarták venni. Azonban sikeresen átszökött a ferences kolostorba és több éven keresztül reménykedett abban, hogy kegyelmet fog kapni, mivel a tudására szükség van. Testvére, aki ugyanannyit tudott a dukátok színezéséről, felajánlotta segítségét, amikor látta, hogy inkább futni hagynának egy "csirkefogót", csak hogy továbbra is régi színükben pompázzanak a pénzérmék. A mester annyira megharagudott fivérére. hogy még a halálos ágyán is alig akart kibékülni vele.[84]

79 Uo. 373-374.o.
80 Willebrandt i.m. 381-383.o.
81 Keyßler i.m.1020.o.
82 Uo. 1014.o.
83 Uo. 1020.o.
84 Uo. 1017.o.

A vallásügy kérdése

A közönség igényeinek és a 18. század vitáinak megfelelően az utazók leginkább a beutazott vidék vallásossága és az ezzel összefüggő oktatásügy iránt mutattak érdeklődést. A tárgyalt utazók, Seipp kivételével, a protestáns északnémet területekről származtak és tanulmányaikat a leghíresebb protestáns egyetemeken végezték - ezek hatása megmutatkozik a katolikusokkal szembeni nyílt vagy leplezett kritikájukban is.

Megjegyzéseik két csoportra oszthatóak: Az elsőbe tartoznak azok, amelyek egyszerűen regisztrálják a város (az ország) vallási összetételét.

A beszámolók híven tükrözik az utazás időpontjában uralkodó állapotokat. Keyßler az ellenreformáció korában járt Magyarországon, még a Carolina Resolutio kibocsájtása előtt. Ezért leírásában komoly szerepet juttat a protestánsok üldözésének és visszaszorításuk bemutatásának: hivatalt nem vállalhattak, vallásukat nem gyakorolhatták szabadon, még csak nyomdával sem rendelkeztek. Keyßler számára, a felvilágosodás, a tudomány képviselőjének különösen megvetendőnek tűnt, hogy Magyarországon a protestánsok nem foglalkozhattak szabadon a tudománnyal, sőt egyetemi tanulmányokat csak külhonban, és korlátozott számban folytathattak.[85] Az elszomorító hírek mellett az áldatlan állapotokat egy történet elmesélésével teszi még plasztikusabbá: A 18. század elején a debreceni reformátusok szerették volna újra kiadni Bibliájukat, hiszen azok többsége a háborús időkben megsemmisült. A köteteket Hollandiában nyomtatták ki és nehogy a jezsuiták észrevegyék, Danzigból kereskedőáruként próbálták meg őket Magyarországra csempészni. A jezsuiták azonban felfedezték a tiltott "árut". Hosszas kérések és könyörgések után engedélyt kaptak a debreceniek arra, hogy "ha az új fordítás teljesen egyezik a Vulgatával, akkor azonnal kézhez kapják, ha viszont nem, akkor örökre visszatartják vagy elégetik a könyveket, nehogy az eretnekség még jobban elhatalmasodjon".[86]

Willebrandt 1731 után látogatott el Pozsonyba, ezért ő már arról számol be, hogy a városban a protestánsok szabad vallásgyakorlásnak örvendenek.[87]

Nicolai ahol csak tudta, nem szalasztotta el a katolikusokat elítélni. Bár II. József 1781-ben már kibocsájtotta türelmi rendeletét, Nicolai mégis a nagyszámú protestánsüldözéseket, a templomok és iskolák erőszakos elvételét hangsúlyozza ki, megbízható forrásokat idézve (Göttinger Zeitung, röplapok stb.).[88]

Lehmann már teljesen más szemléletben nyilvánítja ki véleményét a felekezeti problémákról. Ehhez hozzájárul az is, hogy ő valószínűleg katolikus hitű volt. Másrészről II. József rendelete nyomán már észrevehető volt némi változás.

85 Uo. 1028.o.
86 Uo.1027-28.o.
87 Willebrandt i.m. 360.o.
88 Nicolai i.m. 389-390.o.

Lehmann teljes mértékben a vallásszabadság és a vallási türelem oldalán áll. Követendő példának tartotta Erdély esetét, ahol "mindenki megleli azt, amit akar. Nincs Európában ország, amely oly' sok vallásnemet egyesít magába [...]". Véleménye szerint ez az eszköz ahhoz, hogy egy terület felvirágozhasson: "Hihetetlen, mi mindent akar és mi mindenre képes az egyszerű ember, ha hagyják békében [hite szerint] imádkozni."[89]

A másik tematikai csoportot a jezsuiták elítélése és sok esetben bizony szidalmazásuk alkotja.

Keyßler útjának idején a rend még hatalmának teljében volt, az utazó figyelmének középpontjában mégis inkább a protestánsüldözések álltak. Burkoltan mégis megjelenik a jezsuitákkal szembeni ellenszenve. A pozsonyi vár egyik festményéről szólva szatirikusan jeleníti meg a kapzsi szerzetes képét.[90]

Vele ellentétben a protestáns Nicolai, aki a katolicizmus ellensége volt, megpróbál mindent megtenni ahhoz, hogy a jezsuitákat igazi valójukban, nyíltan és kendőzetlenül bemutathassa. Leírásával ez egyik célja: harcolni a lelkiismeret és a lélek feletti uralom ellen. A jezsuiták legnagyobb hibájaként hozza fel, hogy "a vallás látszata alatt minden [társadalmi] rendet maguktól függővé [...] tesznek [...és] a nem függőket butaságban és tétlenségben [akarják] tartani".[91] Jellemző módon az egész magyarországi részt egy idézettel zárja. Egy magyar nemes mesél a körülményekről, és indirekt módon panaszkodik a jezsuita rendről. "Túl sokat kísért és bizony kiengesztelhetetlen ellenségeket szerez magának az az ember, ki merészel ellentmondani egy jezsuitának."[92]

Lehmann véleménye remek példa arra, hogy mennyire befolyásolta a világnézeti felfogás az akkori nézeteket. Hangját felemeli a jezsuiták érdekében, sőt dicséri az "igen méltóságteljes, tanult, válogatott férfiúkat". Nem osztja azokat az általánosan elterjedt vádakat sem, amelyek a rend tagjait a felvilágosodás gátjaként nevezik meg. Lehetséges, hogy ezzel is pártatlanságát próbálta kihangsúlyozni. Egyik javaslata viszont feltétlenül ennek köszönhető: a jezsuita rend történetét kellene minden kímélet vagy szépítés nélkül megírni és a közönség elé tárni.[93]

Az oktatásügy és a nevelés kérdése

A felvilágosítás, a nevelés az egész korszak legtöbbször hangoztatott jelszava volt. Az késő felvilágosodás utazói nagy figyelmet szántak az oktatásügynek. Nicolai például a katolikus és protestáns iskolarendszer összehasonlításával próbálja bemutatni, mennyivel nagyobb a fejlődés a protestánsoknál, míg a katolikusok csak az "állítólagosan általános és egyedül üdvözítő hitüket" terjesztik. Nicolai elítél mindennemű oktatást, amit a jezsuiták végeztek. Lehmann viszont kihangsúlyozza, hogy bár 1773-ban a pápa feloszlatta a rendet, a katolikus fiatalokat

89 Lehmann i.m. 55-56.o.
90 Keyßler i.m.1008.o.
91 Nicolai i.m. 382.o.
92 Uo. 449-450.o.
93 Lehmann i.m. 59-60.o.

továbbra is jezsuiták tanítják. Nicolai nagyító alá veszi a Ratio Educationis-t is, amelyben kevés igazi pedagógiai ismeretet vél felfedezni, helyette továbbra is az előítéleteket látja továbbterjedni.[94] Lehmann a másik oldalról azt állítja, hogy az "normális iskolák" (gyakorló iskolák, a normát képviselő központi mintaiskolák) bevezetése óta igenis haladás tapasztalható a diákoknál.[95] A megjegyzéseik közötti ellentét jól mutatja azt, hogy mennyire egyoldalúan választotta meg Nicolai hírforrásait és bár az előítéletek ellent küzdött, önmaga mégsem volt képes megszabadulni a katolicizmus és a jezsuiták elleni, már neveltetésekor megszerzett elfogultságától.[96]

Lehmann az egyetlen, aki nem csak a fiatalemberek oktatását és nevelését tárgyalja, hanem a nőknek is teret szán. A magyar asszonyszemélyek akkoriban kolostorokban tanulhattak, a megszerzett ismeretek pedig nem hasznosak, nem feleségnek ill. anyának képzik őket. A katolikusokkal szemben a protestáns asszonyokat dicséri, akik "sokkal nagyobb tudásúak, dolgosabbak és elszigeteltebbek, mint a katolikusok, saját maguk vezetik a háztartást, állandó munkára szorítják a szolgálókat, megtiltanak mindennemű dőzsölést, ami a ruházkodást illeti, becsülik a tisztaságot és a szigorú erkölcsöket, jó könyveket olvasnak, jó feleségek és gyengéd anyák [...]".[97] Leírásából képet nyerhetünk a néhány tanult magyar hölgyről is, akik kedvelték a felvilágosult irodalmat.[98]

Kultúra, művészetek és tudományok

Egy rövidebb látogatás alkalmával kevés lehetőség nyílt arra, hogy az utazó egy terület kultúráját vagy művészetét megismerje. Nicolai őszintén be is vallja, hogy azért nem értekezik - szokásával ellentétben - Pozsony kultúrájáról részletesen, mert bár rendelkezik bizonyos adatokkal, de több információja hiányzik.[99]

A könyvkiadók és a sajtó jelentős szerepet töltöttek be a felvilágosodás korában, így ezek nem maradhattak ki egy város leírásánál.[100]

Nicolai nagy figyelmet szentel a képzőművészetnek, kiváltképpen a szobrászatnak. Pozsonyban meglátogatta a remete módjára élő Franz Xaver Messerschmidt mestert. Leírásában bemutatja őt, furcsa álmait és képzelődéseit. Kezdetben csak száraz adatokat közöl a művész életéről, majd a beszámoló egyre inkább egy pszichológiai esettanulmány felé tolódik el. Nicolai többféle szempontból vizsgálja meg Messerschmidtet, elemzi kísértettörténeteit. Arra is megpróbál magyarázatot keresni, hogy mit akarhatott a mester a kb. 60 megmunkált grimaszoló kőfejjel kifejezni. Nicolai így próbált hozzájárulni a néptömegek felvilágosításához és téveszméik elhárításához: "Ha ilyen embereket [mint M.] látok, sem csodálni,

94 Nicolai i.m. 382.o.
95 Lehmann i.m. 60.o.
96 Bürgi: i.m.
97 Lehmann i.m. 82-83.o.
98 Uo.61-63.o.
99 Nicolai i.m. 381.o.
100 Uo. 377-378.o.; Lehmann i.m. 86-88.o.

sem megvetni nem szoktam őket, hanem amennyire lehetséges, MEGVIZSGÁLNI, hogy vajon miképpen jutnak el ezen emberek kedvenc ötletükhöz. Bár többször történne ez, akkor látható lenne, hogy az, amit az ember a leginkább csodálatosnak tart [valójában] nagyon is természetes."[101]

Az útikönyvek természetesen nem feledkeztek meg a látnivalók felsorolásáról sem. Lehmann ötleteket ad, mely pihenőállomás közelében mit érdemes megtekinteni. Melegen ajánlja pl. Eszterházán a kastély meglátogatását ill. barangolást Buda sikátorai között.

A színjátszás igen kedvelt szórakozási forma volt a felvilágosodás korában. Lehmann le sem tagadhatná a színpadhoz való közeli viszonyát - minden városban jellemzi a színházépületeket és a társulatot. A budait példaként említi, hiszen mindennel rendelkezik, amivel egy magát színháznak nevező intézménynek bírnia kell: galéria, páholyok, földszint, stb. [102]

Bár Lehmann már a későfelvilágosodás képviselői közé tartozott, útleírásában még mindig továbbéltek korábbi útibeszámolók bizonyos elemei. Igy a tudomány szeretete és a "tudományosság" igénye: egy "tudós-út" során kötelező volt látogatásokat tenni híresebb gyűjteményekben, magán- és nyilvános könyvtárakban, régi műemlékeknél. Lehmann javasolja például, hogy érdemes kitérőt tenni Ráday báró magánkönyvtárhoz, ahol szívélyesen fogadják az utazót és alapos tájékoztatást kap mindazon kérdésekről, amelyek őt érdeklik.[103]

A nyelvkérdés Magyarországon

A tudományos igényű nyelvészet a felvilágosodás korában indult fejlődésnek. Ehhez a "mozgalomhoz" csatlakozik Nicolai, kisebb vizsgálatokat végezve a magyar nyelvvel. Néhány példát említ, szavakat, amelyek teljesen tükrözik érdeklődési területét is: "Mutter" anyá"-t jelent, és a "heilige Mutterkirche" "Anya-Szentegy-ház"-at, "Leuchter (ismét egy szó az egyház szókincséből!) "Kyergya-tarto"-ként [sic!] hangzik magyarul.[104] Ez is gyakran alkalmazott divatos eszköz volt az útleíróknál, akik így próbálták meg az olvasó figyelmét lekötni: egzotikusnak tűnő kifejezéseket és szavakat soroltak fel, sőt magyarázatot kerestek egyes településnevek jelentésére is.[105]

A magyar nyelv bájos és kellemes hangzású Nicolai fülének, "kiváltképp az itt oly csinos szebbik nem szájából". Nicolai megvallja, hogy a magyar nyelvet még nem vetették alá a tudósok kielégítő kritikai vizsgálatoknak (Sajnovics 1770-ben kiadott könyvét "Demonstratio Idiome Ungarorum et Lapporum..." túlzásnak nevezi), ő mégis megpróbálkozik néhány nyelvészeti megjegyzéssel. Azt állítja, "hogy szinte minden szó, amely a kultúrához vagy annak következményéhez kapcsolódik, német vagy szláv eredetű". Ezzel Nicolai ismételten támaszt nyújt az előítéletnek:

101 Nicolai i.m. 401-418.o.; 408.o.
102 Nicolai i.m. 436-437.o.; Lehmann i.m. 83.o.
103 Uo. 113.o.
104 Nicolai i.m. 443-444.o.
105 Harbsmeier i.m. 3.o.

osztja az elterjedt nézetet a "civilizálatlan magyarokról" és műveletlen, képzetlen nemzet képét festi le.[106] Nicolai szerint az egyszerű nép a Felvidéken nem magyarul, hanem latinul, németül és "sclavonul" beszél. Ez a hiba is arra utal, hogy másodlagos forrásból szerezhette értesüléseit, talán éppen Zedler lexikonából, mivel ott is keverve van a két fogalom: a szlavón és a szlovák.[107]

A legkimerítőbb ismertetést Lehmann tollából nyerhetjük a nyelvhasználatról, aki ezzel az utazónak akart gyakorlati segítségére lenni. A latin továbbra is használatban maradt, mind a nemeseknél, mind faluhelyen, állítja, hiszen könyve kiadása előtt megjelent II.József nyelvrendelete, amely a németet nevezte ki államnyelvvé. Azt az elképzelést azonban Lehmann is támogatja, hogy Magyarországon szükség van egy közvetítő nyelvre, amely megkönnyíti a kommunikációt a különböző népek között. Lehmann mégis a latin mellett kardoskodik, ebben feltételezhetően szerepe volt annak, hogy magyarországi tartózkodása idején barátokat szerzett, akik magánvéleményüket megosztották vele.[108] Az országban németül mindenütt értenek - Lehmann ezért javasolja a más anyanyelvűeknek, hogy feltétlenül német alkalmazottakkal keljenek útra. Lehmann leírása alapján csaknem minden fontos és nyilvános helyen németek ülnek, és minden fogadós tud németül, amit borsosan meg is fizetett a külföldi utazóval. Franciául csak az előkelők értenek, így ez nem volt használható az út alatt, azonban szinte mindegyik faluban éltek olasz kereskedők. Az angol látogatókat rendkívüli szeretettel és tisztelettel fogadják a magyarok, bár nyelvüket nem értik. A német anyanyelvű telepesekről pedig igen negatív képet fest: "[És] egyáltalán az egész út folyamán nem számíthatunk sem a német parasztok szolgálatára, sem a segítségükre. Ez a legdurvább, legneveletlenebb és legérzéktelenebb nép."[109]

Nicolai a statisztikai utazások szellemében a népességet is nagyító alá veszi. Táblázatok tömegét közli, születési, halálozási és esküvői adatokat, sőt felhasználja Korabinszky és Windisch leírásait is. 1773 és 1780 között Pozsony lakossága alig 1400 fővel gyarapodott. 1773-tól 1779-ig igen változó számban hunytak el a városlakók (1773; 915; 873; 1030; 988; 865; 951; 1126 fő). Bár Nicolai megpróbálja rendszerbe foglalni a változásokat, mégis kénytelen beismerni, hogy nem tudja a magyarázatát, miért így alakult az elhunytak száma.[110]

Zsidókról és cigányokról is szó esik a beszámolókban. Az utóbbiak nagy fejtörést jelentettek a felvilágosult államnak. Parancs útján akarták őket "hasznos és rendszeres munkára és kézművességre szorítani, a gyereket [...] kinevelni." Lehmann véleménye szerint a cigányok viselkedése is hozzájárult ahhoz, hogy az utazók megrettentek a Magyarország belsejébe vezető utaktól, hiszen "koldulnak, fedetlenül [szaladgálnak], ugrálnak és szemfényvesztéssel kábítanak". Emellett megjelennek az ismert sztereotípiák: a cigányok zenei tehetségéről, a lókupecke-

106 Nicolai i.m. 443.o.
107 Uo. 351.o.; Zedler i.m. XLIX.k. 1360.hasáb.
108 Lehmann i.m.32.o.
109 Uo. 10.o.
110 Nicolai i.m. 349.o.

désről, hogy csalásra képesek. "Eddig szükségszerű volt, hogy könyörögjenek [kolduljanak] a megélhetésükért. Ha ez nem segít, akkor kényszerítve vannak rá, hogy elvegyék."[111]

A magyarok fiziognómiája és jellemzése

Minden felvilágosult, úttörő igyekezet ellenére több író és útleíró is megtartott elemeket a korábbi évszázadok útleírásaiból. Az egyik ilyen volt a nemzet kötelező jellegű bemutatása bizonyos szabályszerűségek alapján.

Nicolai sem kivétel - ő is több klisét és toposzt sorol fel, amelyek Magyarországról Európa-szerte elterjedtek voltak. Pl. "nemes nemzet", "a természet által oly megáldott ország".[112]

Az országlakók külsejének jellemzésénél is meggyökerezett, de igaz állításokat közölnek az utazók - hiszen ehhez nem kellett fáradságos kutatómunka: "izmaik erősebbek [mint az osztrákoké]"[113], "nem lehet szebb katonákat lelni, mint a magyarokat a [katonai] sorban." Gyalogosként a termetükben felülmúlhatatlanok, és "keménykötésűek, formásabbak, teltebbek és erősebbek" mint más nemzetek fiai. A katonáskodást egyébként a magyar ember hivatásának tartották.[114] A nőket Nicolai igen bájosnak tartja, sőt véleménye szerint szépségben még az osztrákok "szebbik" nemét is túlszárnyalják.[115] Az öltözékük is megmutatja nemzeti hovatartozásukat: a hazaszeretetükről híres magyarok nemzeti viseletben pompáznak, csak a mágnásoknál lehet német divatú ruhába öltözötteket látni. "Egy magyar nem igen remélhet előrejutást, ha német módon öltözködik. Ezért találhatunk a mágnások között [ilyeneket], akiknek már nem szükséges boldogulásukat kergetni, [..]." Míg a hölgyek francia divat szerint járnak, addig a férfiak magyar polgári öltözékben, amely a katonai egyenruhánál hosszabb, és nyáron is prémmel díszített.[116]

Jellemvonásaikról szólva mindegyik utazó megemlíti, hogy igen nemes lelkületűek, de "ez a szerencsétlen helyzet [t.i. hogy idegen nemzet uralkodik felettük] simulékonnyá és alázatossá teszi őket".[117]

Willebrandt óva int attól, hogy az utazó megsértsen egy magyar embert. Bár a magyarok becsületes és hűséges lelkületűek, de igen érzékenyek, bizalmatlanok és óvatosak.[118] "Az egyszer megsértett magyar embert nagyon ritkán lehet újra rávenni a bizalomra és a barátságra."[119] Willebrandt ezen kívül semmilyen más

111 Lehmann i.m. 74-76.o.
112 Nicolai i.m. 325.o.; Wolfgang Martens: "Kleine Nebenreise nach Ungarn". Zu Friedrich Nicolais Ungarnbild. In: Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Szerk.: Wolfgang Kessler - Henryk Reitz - Gert Robel. Berlin, 1982. 147-154.o. és ld. Lehmann i.m. 39.o.
113 Nicolai i.m. 360.o.
114 Lehmann i.m. 70-71.o.
115 Nicolai i.m. 352.o.
116 Uo.360.o.
117 Uo.355-356.o.
118 Willebrandt i.m. 383o.
119 Uo. 360.o.

tulajdonságot nem említ meg. Nem úgy Lehmann és Nicolai, akik leginkább a magyarok patriotizmusát, a hazaszeretetüket dicsérik. A híres-neveztes "vitam et sanguinem" jelenet pedig remek példa a magyarok hősies tetteinek és kijelentéseinek bemutatására.[120]

"A magyarok bátorsága is ismert; de [az] talán nem eléggé, hogy bármihez, amit komolyan véghez akarnak vinni, igen nagy képességük van."[121] Ezt a kitartást és elrettenthetetlenséget pozitív tulajdonságként értékelik. "Hihetetlen szorgalommal látnak neki a dolgokhoz, és változatlan türelemmel ragaszkodnak hozzá, míg csak el nem érik azt, amit kívántak."[122]

A magyarok erkölcseiről már nem nyilatkoznak ennyire elismerően az utazók. Egyrészről hatalmas ellentmondások feszülnek a nemeseknél: a férfi minden eszközzel védelmezi asszonya tisztességét, miközben másokét rabolja el. A hűtlen feleség akár halálra is ítélhető. A felvilágosodott társadalmakban ez a büntetésmód azonban egyre ritkábbá vált. Másrészről - különösképpen a fiatalok és az egyszerű emberek körében - túlzott mértékű az érzéki élvezet. Lehmann titokban vizsgálatokat és megfigyeléseket próbált végezni, vajon mi lehet ennek az oka, de semmivel sem lett okosabb. A felvilágosodás képviselőjeként csak a nevelés hatalmában bízik, amely megmentheti a családi rend szentségét.[123]

Befejezés

"Szinte meg sem kell említeni, hogy az útleírások szervesen hozzájárulnak a sztereotípiák és [különböző] képek kialakulásához."[124] A 18. század végén Nicolai hatalmas terjedelmű műve ebben óriási szerepet játszott. A leírások évtizedekre meghatározták az európaiak ismeretanyagát. Keyßler könyvét pl. "ötven év óta az egyik legjelentősebb forrásként használják a földrajzi és statisztikai híradások, számos földrajztudós és útleíró használta, egészítette ki, vagy saját útleírásának alapjául vette, a [szerző - Keyßler] nevének vagy annak megadása nélkül".[125] Willebrandt feljegyzései is nagy sikert hoztak, mivel tizenegy év alatt nyolc kiadást értek meg.

Ezért rendkívül fontos és hasznos, ha ismerjük, milyen képet festettek rólunk a külföldiek, milyen véleményt alakítottak ki, milyen előítéletekkel ill. elfogultsággal érkeztek és távoztak.

Egy idegen országban tett látogatás egyidejűleg alkalmat adott arra, hogy az utazó a tapasztalt "egzotikus" állapotokat összehasonlítsa az otthoniakkal, egyben ítéletet és kritikát mondjon hazájáról. Ez az eszköz arra is szolgált, hogy felkeltse az olvasó érdeklődését. A lehetséges magyar-német kapcsolódási pontokat nem

120 Nicolai i.m. 326.o.
121 Uo. 353.o.
122 Lehmann i.m. 45.o.
123 Uo.45-46.o.; Nicolai i.m. 351.o.
124 Robel i.m. 23.o.
125 ADB kiegészítő kötet a 37-52. kötetekhez. I.rész. 601.o.

A 202 489

Joh. Georg Keyßlers

Mitgliedes der Königl. Groß-Britann. Societät

Neueste Reise

durch Teutschland, Böhmen, Ungarn,

die Schweitz, Italien, und Lothringen,

worin

der Zustand und das merckwürdigste dieser Länder

beschrieben

und vermittelst der Natürl. Gelehrten, und

Politischen Geschichte, der Mechanick, Mahler-

Bau- und Bildhauer-Kunst, Müntzen, und Alter

thümer erläutert wird.

mit Kupffern

Hannover

Im Verlag Joh. Nicolai Försters, und Sohns Erben,

1740.

Johann Georg Keyßlers, Mitglieds der Königl. GroßBritann. Societät, Neueste Reise durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worin der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelst der Natürl.-Gelehrten, und Politischen-Geschichte, der Mechanich, Mahler- Bau- und BildhauerKunst, Müntzen, und Alterthümer erläutert wird. Hannover, 1740.

Johann Georg Keyßlers, Mitglieds der Königl. GroßBritann. Societät, Neueste Reise durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worin der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelst der Natürl.-Gelehrten, und Politischen-Geschichte, der Mechanick, Mahler- Bau- und BildhauerKunst, Müntzen, und Alterthümer erläutert wird. Hannover, 1740.

Johann Peter Willebrandt,
Historische Berichte
und
Practische Anmerkungen
auf Reisen
in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich,
England, Dänemark, Böhmen und Ungarn.
Mit einer Vorrede herausgegeben von
Gottfried Schütze,
In der Bohnischen Buchhandlung zu Hamburg, 1758.

Johann Peter Willebrandt: Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänemark, Böhmen und Ungarn. Előszó Gottfierd Schütze. Hamburg, 1758.

Beschreibung
einer
Reise
durch
Deutschland und die Schweiz,
im Jahre 1781.

Nebst Bemerkungen
über
Gelehrsamkeit, Industrie, Religion
und Sitten,
von
Friedrich Nicolai.

Sechster Band

Mit Röm. Kaiserl. und Königl. Preuß. Churbrandenb.
allergnädigsten Freiheiten.

Berlin und Stettin 1785.

Friedrich Nicolai: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. Berlin und Stettin, 1783-1796.

Johann Lehmanns

Reise

von

Preßburg nach Hermannstadt

in Siebenbürgen.

Dinkelspiel und Leipzig,
in Kommission bey Christian Gottlieb Hertel.
1785

Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Dinkelsbühl-Leipzig, 1785.

hagyták említés nélkül, hasonlatokat vagy éppen ellentéteket mutattak be. Ezeket megpróbálták részletesen is elmagyarázni, mint pl. azt a kijelentést, amely Magyarországot a mocsarakból kiáramló gázok és a járványveszély miatt a "németek temetőjének" nevezi.[126] Nicolainál a felekezeti kérdés tölti be ezt a szerepet, ő a katolicizmust és a protestantizmust állítja szembe egymással. A protestantizmust a felvilágosodással azonosítja, a katolicizmus pedig a felvilágosodás ellenes törekvések összességét jelenti számára.[127]

Lehmann a magyar-német kapcsolatokról igen pozitívan nyilatkozik. Védi a németül nem értő magyarok viselkedését, akik gyakran büszkének és mogorvának tűnhetnek a németek szemében. Véleménye szerint ez nem azt jelenti, hogy gyűlölettel viseltetnének a németek irányában, mint azt az előítélet véli. Hiszen a magyarok jól tudják, "hogy minden lépés, amelyet tudásban és jólétben tett[ek] meg, a németekkel való kapcsolatból származik; érzik, mily elmaradottak lennének, ha önmagukra lennének hagyva".[128] Jóllehet Lehmann egész könyvében azon fáradozik, hogy az országot és lakóit egy kedvezőbb színben tüntesse fel, ez a megjegyzése mégis másról tanúskodik. Meg volt győződve honfitársainak fölényéről, akik segítségéért a magyaroknak hálásnak kell lenniük.

A műfajbeli változások a legkönnyebben a címekben ill. a címlapokon követhetők nyomon. A legrégibb mű, Keyßler leírása még barokk jeleket visel magán, a korszak maradványa a cím terjengőssége, amely magát a szerzőt is magasztalja. A címlap díszes képei és jelenetei is jellemzőek a korábbi ideológiára és művészeti elképzelésre. A későbbi könyvek egyre rövidebb címet viselnek és egyszerűbbé válik a címlap külalakja is. Más jegyek változása is megfigyelhető, így pl. a felépítésben, a felhasznált kézikönyvek kiválogatásában, a problémák felvetésekor stb. A kora 18. századi művekre még nem volt jellemző a komolykodó tudományosság. Keyßler az adatokat és az utalásokat magában a szövegben helyezi el. 1751-ben a könyv második kiadásakor Schütze már lábjegyzeteket alkalmaz. Ez már a megváltozott munkamódszerről tanúskodik, valamint az átláthatóságot és a tájékozódást próbálja megkönnyíteni. Nicolai már egy másfajta módszerrel dolgozik: megjegyzéseit, elsődleges forrásait ő is lábjegyzetként helyezi el. Itt sorolja fel a felhasznált irodalmat, sőt az ismerősöktől hallott történetekre is utal, amelyek a függelékben megtalálhatók. Az egyes részek után pedig függelékben közöl forrásokat, táblázatokat, újságcikkeket stb. Szerkesztése követi azt a sorrendet, ahogy könyvének címe megadja a témaköröket.

Eltolódást figyelhetünk meg Magyarországnak az utazáson belül elfoglalt helyében is: Keyßlernél és Willebrandtnál csak egy rövid látogatást jelentett. Nicolai sem jutott Pozsonynál távolabb, de ez a kirándulás alapvető eleme volt útiprogramjának.[129] Lehmann már kizárólagosan a magyar viszonyokat mutatja be.

126 Lehmann i.m. 38.-39.o. Ld. ADB 69/1786. 469-470.o.
127 Brenner: Gattung 175.o.
128 Lehmann i.m. 33.
129 Ld. Wolfgang Martens: Ein Bürger auf Reisen. Bürgerliche Gesichtspunkte in Nicolais "Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781". In: Zeitschrift für die Philologie 97 (1978). 564.o.

A leírások formái között is meghúzhatunk egy határt: a korábbi útleírások alakja a 18. század első felében roppant divatos magánlevelekhez hasonlít és valószínűleg áthatott a nemzetközi szépirodalmi „gyakorlat is. Keyßler leveleit tudományos értekezésekkel tarkítja, Willebrandt már egyesíti az útleírást és a kézikönyvet: 24 levele mellett kb. 1000 gyakorlati megjegyzést tesz közzé, mindegyik hasznos segítség egy út során. A recenzens is észrevette ezt a vegyes formát, amely "az élményeknek, a kézikönyvek információinak és az apodemikák tanácsainak egy szokatlan keveréke".[130] Keyßler és Willebrandt leveleinek címzettje egy előkelő úr, akihez a levelek íródtak. A címzett megszólítása, üdvözlése, és a búcsúzkodás egy valóban átélt utazás és az autenticitás érzetét kelti. Nicolai és Lehmann sokkal szélesebb olvasóközönségnek szánták könyveiket. Lehmann leírása alapjában véve a pihenőhelyek felsorolása, a fogadók jellemzése.[131] Forma szerint tehát az "útmutatók" közé sorolható. Ezzel áll ellentétben a meglepően hosszúra nyúlt előszó és megjegyzései (kb.75 oldal). Ez a rész önálló egységet alkot a könyvön belül, és a korabeli Magyarország részletes képét nyújtja.

Másik szempont a társadalmi változások megjelenése a leírásokban: milyen rendbeliekkel kerültek kontaktusba és kikkel keresték a kapcsolatot az utazók. A felsorolt előkelők mintegy emelik Keyßler könyvének értékét. Ő az átmenetet testesítette meg a feudalizmus és a polgári társadalom között, ezért számára még szinte kötelező volt a nádornál tett látogatás. Nicolai már szándékosan kerüli a főnemeseket. Lehmann igen nyíltan és legtöbbször élesen bírálta a társadalmi viszonyokat. Ez is oka lehet annak, hogy útleírását álnéven adatta ki, véleményét így kendőzés nélkül fejtette ki. Míg Nicolai szüntelenül hazájának berendezkedését dicséri, Lehmann szeme előtt a felvilágosult mintaállam képe lebeg. Ő nem csak kritizál[132], nem csak csöndes és passzív megfigyelőként viselkedik, hanem javaslatokat tesz és tanácsokat ad a változtatásokra.[133]

Az új irányzatokra jellemző a nyelvi változás is. Míg Keyßler stúdiumai miatt gyakran latinul idéz ill. latin nyelvű művekre hivatkozik, a század végi utazók teljesen a háttérbe szorítják ezt a nyelvet, ők már saját anyanyelvükön fogalmazzák meg benyomásaikat.

A magyarokról elterjedt vélemények a legkönnyebben jellemzésüknél figyelhetők meg. Ezek a sztereotípiák, még ha igazak is, azóta is léteznek és meghatározzák a véleményformálást. A felsorolt tulajdonságok némelyike a mai napig is továbbél. A következő vonást is a magyarok jellemzésénél sorolták fel az utazók, valószínűleg nem minden alap nélkül, talán bizonyítja ezt jelen tanulmány témaválasztása is. Lehmann erről így ír az 1780-as években: "Hihetetlen tömegben foglalkoznak magyar tudósok történelemmel, a lélek legmagasztosabb, leghálásabb [és] leghasznosabb elfoglaltságával."[134]

130 Beyrer i.m. 63.o.; Kutter i.m. 119.o.
131 ADB 69/1786. 470.o.
132 Ld. pl. Lehmann i.m. 15.o.
133 Uo. pl. 18-19.o.; 77-80.o.
134 Uo. 47-48.o.

Nicolai a következőképpen fogalmaz: "A magyarok szívesen tanulmányozzák [...] szülőföldjük történelmét. Számukra nagyon kellemes foglalatosságot jelentenek elődjeik tettei[nek vizsgálatai]. Aki ezekben jártas, vagy részt vesz benne, az megtette az első lépést ahhoz, hogy barátjuknak fogadják."[135]

Az utazók életrajzai

Johann Georg Keyßler

1693. április 13-án[1] született Thurnauban, más források szerint 1688-ban.[2] A hallei egyetemen jogtudományt, latin és görög nyelvet tanult, és igen intenzíven érdeklődött a régi német emlékek iránt. Egy évig aludvarmesterként tevékenykedett a két ifjú Giech Bünau grófnál, akikkel többek között Hollandiába, Németországba és Franciaországba utazott. Meglátogatták koruk neves gyűjteményeit és könyvtárait, és kapcsolatokat kötöttek a leghíresebb tudósokkal. 1716-ban unokái nevelőjének és udvarmesterének kérte fel a hannoveri von Bernstorf államminiszter. 1729-ben tanítványaival tanulmányútra indult, Felső-Németországból Svájcon át Olaszországba, majd Magyarország Felvidékére, Csehországba, Németország többi részére, Lotharingiába Franciaországba, Hollandiába és végül Angliába. A hosszúra nyúlt út végeztével Keyßler teljesen a tudománynak szentelte magát, ő gondozta a grófi könyvtárat és gyűjteményeket. a sachsenlauenburgi Stintenburgban hunyt el 1743. június 21-én.[3]

135 Nicolai i.m. 352-353.o.

1 Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexico worin die Schriftsteller aller Stände nach ihren vornehmsten Lebensumständen und Schriften beschrieben werden. Angefangen von Johann Christoph Adelung und vom Buchstaben K fortgesetzt von Heinrich Wilhelm Rotermund, Pastor an der Domkirche zu Bremen. Hildesheim, 1961. III.kiegészítőkötet. 304.o.; és Deutsches Biographisches Archiv 645,103-107. A DBA összefoglalja a németnyelvű biográfiai lexikonok adatait. Az egyes számok a lexikonok lefotózott oldalaira vonatkoznak, amely azonban sajnos nem tartalmazza a pontos oldalszámot és bibliográfiai adatokat. Mivel maga a DBA tehát csak a szerzőt és a lexikon címét adja meg így az egyes művek feloldása a következő segédkönyv (sajnos itt is hiányos) adatai alapján történt: Deutscher Biographischer Index. Szerk.: Willi Gorzny. München - London - New York - Oxford - Paris, 1986. Quellenverzeichnis I.k. I-XXVI.o.

2 DBA 98-102 (Georg Wolfgang Augustin Fikenscher: Gelehrtes Fürstentum Baireut. 1801-5).

3 Jöcher i.m. III.k. 304-305.o.; Johann Gottlob Wilhelm Dunkel: Historisch-kritische Nachrichten von verstorbenen Gelehrten und deren Schriften. Insbesonderheit aber Denenienigen, welche in der allerneuesten Ausgabe des Jöcherischen Allgemeinen Gelehrten-Lexicons entweder gänzlich mit Stillschweigen übergangen, oder doch mangelhaft und unrichtig angeführt werden. (Reprint az 1753-55. évi dessaui és cötheni kiadásnak) Hildesheim, 1968. I.k. 1.rész. 239. o. és függelék; Wilhelm Kosch: Deutsches Literatur-Lexikon. Biographisches und Bibliographisches Handbuch. Második, teljesen átdolgozott és kibővített kiadás. Bern, 1961. II.k. 1263. o.

Johann Peter Willebrandt

Willebrandt egy északnémet történész és jogtudós volt, születésének időpontja nem egyértelmű. 1719. szeptemberének 10. vagy 12. napján született.[4]

Tanulmányait Rostockban és Hallében végezte, 1742-ben a jogtudományok doktorává lett. Lübeckben működött 1755-ig. Ezután a dán királyság tisztviselőjeként, kormányzati- és egyházi tanácsosként dolgozott. Altonai "polizeydirektor"-ként vonult nyugalomba. 1786. július 22-én halt meg. Főként a Hanzavárosokról és történelmükről írott könyveivel vált híressé.

Christoph Friedrich Nicolai

"Alig bírt egy író is szélesebb publikummal, és alig volt egy tudósnak olyan erős hatása korára mint Nicolainak."[5]

Nicolai Berlinben született, 1733. március 18-án látta meg a napvilágot egy könyvkereskedő fiaként. Iskoláit Berlinben és Halléban végezte, majd az Odera menti Frankfurtban tanult könvkereskedőinasként. 1752-től apja boltjában dolgozott. Magántanulmányokkal bővítette tudását szoros kapcsolatot épített ki Lessinggel és Moses Mendelssohnnal. Mikor 1757-ben édesapja elhunyt és bátyja vette át az üzletet, Nicolai végre teljesen a tudománynak, a szépművészetnek és a zenének szentelhette idejét. Bátyja azonban egy évre rá váratlanul meghalt és Nicolainak kellett az üzlet élére állnia. Irányítása alatt a könyvkereskedés Berlin egyik szellemi központjává vált. Lessinggel és Mendelssohnnal több irodalmi vonatkozású folyóiratott szerkesztett és adott ki. (1757-59 Bibliothek der schönen Wissenschaften; 1760-65 Briefe die neue Literatur betreffend) 1765-től pedig az ő szerkesztésében jelent meg minden évben az "Allgemeine Deutsche Bibliothek".

1782. évi egész Európát behálózó útjára idősebb fiával együtt indult. A látottakat 12 kötetben osztotta meg a közönséggel. 1804-ben elvesztette jobb szeme világát, majd egy ideig a bal szemére sem látott, vagyis csak diktálni tudott. 1811. január 8-án szenderült örök nyugalomra.[6]

4 DBA 1373,144-145 (Hans Schröder: Lexikon der Hamburgischen Schriftstellern bis zur Gegenwart. 1851.) és DBA 1373,140-141 (Christoph Weidlich: Lexicon oder Kurtzgefaßte Lebensbeschreibungen aller jetztlebenden Rechtsgelehrten. 1766.)

5 Jöcher i.m. V.k. 632.o.

6 Uo.631-639.

Johann Lehmann [Christoph Ludwig Seipp][7]

1747-ben született Worms városában. Jénai tanulmányai befejeztével több vándorszínészcsoporthoz szegődött, pl.1768-ban Abbt vezetése alatt játszott. Magyarországon Wahr csoportjában szerepelt. Pozsonyban színházigazgatóvá lett. Kosch szerint életének utolsó évében a bécsi Landstraßén található színházat irányította.1793. augusztus 20-án halt meg Bécsben[8], más adatok szerint Pozsonyban[9], Meusel szerint júniusban.[10] A színművészet mellett jelentős irodalmi tevékenysége is: Színdarabokat és könyveket, útikönyveket adott ki.

7 Lehmann és Seipp személyének azonossága nem volt túlzottan ismert Magyarországon. Bár Kosárynál már említés történik rá (Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Budapest, 1954. II.k. 238.o.), mégis pl. G.Györffy külön személyekként vizsgálja őket. Nem esik erről említés a Deutscher Biographischer Indexben sem. Az álnév feloldásához nyújtott segítséget ezúton köszönöm Wolfgang Griepnek Eutinból, aki rendelkezésemre bocsájtotta a "Bibliographie der deutschsprachigen Reiseliteratur 1700-1810" c. jegyzéket. Ld. ott 002138-5.

8 Kosch i.m. III.k. 2693 o.

9 DBA 1173,271 (Constant von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. 1856-91.)

10 Johann Georg Meusel: Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen Schriftsteller. (Az 1813. évi lipcsei reprint kiadása) Hildesheim, 1968. XIII.k. 72. o.

Gelléri Gábor

Egy francia, aki Londonba érkezik...

(London a XVIII. századi francia utazók szemében)

„Vous etes vraiment une nation noble,
remplie de courage et de générosité."
Mme Riccoboni Garricknek, 1765
„Je suis furieuse enragée contre les
Anglois. Je hais les Anglois...
C'est une orgueuilleuse nation."
Mme Riccoboni Lord Listonnak, 1774

1. Bevezetés

A Csatorna két partja közötti politikai kapcsolatok a XVII–XVIII. század fordulóján nem mondhatóak felhőtlennek. A XIV. Lajos képviselte expanziós törekvések szükségszerűen szembekerültek az angolok európai erőegyensúly-politikájával (lásd pl. a spanyol örökösödési háborút), és folyamatosak a konfliktusok a tengeren és a gyarmatokon is. Hivatalosan a viszony nem is rendeződött egészen a gyarmati konfliktusokat lezáró 1763. évi párizsi békéig, de addigra a civil kapcsolatok gyökeresen átrendeződtek. Anglia, kilábalva a polgárháborúból, a XVIII. század elejétől ismételten az érdeklődés homlokterébe került: politikai, gazdasági, pénzügyi rendszerét tanulmányozandó számos francia is érkezett,[1] és egyúttal visszanyerte a megingott "szabadság hazája" státuszt is. Ez volt az oka annak, hogy már 1726-ban a Franciaországot elhagyni kényszerülő Voltaire is Angliát választotta. *Filozófiai leveleit* – melyek eredeti címe *Angliai levelek* – a később anglománia névvel illetett divat-(vagy eszme-) áramlat egyik kiváltójának tekinthetjük.[2] Ő leginkább a filozófiai téren mutatkozó angol előnyre, a vallási türelemre és a parlamentarizmusra összpontosított, és mellőzte (az irodalom megismertetésén kívül) azokat a mindennapi dolgokat, amelyekben az anglománia negyven évvel később a leginkább fog tombolni: a lovaglás, a divat, az anglicizmusok, az angol modor stb.

1 Például a fiskalitást tanulmányozó, később hírhedtté vált Étienne de Silhouette főadóbérlő (1709/1767) a harmincas években. Róla J. Lalande említi április 30-i naplójegyzetében, hogy ez idő alatt a dohánykereskedelemben dolgozott. Lalande, Jérome (Joseph LeFrançois de): Journal d'un voyage en Angleterre. Publié par Helen Monod-Cassidy. Studies on Voltaire and the 18. century 184. (1980), Oxford

2 Voltaire: Lettres philosophiques. Éd. critique par Gustave Lanson, Paris, 1737. Magyarul: Filozófiai levelek. in Ludassy Mária szerk.: Voltaire válogatott filozófiai írásai. Budapest, 1991.

A Voltaire 1726–1729-es utazását követő néhány évtizedes, a két ország között fennálló ellenséges viszony eredményezte mozdulatlanság után (amely során eljutott Angliába Montesquieu, Prévost abbé és mások), a békekötés 1763-ban új lendületet adott az Angliába igyekvő franciáknak. Ahogy Dutens[3] írja 1788-ban Anglia-kalauzában: "Az angolok számára győzedelmes 1763. évi béke divatba hozta őket, főleg Franciaországban. Jöttünk, hogy lássuk őket, szépnek találtuk kertjeiket és kényelmesnek ruházatukat: így utánozni kezdtük kertjeiket, és angolosan kezdtünk öltözködni."[4] Hasonló tendenciára mutatott rá Fernand Braudel XIII. Lajos udvarát tanulmányozva: a hosszú ideig ellenfél és még mindig fenyegető Spanyolország volt akkor a mánia tárgya, és az udvar legalább annyira spanyol volt, mint amennyire francia.[5] Az anglomániával kapcsolatban a hetvenes években jelennek meg az első kritikus hangok: ilyen a híres anglomán, angol témájú novellákat író Mme Riccoboninak a mottóban idézett pártfordulása[6],és ezt tapasztalhatjuk majd a vizsgált utazók közül a már a nyolcvanas években érkező M. Bombelles-nél is. A nagy többség véleményét azonban még Anglia 1783. évi amerikai kudarca sem változtatta meg. Hallgassuk megint Dutens-t: "Az angolok a számukra szerencsétlen 1783. évi háborúban nem vesztették el a nemzetek megbecsülését, sőt, úgy tűnik, az csak nőtt. (...) Azóta a vágy, hogy lássuk ezt az egyedülálló szigetet, megkétszereződött: a kertek és a divat mellé a nyelv is felzárkózott, és ma már Párizsban nem nevezhető teljesnek az oktatás, ha nincs angol nyelvtanárunk. Nem tudom, ugyanezzel a lendülettel fog-e ez folytatódni: akárhogy is, az utóbbi öt évben tömegesen járunk Angliába."[7] Ennek véglegesen csak a francia forradalom vetett véget, amely a franciák figyelmét visszafordította hazájuk felé. És ekkor, paradox módon, új szerepet kap Anglia: a királlyal összeütközésbe került személyek mentsvárából a monarchisták egyik nagy gyűjtőhelye és számos intervenció kiindulópontja lett.

A francia–angol kapcsolatok és az anglománia teljes ismertetése meghaladja e tanulmány kereteit. Most kiindulópontként a kapcsolatok három időszakaszából választott három utazót állítottam a középpontba, ők időrendben: César de Saussure, Jérome de Lalande és Marc de Bombelles.[8] De még ez a téma is

3 Louis Dutens (1730-1812), londoni hugenotta családból származó utazó, író, angol szolgálatban álló diplomata.

4 Louis Dutens: L'ami des étrangers, 2-4. Eredeti kiadás 1782. Idézi: Jacques Gury, Bombelles naplójához írt előszavában, 38. Bombelles, Marc de: Journal de voyage: Grande-Bretagne. Ed. by Jacques Gury. Studies on Voltaire... 269. (1985)

5 F. Braudel: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. 875.

6 RICCOBONI, Madame: Letters to David Hume, David Garrick and sir Robert Liston. Ed. by James C. Nicholls. Studies on Voltaire... 149. (1976). Idézi az előszóban J. C. Nichols, 25-26. A két idézet magyarul. "Maguk tényleg egy nemes, bátorsággal és nagysággal teli nemzet." (1765 október ?, a színész Garricknek) / "Veszettül haragszom az angolokra. Gyűlölöm az angolokat. Gőgös nemzet." (1774 november 25., Liston lordnak, egy, a skótokat gúnyoló fiktív angol útilevél nyomán). Mme Riccoboni, szül. Marie-Jeanne Laboras de Mézieres (1713 v. 14 – 1792), francia írónő, társasági hölgy.

7 Dutens: idézi Jacques Gury, uo.

8 Itt szeretném megköszönni Szántay Antalnak az ELTE Történeti Antropológia programján két féléven át tartó Utazók és utazások a koraújkori Európában c. szeminárium során nyújtott segítségét, és hogy e tanulmány megírására ösztönzött.

túlságosan tág, így most nem foglalkozom sem a Voltaire óta tárgyalt államelméleti és a parlamenttel kapcsolatos kérdésekkel, sem a mindhármuknál fellelhető vallással, joggal és bíráskodással foglalkozó részekkel, és minden más olyan témát mellőzök, amelyet ismerhetünk más, hivatalos és elsődleges forrásokból. (Bár ezeket illetően is találhatunk eddig nem vagy csak kevéssé ismert adatokat.) Figyelmemet sokkal inkább a szubjektív kérdésekre, a véleményformálásra, a másik nemzettel, országgal és kultúrával kapcsolatos egyéni véleményekre fordítottam, illetve arra a témára, amelynek az útleírás az egyedüli forrása: magára az utazásra mint mentalitás- és művelődéstörténeti adalékra.

A címből is kitetszik, hogy még egy ponton szűkítettem a témát: egész Anglia vagy Nagy-Britannia helyett csak Londont emeltem ki mint a közelebbi vizsgálat tárgyát. Bár J-J. Rousseau szerint minden főváros egyforma, London pont olyan, mint Párizs vagy Róma[9], London a maga 650 000 lakosával (a pontos adat állandó vita tárgya), mint az akkori Európa Isztambul után második, a keresztény világnak pedig a legnagyobb városa, valódi metropolisz volt. Egyetlen utazó sem tudta palástolni megdöbbenését és csodálatát a város láttán, nem ritkán össze is hasonlítják a vele egyedül vetekedő Párizzsal a természeti adottságok, a lakosság, a társaság vagy az élénkség tekintetében. Gyakran késztetnek összevetésre olyan pontok is, amelyek hasonló szerepet töltenek be: ilyen a Voltaire által kezdeményezett Westminster–Saint Denis-párhuzam. És ami a legfontosabb: az anglománia utolsó időszakáig bezárólag ez szinte az egyetlen pontja Angliának (néhány tengerparti fürdőhely és az egyetemi városok mellett), amelyet a francia utazók ismernek. A három utazó közül kettő nem is hagyja el ezt a területet, egyedül Bombelles az, aki 1784-ben egy teljes, Skóciát és Írországot is érintő körutazást tesz, míg Londonban alig tartózkodik. Az ő esetében már erre a tényre kell felfigyelnünk: az anglo- és London-mánia enyhén csillapodik, és az érdeklődés az ország egésze felé fordul.

2. Az utazók

Mielőtt rátérnék az útleírások elemzésére, röviden szeretnék kitérni a három kiválasztott utazó életére, utazásának céljára és módjára.[10]

Időrendben a három utazó közül az első *César de Saussure*. Kivételt képez: nem francia, hanem francia-svájci, Lausanne-ban született 1705-ben, lelkész apától, kiterjedt családból. Életéről elég keveset tudunk: a család kiadásában megjelent útleírás előszavában is elismerik, hogy egyes időszakokról nincs adat. Az utazásokban előtte áll a századforduló híres genfi származású utazójának, az Angliát is megjárt Béat de Muralt-nak a példája. Nincs adat arról, hogy bárhol is egyetemre járt volna: a legkézenfekvőbb Genfben (számos rokonával ellentétben) nem szerepel a rektori nyilvántartásban.[11] Ami bizonyos: 19 éves korában atyja

9 Rousseau, Jean-Jacques: Émile ou de l'éducation. Paris, 1966, Flammarion, 612.

10 A három életrajz az útleírások szerkesztőinek bevezetője alapján készült.

11 Vö.: Le Livre du Recteur de l'Académie de Geneve. Publié par Suzanne Stelley-Michaud. Genf, 1976

meghalt, és valószínűleg hagyott fiára egy jelentősebb összeget, mert az már a következő évben, 1725-ben elindul első útjára, amely végül mindent összevetve több mint egy évtizedig tartott. Ennek első szakaszát jelenti a Németországon és Hollandián át Angliába vezető út, és a Londonban töltött öt év. Egyetlen dolgot nem tudhatunk meg sem a naplóból, sem a többi forrásból: azt, hogy mivel foglalkozott Angliában, hiszen öt éven át munka nélkül nem élhetett meg. Lehetséges, hogy katonai szolgálatba állt, mint hazájából és családjából számosan, vagy pedig valamilyen titkári állást vállalhatott. Ez utóbbit valószínűsíti az, hogy 1729-ben egyszer csak Lord Kinoull, a Konstantinápolyba induló angol követ hajóján találjuk mint annak személyi titkárát. Rövid idő után otthagyta a követséget, és a Rodostóban élő II. Rákóczi Ferenc szolgálatába állt, és ott is maradt egészen annak haláláig.[12] Hazatértekor ismerősei a "le Turc" (a török) névvel illették hosszú keleti tartózkodása miatt, és a lausanne-i társasági élet megbecsült tagja lett, az utazásokról sem mondva le teljesen: Angliába is visszatért még. Útijegyzeteit maga rendezte barátai unszolására olvasható formába, 15 fiktív levélbe, de nem adatta ki. Negyven év alatt, 1783-ban bekövetkezett haláláig viszont több mint 200 ember olvasta a kéziratos változatot, köztük 1756-ban Voltaire is.[13]

Érdekes egybeesés: Saussure éppen Voltaire-rel egy időben, a divat megszületése előtt érkezett Angliába. De ahogy azt A. M. Rousseau, Voltaire angliai éveinek kiváló ismerője is leszögezi: a két utazó esetében gyökeresen más típusú utazásokról van szó.[14] Voltaire angol írók, tudósok és magas rangú emberek társaságát keresi, és ha teheti, nem marad Londonban. Nem egészen saját szándékából érkezett Angliába, viszont magasabb célok vezérlik. Saussure viszont igazi "modern turista": népünnepélyek, akasztások és látnivalók körül forog az élete, a köznép jó ismerője, viszont Lord Kinoullon kívül kevés a magas rangú ismerőse. Ő az egyedüli a három utazó közül, akinek pontos napi programját nem ismerhetjük meg az egymástól 3-4 hónapos különbséggel datált levelekből. Ezekbe néhol későbbi, 1740-es angliai útjáról is kever részleteket.

12 További hungarika-érdekesség: egy véletlen folytán Claparede, a neves svájci pedagógus könyvtárában e század elején egy magyar látogatója megtalálta Rákóczi emlékiratainak Saussure által birtokolt példányát, és abba belefűzve még 50 lapot: ezek Saussure-nek az emlékiratokat kiegészítő feljegyzései voltak. Ennek szövegét, Saussure további utazásainak vázlatos közlése mellett Thaly Kálmán adta ki kétnyelvű kiadásban 1909-ben. Ez az oka annak, hogy az összes, Magyarországon elérhető lexikon közül egyedül a Révai Nagylexikon említi César de Saussure-t.

13 Fennmaradt az üzenet, amelyben Voltaire megköszöni Saussure-nek a kéziratot: "On renvoye le manuscrit. On ne peut trop remercier M. de Saussure de la bonté qu'il a eue de preter un ouvrage si amusant et si utile. 12 février 1756." ("Itt küldjük vissza a kéziratot. Nem tudjuk eléggé megköszönni M. de Saussure jóságát, hogy kölcsönadta ezt az oly szórakoztató és oly hasznos művet.") Saussure, César de: Lettres et Voyages en Allemagne, en Hollande et en Angleterre 1725–1729. Avec une introduction de Bernard van Muyden. Lausanne, 1903. XXXIV.

14 A. M. Rousseau, André Michel: L'Angleterre et Voltaire. Studies on Voltaire... 145-147. (1976). 142-43. A fent említett lexikális okok miatt azonban a névmutatóban hibásan szerepel a neve: távoli és ismertebb rokonával, az 1740-ben született Horace Bénédicttel, a neves geológussal azonosítja.

A második utazó, *Jérome Joseph LeFrançois de Lalande* hármójuk közül a legismertebb személyiség. 1732-ben született, a jezsuitáknál tanul, és csodagyereknek számít. 19 évesen már Berlinbe küldik a neves csillagász, Lemonnier helyettesítésére. Ott akadémiai taggá választják, és bekerül a pezsgő tudományos életbe (Maupertuis, La Mettrie, Voltaire, maga II. Frigyes társaságába). Franciaországban 1753-ban lesz tagja az Académie des Sciences-nak. A társaságot jobban szereti más világi örömöknél, ahogy magáról írja, és tény, hogy a fenti névsor kiegészíthető még további olyanokkal, akikkel jó kapcsolatban volt: Fontenelle, Montesquieu, J-J. Rousseau, D'Alembert, Réaumur, Euler stb. Az Enciklopédiába nem írt, ellenben készített egymaga egy 9 kötetes *Description des Arts et des Métiers*-t. A csillagászat felől érkezett a hajózás felé, amely angliai utazásának közvetlen indítéka: feladata az, hogy vizsgálja meg, írja le és ha lehet, vigye el Franciaországba az Angliában John Harrison által újonnan felfedezett (és államtitokként kezelt) tengeri kronométert, amely nyílt tengeren is lehetővé teszi a hajók helyzetének pontos, földrajzi hosszúság és szélesség szerinti meghatározását. Ismerik előre: több mint 40 ajánlólevele van, a Royal Society három hónapos otttartózkodása alatt tagjai közé választja. Naplója is tükrözi híres tudományos pontosságát: jegyzetek csupán, amelyeket mindig adatokkal, pl. árakkal, gépek teljesítményével, lakosok számával egészít ki. Mindemellett turista is, meglátogatja a nevezetességeket, reflektál, feljegyzi a kellemes helyeket. Látogatásának különleges jelentőséget ad, hogy az első nagy "hullámmal" érkezik: azokkal, akik a békéről tárgyaló Nivernois grófot kísérték el. Ő maga is több alkalommal vacsorázik ezzel a társasággal. Amikor két hónappal később Londonba érkezik egyik tudóstársa, La Condamine, már ő maga vezeti körbe a városban.

Később, élete végén a korai hőlégballon-kísérletek egyik nagy támogatója. Repül is 1799-ben, hogy közelebb juthasson a csillagokhoz, de a levegőből csalódottan tér vissza, és hátat fordít mindenféle tudománynak. 1807-ben hal meg, saját bevallása szerint életével elégedetten. Kéziratos formában maradt útijegyzeteit nem szánta kiadásra (az idézett kiadás a szöveg első közlése).

Az időrendben *Marc de Bombelles* az utolsó. 1744-ben született katonacsaládban, de apjától annak halála után, másodszülöttként csak címet és nevet örökölt, illetve jó udvari kapcsolatokat. Egy ideig XVI. Lajos fiatalon elhunyt, duc de Bourgogne néven ismert bátyjának az apródja, majd annak halála után a hadseregbe áll be. A hétéves háború végén, 20 évesen munka nélkül marad, és egy véletlen találkozás Breteuil báróval a diplomáciai életbe sodorja. Hágában titkár nála, Strassbourgban egyetemre jár, majd Nápolyban tölt éveket a követségen. Amikor Breteuil bécsi követ lesz, Bombelles-t Regensburgba, a Birodalmi Gyűlésre küldi azzal a feladattal, hogy ott finoman akadályozza Ausztriát egyeduralmi törekvéseiben. Udvari kapcsolatait XVI. Lajos nővérének, Erzsébetnek egyik társalkodónőjével kötött házassága is javította. Fia születésétől, 1780-tól vezeti folyamatosan naplóját, amelybe minden este felírja azt, amit hasznosnak ítél. 1781-től utazgat, leginkább unalmában. Amikor 1782-ben nem kap követi állást egyetlen udvarnál sem, azt naplójában a vele regensburgi tevékenysége miatt ellenséges viszonyban levő Marie Antoinette-nek tulajdonítja. Hazatér, mint ahogy nem sokkal később

pártfogója, Breteuil is, aki majd az angliai utazást ajánlja számára. Ennek indítéka nem egyértelmű: eltávolítás, pihentetés vagy valódi kiküldetés? Erre naplójában csak közvetett utalások vannak. Tény, hogy eddig a franciák Londonon kívül nem igazán ismerték Angliát, így feltétlenül szükség volt arra, hogy egy diplomata végigjárja a három királyságot. Bombelles néhol még a laktanyákat is megvizsgálja, de hogy ténylegesen kém volt-e, az naplójából természetesen nem derül ki. Ami biztos: megfigyelés alatt állt, amikor ugyanis visszaérkezve Londonba fogadja őt az uralkodó, kiderül, hogy az udvar mindvégig tudta, mikor merre jár.[15]

Ahogy már említettem, nem osztozott az anglomániában, sőt utazása előtt nem is igazán kedvelte az angolokat. Olvassuk egy korábbi naplóidézetét: "Azok, akik angolosan beszélnek, öltözködnek, isznak, lovagolnak, gondolkodnak... Nevetséges egy ilyen mánia egy olyan nemzetnél, melynek tagjai számos előnnyel bírnak London lakosaival szemben."[16] El is csak azért indul, mert egy diplomatának ismernie kell Angliát, főleg ha, mint ő, a portugáliai követ címére pályázik; és végül mert meghívást kap egy angol ismerősétől.

1786-ban végre megkapja a portugáliai követséget, de betegsége miatt 1788-ban hazatér, majd később három évig velencei követ. Igazi monarchista és mélyen katolikus, nem tud azonosulni a forradalommal, így 1791-ben leköszön, és tíz éven át utazgat családjával szerte Európában. Felesége halála után papi pályára áll, Sziléziában kap parókiát. 1814-ben visszatérhet hazájába, ahol hűségét három évvel később az amiens-i püspöki címmel díjazzák, ott is hal meg 1822-ben.[17] Kéziratosan maradt naplójából a Franciaországra és Ausztriára vonatkozó részek már az angliai út előtt kiadásra kerültek.[18]

A három utazó között komoly különbségek vannak, mint láttuk, többek között előéletükben és származásukban, és ez meghatározta azt is, ahogyan utaztak. A továbbiak közül nézzük először a *kronológiai* eltérést.

Saussure hétköznapjait kevéssé ismerjük, de A. M. Rousseau említi, hogy a XVIII. században létezett Londonban egy jelentősnek mondható svájci kálvinista közösség, akikkel Voltaire nem érintkezett[19], Saussure viszont valószínűsíthetően az ő segítségükkel tudott megtelepedni a városban, amely ekkor még korántsem olyan vendégbarát, mint később. Lalande-ot a két ország békekötésének pillanatában a többi franciával egyetemben hatalmas tisztelettel fogadják, számos ismerősre tesz szert, és ha éppen nem hívták meg valahová, ott van a francia követség, Nivernois gróf kiterjedt társasága. Bombelles 1784-ban már csak egy a rengeteg francia közül. Nincs közeli ismerőse Londonban; akik meghívták, azok az augusztusi hőségben éppen vidéken tartózkodnak. Hamar el is hagyja Londont, hogy aztán Clentben barátokra találva, figyelemreméltó megfigyeléseket tegyen a

15 Bombelles: december 8. — Lalande és Bombelles naplóját napok, Saussure leveleit lapszám szerint idézem.

16 Idézi Jacques Gury a Journal... előszavában, 8.

17 Családjának története később újra összefonódott Ausztriával: három, a felnőttkort megért fia közül az egyik az özvegyen maradt Mária Lujzát vette el, egy másik pedig Ferenc József nevelője lett.

18 Frans Durif és Jean Grassion szerk., 1977 (1780-84); 1982 (1784-89); 1990 (1989-92), Genf, Droz.

19 A. M. Rousseau: i. m. 139.

környező angol iparvidékről. Visszatérve Londonba, decemberben már fáradt, és menne vissza családjához (mint a Bombelles-hez érkező levelekből kiderül, felesége rosszul viselte, hogy a három hónaposra tervezett utazás hat hónapra nyúlt); így néhány kötelező látogatás (a királynál, a francia követnél, stb.) után elhagyja Angliát.

Nagy különbségek vannak az *időtartam* tekintetében is. Saussure öt évnyi naplójegyzeteit többek között a terjedelem (és a divat) miatt rendezi levélformába. Mindenre kiterjedő, hatalmas információtömeg, nyomtatásban több mint 300 oldal. Az első levelek londoni sétái útikalauznak is beillenek, a London környéki kastélyokat és városokat is meglátogatja.[20] Pontos adatokkal tud szolgálni bármilyen témában, kivéve talán az úri társaság életét. Teljes ünnepciklust is ismertet, járt vásárokon, népünnepélyeken, jó ismerője a színháznak is. Röviden: mindenre jutott ideje az öt év alatt.

Lalande csak négy hónapot tölt Angliában, 1763 márciusától júniusáig. Idejének nagy részét angol tudós ismerőseivel a Royal Societyben, illetve Nivernois grófnál tölti. Egyedül, turistaként várost nézni csak a látogatások között jut ideje. "Mivel reggelente itt nem szokás vizitálni, sétálni indultam"[21] – írja nem sokkal érkezése után. Így is eljut – leginkább társaságban – a legfontosabb látnivalókhoz, néhány közeli kastélyba, illetve tesz egy, a tudós ember számára kötelezőnek tekinthető látogatást Oxfordba.

Bombelles először csupán pár napot tölt Londonban, néhány hely felkeresésére jut csak ideje. Számos dologról jegyzi föl, hogy visszatérve meg kéne néznie (pl. a Towert), de ezeket nem teljesíti. A Közép-Angliában töltött majdnem egy hónap után Nagy-Britannia további részein elég gyorsan átsuhan, csak Dublinban időzik hosszabban. J-J. Rousseau-nak az *Émile*-ben felvázolt utazás-ideálját így felemásan teljesítette be: nem maradt a nagyvárosban, eljutott a kies vidékekre is – de nem maradt ott huzamosan, és ami még nagyobb "baj", szinte csak egyetlen társadalmi osztállyal érintkezett.

Beszéltünk már a társadalmi különbségekről, ki kell térjünk viszont a *stiláris* eltérésekre. Saussure hosszú leveleiben a napok és a mindennapos események elvesztik jelentőségüket, viszont egyes eseményekről, helyekről és kérdésekről összehasonlíthatatlanul pontosabb és részletesebb képet kapunk. Általánosságokat fogalmaz meg, és ezeket csak helyenként szakítják meg személyes tárgyú anekdoták. Teljes levelet szentel annak, hogyan tudott Walpole pártfogója, I. György halála után, az őt addig gyűlölő II. György kegyeibe férkőzni, de a nép szórakozásaira, a kakas- és gladiátorviadalokra is áldoz ugyanennyit. Lalande tudós módjára csak jegyzeteket vetett papírra, főleg adatokat, de rövid véleménynyilvánításokat

20 Nincs adat arról, használt-e valamilyen útikalauzt ő maga, vagy (közelebbről meg nem nevezett) ismerősei társaságában jutott el mindenhova. Ami bizonyos: Jordan de Colombier kortársnak mondható (1718-as) útikönyvében Londonon belül nem találni olyan helyet, ahol Saussure ne járt volna. L.: Jordan, Claude (dit de Colombier): Voyages historiques de l'Europe. Tome IV, qui comprend tout ce qu'il y a de plus curieux dans les Royumes de l'Angleterre..., augmenté de la Guide des Voyageurs. Amsterdam, 1718

21 Lalande: Március 20.

nála is lehet találni. Az anekdotákat és hallomásból ismert dolgokat külön jegyezte le (ezeket a szövegkiadás függelékben közli). Bombelles is naplót vezetett, de egészen más stílusban. Lalande átlagos 10-15 sorával és hiányos mondataival szemben már-már szépirodalmi stílusban és mennyiségben ír, ritkán marad egy oldal alatt. Körüljár egy épületet, leírja azt, és megfogalmazza gyakran nem túl hízelgő véleményét. Kimásol vidéki tartózkodása alatt egy teljes jegyzéket az angol társadalom felépítéséről, az emberek és címek pontos rangsoráról. Kevesebb teret hagy viszont személyes lelkiállapotának, hiszen naplóját mint használati tárgyat kezeli, ahonnan fontos információkat kell megtudnia ő magának, vagy fiának, akinek írja.

Itt térnék ki egy, az utazások során mindig alapvető pontra: a *nyelvkérdésre*. Tudjuk, hogy Voltaire annyira belejött Angliában a nyelv használatába, hogy angol nyelven írt művet (*An Essay on Epic poetry*), hazatérte után még sokáig levelezett angolul, és egyes angol kifejezéseket haláláig használt a társalgásban. Bevallása szerint angol akart lenni Angliában.[22] Ezzel szemben viszont Prévost abbé egyáltalán nem beszélt angolul, csak a londoni franciákkal érintkezett, és Montesquieu is csak nagyon kevéssé tudta a nyelvet. A három utazóból Saussure esetében első leveleiben még beszámol a nyelvtudás hiánya miatti kellemetlenségekről, de később angol diplomáciai szolgálatba is állt, tehát feltehetően jól megtanulta azt. Lalande-ról érkezése pillanatában nem tudjuk bizonyosan (Dutens már idézett megjegyzése a párizsi angoltanulásról későbbről, 1782-ből származik, így Lalandera nem, de például Bombelles-re vonatkozhat), viszont a második hónapban megjelennek a naplóban angol passzusok, másoktól hallott kifejezések, lemásolt cikkek stb. Bombelles, aki nem osztozik az anglomániában, ezzel szemben bizonyosan nem tud angolul. Ez komoly problémákat nem okoz: az általa látogatott körökben a francia nyelv ismerete mindig is kötelező volt. Első londoni tartózkodásának utolsó napján azonban kellemetlen élményben volt része: elvitték egy társaságba, ahol egész idő alatt angolul beszéltek. Végül néhányan megkönyörültek rajta, franciául beszéltek vele, de sajnálni kezdte, hogy eddig nem fordított figyelmet az angol nyelv elsajátítására. Nem derül ki, hogyan, talán hosszú clenti tartózkodása alatt házigazdáitól, de egy hónapon belül alapszinten elsajátította a nyelvet. Vagy harminc angol szót be is épített naplójába; ezek legnagyobb része cím és intézmény, néhány az étkezéssel kapcsolatos, ezen kívül adóügyi, tengerészeti és mezőgazdasági kifejezéseket is találhatunk közöttük. Ha pedig nem a házigazdáktól tanult, úgy számos angol nyelvkönyv állt rendelkezésére, egyes útikalauzok is tartalmaztak nyelvtani és társalgási passzusokat.[23] Lényeges azonban leszögeznünk: Bombelles nem akar angollá válni, mint Voltaire. A társasággal való kommunikáció és az információszerzés a célja, francia öntudatát mindvégig hangsúlyosan őrzi: a király elé pl. francia ezredesi uniformisában járul.

22 Voltaire és az angol nyelv kérdéséről l. A. M. Rousseau: i. m. 39-53.: Communication: la langue c. fejezet.

23 Így Jordan de Colombier-é is — amire még visszatérünk.

Az angliai utazás első eseménye mindig a Csatornán való *átkelés*, melynek leggyakoribb útvonala Calais-ből Doverbe vezet. Ennek időtartama és főleg az azt megelőző várakozási idő változó: két-három naptól akár nyolc napig is terjedhet. Mindenkinek szemet szúrnak az angol partok előtt a hajóra lépő vámosok, akik akár egymás után több hullámban is érkeznek. Kikötés után Doverben szállást kell keresni, ami jellemzően a paquebot ('packet boat' – átkelőhajó) tulajdonosának fogadójában történik, gyakran az átkelés árában benne is foglaltatik. Innen Londonig választani lehet a franciák által méltán csodált gyors vízi közlekedés, illetve a szárazföldi utak: a postakocsi vagy a kocsibérlés között. Előfordul, hogy a hajón összeismerkedett társaság közösen bérel kocsit. Ennek árát Dutens egy másik művéből, az *Itinéraire des Routes les plus Fréquentées* c. Európa-kalauzból ismerhetjük.[24] Ebből kiderül, hogy az Angliában általános és kötelező árak – mérföldenként 9 penny (francia forrásokban: 'sol') a kétlovas kocsiért, 15 a négylovasért – másfélszeresükre nőnek két útvonalon, és ezek pontosan a külföldiek által leginkább használt utak: Doverből Londonig és Londonból a kedvenc üdülőhelyre, Bathba. A három utazó mindegyike kocsin ment Londonig, egyedül Jordan de Colombier fiktív utazója (akiről még szó lesz a *Függelék*ben) használja a vízi utat.

Szállásszerzés tekintetében rengeteg lehetőség kínálkozik. Aki hosszabb ideig szándékszik Londonban maradni, jellemzően pár napig fogadóban lakik, azután pedig szobát keres, pénztárcájának megfelelően (vö. *Függelék*). Londonban Lalande ismerőse házánál szállt meg, de Bombelles is igen csalódott, amikor a megbeszélt címen nem találja otthon a háziakat.[25] A fogadók és szobák jellemzően tiszták és rendesek, bár az utazása elején mindent kritizáló Bombelles doveri szobájával összehasonlíthatatlannak találja a londoni fogadót.

3.a) A keresztény világ legnagyobb metropolisza

London a XVIII. században a keresztény világ legnagyobb metropolisza. A század folyamán a város hatalmas ívben fejlődött: Saussure korában még csak a fallal körülvett City és annak közvetlen környéke, a túlpart telepei és Westminster tartozik a városhoz, amely a hatvanas évekre többszörösére nő, a nyolcvanas évekre pedig bekebelez több, a húszas években még városon kívüli helységként említett települést is.[26] Az ide érkezőket több dolog is megdöbbenti: mindenkit lenyűgöz a város szabályossága és szervezettsége, van akit pedig a lakosság vagy – főleg a hatvanas évektől – a város mérete.

24 Dutens, Louis: Itinéraire des Routes les plus Fréquentées, ou Journal de Plusieurs Voyages aux principales villes de l'Europe, depuis 1768 jusqu'en 1781. Paris, 1785

25 Bombelles: augusztus 6.

26 London növekedéséről és felépítéséről e korszakban kiváló térképek találhatóak a Historical Atlas of Great Britain 188-189. oldalain. Ed.: Malcolm Falkus and John Gillingham. London, 1981.

Saussure már megérkezésekor, 1725-ben tudja (mint írja, tudósoktól és utazóktól), hogy Európa legnagyobb és legnépesebb városába érkezett, amelyet ő külvárosaival együtt több mint egy milliósnak tud (nyilvánvaló tévedés). A koszos kis utcákkal ellentétben csodálja a kényelmes járdákat, amelyeket kis oszlopokkal zárnak el a kocsik elől. A város külső részének néhol mérföldnél hosszabb útjai szokatlanok és lenyűgözőek számára. Már láthatóak a város rohamos fejlődésének jelei: külön megjegyzi, hogy rengeteg az építkezés. Lalande is tud erről, egyik jegyzetében említi, hogy egy 1746-os kiadvány szerint az utolsó tizennégy évben 27 000 új ház épült. Saussure az építkezések mechanizmusát is ismeri: a telkeket jellemzően bérlik a lakók, 60 vagy 99 évre, és ennek fényében folyik az építkezés: az ezért kevésbé tartósra épített házak a 99. évre javarészt le is omlanak. Neki, ellentétben Bombelles-lel, tetszik a tipikus angol ház szerkezete, az utca szintje alá került konyhával és más hasonló helyiségekkel. (Ahogy Bombelles megjegyzi erről: Végül is igazuk van, nincs szükségük pincére, hiszen nincsenek jó boraik.[27]) Megtudhatjuk azt is, hogy nincsen éjjeli őrjárat, viszont van rengeteg rabló: éppen ezért az éjjeliőr, aki az órákat kiáltja éjjelenként, jellemzően kilenc órakor ellenőrzi, hogy a házak kapui jól vannak-e zárva. Nagy lelkesedéssel ír a Londonon belül és környékén használatos Penny Postról, az egypennys rögtönpostáról. Nála és Lalande-nál is hosszas leírást találhatunk a tűz elleni biztosítás meglehetősen bonyolult rendszeréről, amelyet minden bizonnyal az 1666. évi tűzvész hívott életre. Mindhárman dicsérik a remek vízszolgáltatást és a belső vízi közlekedést.

Ami mellett viszont senki sem tud megjegyzés nélkül elmenni, az a szénfüst. Saussure szerint érkezéskor sokkoló a nappalt is elsötétítő füst, Bombelles-től pedig azt tudjuk meg, hogy a házak fala, odabenn a bútorok mind széntől szürkék, és reggelente az ember feketét köp, de mindannyian elismerik, hogy a szénfűtésnek számos előnye van a fával szemben, főleg ha a nagyuraknál használatos, kevésbé feketítő skót szénről van szó. A sötétségben nagyobb szerepe lehet annak, hogy (ahogy Saussure-nél olvashatjuk) a szénport London egyes pontjain az utcán tárolják, illetve a benne található apróbb darabokat a szegények vásárolják meg.

London közigazgatását, a Lordmajor és az alderman-ek tanácsát mindannyian leírják, jellemzően mint jól működő intézményt. Egyedül Lalande-nál találhatunk egy mástól hallott mondást, mely szerint: "Ha Isten halhatatlanságot adott volna az embereknek, azt a városi tanács ellenezné a gyógyszerészek jogainak védelmében."[28] Jordan de Colombier még a század legelején útikönyvében a külföldiek ügyeinek intézésére kijelölt napokat (kedd és péntek) is említi.[29]

Lalande-ot ezen túl leginkább a tudományos kérdések érdeklik. Egyik utolsó jegyzetében matematikai módszerrel számítja ki London lakosságát: ismerve Párizs korabeli lakosságát (576 ezer), az emberiség általános évi halandósági mutatóját (6%) és a két városban átlagosan egy évben elhunyt emberek számát (19

27 Bombelles: december 9.

28 Lalande: április 13. Rögtön párhuzamot is von Párizzsal: az övesek jogainak tiszteletben tartása miatt nem törölték el a kardhasználatot.

29 Jordan de Colombier: Voyages historiques 470.

040 Párizsban, 25 778 Londonban), megállapítja, hogy ezek szerint London lakossága 700-800 ezer között lehet. A számsor végén azonban van egy utalás arra is, hogy a halottak számának növelése egyes szerveknek és embereknek érdekében áll, tehát az adat nem egészen megbízható.[30]

Bombelles megérkezése másnapján szembesül először a város látványával, addig csak annak jelentéktelen egyhangúságát látja.[31] A Szt. Pál kupolájából kitekintve azonban kénytelen elismerni, hogy a látvány impozáns: a folyó, rajta árbocerdő, a háztetők tiszta pirosa, amit a füst meglepő módon nem szennyezett be. Ő úgy találja, hogy nem nagyobb, mint Párizs, de ha az lenne sem következne ebből a tényből az, hogy népesebb lenne: alacsonyabbak a házak, szélesebbek az utak és általában több hely jut egy-egy emberre, amitől a nép is sokkal jobban él. A város élénksége viszont meg sem közelíti Párizsét, pl. a Cité és a Notre Dame környékét. Visszatértekor már sokkal elnézőbb Londonnal: bár egyetlen olyan szép szabályos tér sincs, mint Párizsban, de sokkal több van belőlük, ami megszépíti a várost.[32]

Csak röviden két fontos témáról, az étkezésről és a vásárlásról. Szétszórt utalásokat találhatunk mindkét naplóban e két témáról. Az étkezéssel kapcsolatban gyakran csak árakat találunk, pontos étrendet nem, mint ahogy a különböző meglátogatott helyeket is csak futólag említik. Pontosabb leírást ismét csak Saussure-től kapunk mind az étkezés mikéntjét, mind a különböző fogadó-, kávézó- és kocsmatípusokat illetően. Nagy vonalakban: kevés kenyeret, viszont sok félig átsült húst esznek, a leves éppen elterjedőben van. A főurak francia szakácsot tartanak, és keverik a két konyhát: francia az előétel és a sütemény, angol a hús és az elmaradhatatlan puding. Köretként zöldségfélék szerepelnek. Sok tejterméket fogyasztanak és rengeteg halászott árut, amiből egy osztrigafajtát Párizsba is szállítanak. Egy főétkezés van csak, a három és hat óra között fogyasztott ebéd, hivatalos esti étkezés nincsen – de Saussure minden este 8 órakor megvacsorázott egész angliai tartózkodása során. A vendéglátóipari egységek közül a felsőbb osztályoknál a kávézók (tea, borok, sörök, illetve a rendkívül elterjedt újságolvasás), a köznépnél a pálinkaivó helyek örvendnek a legnagyobb népszerűségnek. Bombelles említi, hogy igen hosszú időt töltenek az asztalnál, különösen a férfiak, míg a nők a tényleges étkezés befejeztével szólás nélkül távoznak. Minden utazónál olvashatunk arról, hogy a sör az általános ital, míg a bort Spanyolországból vagy Franciaországból hozatják, igen drágán, hatalmas haszonnal mérik.

Ami a vásárlást illeti, erről leginkább Lalande-tól tudhatunk meg sokmindent. Könyvek százai mellett térképeket, ruhát és bicskákat is vásárol, és a függelékben listát találunk a jó boltokról,illetve azok tulajdonosairól. Saussure-nél szinte semmi, míg a Londonban keveset tartózkodó Bombelles-nél kevés utalást találunk erre. Ruhát Párizsból, a feleségétől kér levélben még Írországból, hogy

30 Lalande: Függelék 108.
31 Bombelles: augusztus 7.
32 Bombelles: december 9.

majd Londonba érve ne fázzon.[33] A boltokat nézve ismét csak a szokásos megállapítására jut: az angolok jó mesteremberek, de ahol ízlésre van szükség, ott kudarcra vannak ítélve.[34] Érdekes dokumentum e témával kapcsolatban felesége egyik levele, amelyben úrnője számára kér Angliából vonalazott levélpapírt és egy jó mély szalmakalapot.[35]

3.b) Látnivalók és reflexiók

Londonba érkezésük után az utazók érdeklődése megoszlik, és ez programjukon is látszik. Saussure-ét sajnos nem ismerjük, és még a meglátogatott helyek sorrendjét sem lehet megállapítani a levelek tematikus rendezéséből. Látható viszont, hogy Lalande már a megérkezés estéjén elmegy megnézni a London Bridge-t (talán tudományos kíváncsisága vitte oda rögtön). Másnap a követségen elköltött (kötelezőnek is tekinthető) ebéd után máris a Royal Societybe tart, ahol a négy hónap alatt tucatszor is megfordul. Szintén az első napok egyikén olvashatjuk, hogy több mint negyven ajánlólevelet kell átadnia, ami az első napokat teljességgel betölti. Ezen kívül állandóan visszatérő program nála a British Museum alakulóban levő könyvtárának és a londoni könyvesboltoknak a látogatása: összességében több száz kötetet vásárol, köztük az első napokban útikönyvet és általános, Angliával kapcsolatos munkákat. Bombelles is elmegy a nagykövethez, M. d'Adhemarhoz, de nem fordul meg a követségen olyan gyakran, mint Lalande, sőt a követet bíráló megjegyzésekkel is illeti: "nem felel meg azoknak az elvárásnak, melyeket egy nagy király képviselőjének egy nagy nemzetnél teljesítenie kell: tulajdonképpen egy kalandor, és kevéssé emelkedett társalgó."[36] Az alapvető Anglia-könyveket ő is megveszi, főleg mert egyetlen jó ismerőse sem tartózkodik Londonban.

A legfontosabb látnivalók listáját mind a kortárs, mind a mai útikönyvekből ismerhetjük, részletes felsorolásukat nem tekintem feladatomnak. Ebből a szempontból, főleg London belterületét illetően Saussure is tökéletes forrás. Szerepelnek itt a mai legfontosabb turistacélpontok: sehol sem maradhat ki a Szt. Pál-katedrális, a St. James-palota, a Tőzsde stb., és csak a véletlennek tudható be, hogy kivételképpen Bombelles, odafele úton rögzített szándéka ellenére, nem jutott el a Towerbe. A vélemények már nem ennyire egyöntetűek.

Saussure annyira lelkesedik mindenért, amit lát, hogy néha már kételyek merülnek föl az olvasóban, nem utólagos, megszépítő korrekcióról van-e szó. Egyetlen látnivaló van, amely tekintetében mindenki egyetért vele: ez a Szt. Pál-katedrális; mérete, pompája általános csodálatnak örvend; bár Bombelles, aki angliai útja elején nem lelkesedik még az országért, talál rajta kivetnivalót: a karzatot, az orgonát, a kupolafestményeket és a kupolát tartó négy, túl súlyos

33 Bombelles levele a feleségének, október 27. (A levelek a napló függelékében találhatóak.)
34 Bombelles: december 13.
35 Levél Bombelles-nek, szeptember 22. A feleség leveleit csak vázlatosan közli a szerkesztő, i.m. 332.
36 Bombelles, augusztus 8.

oszlopot.[37] Ő a továbbiakban is inkább negatívumokban beszél, minden mást jelentéktelennek és Párizzsal össze nem vethetőnek talál. A Londonban eltöltött első négy nap összefoglalása: "On va beaucoup et á propos de rien dans ce Pays ci."[38] Hogy ez azért részben a kezdeti bizalmatlanságnak tudható be, arra az utal, hogy a körutazásról visszatérve már módosul véleménye: megbarátkozott az angolokkal, már csak az ízlésükkel nem tud megbékélni.

Ma már nem tartozna a legfontosabb látnivalók közé, de mindhárom utazó megnézi a Monument-et, az 1666. évi tűzvész kiindulási pontján emelt emlékoszlopot, mint egy, a kor embere számára megrázó erejű esemény dokumentumát. Az oszlop oldalán latin és angol nyelvű felirat van, amely a katolikusoknak Anglia szabadsága ellen való merényleteként határozza meg az eseményt: ezt a feliratot viszont csak Saussure említi, az egyetlen protestáns, a hozzátartozó anekdotával (II. Jakab uralkodása idején levakarták, halála után aztán annál mélyebben vésték vissza), de véleménynyilvánítás nélkül.[39] Anglia számos vallását Voltaire-rel egyetemben minden utazó leírja saját hovatartozásának megfelelően, ám ennek ismertetése túl messzire vezetne.

Lalande-nál nehéz véleménynyilvánítást találni, leggyakrabban még a színházzal és a hangversenyekkel kapcsolatban mond ítéletet. A látnivalókat feljegyzi, hosszabb leírással csak a Towernek adózik. Nála figyelhető meg leginkább az, ami a kor minden turistájára igaz: a modern gépek, létesítmények, így például a dokkok rendszere vagy a London vízellátását szabályozó gépek vagy egyes gyárak éppúgy nevezetességek, mint egy-egy palota vagy park. Bombelles ezeket főleg később, a Közép-Angliában töltött egy hónap után látogatja, Saussure-nél is találunk már ilyeneket, de jóval kisebb számban.

Saussure inkább a városi élet szakértője. Összehasonlítva a kortárs Colombier-kalauzzal, csak a London környéki pihenőhelyek tekintetében van lemaradása. Figyelemre méltó, hogy mindkét mű sétákba rendezte a londoni látnivalókat, és Saussure is útikönyvszerűen a bal és jobb oldal látnivalóit ismerteti. A teljes második és harmadik levél a nevezetességeké, a negyedik levéltől kezdve pedig számos információt kaphatunk egyéb, Londont érintő témáról: ide szorultak a nem hivatalos látnivalók, a munkásnegyedek, a különböző kávézók és söröző stb.

Bombelles ritkán, Lalande annál gyakrabban megy kávézóba, amelyet az angliai utazások visszatérő motívumaként is említhetünk. Lalande már az első napok egyikén Newton törzskávézójában tölti az estét,[40] és a négy hónap során számos más helyet is meglátogatott. Egyetlen utazó sem említi viszont Voltaire törzskávézóját, a Rainbow-t.[41]

37 Bombelles, aug. 7.

38 "Sokat járunk semmiért ebbe az országba." Bombelles, aug. 8.

39 Saussure , 91.

40 Lalande: március 18.

41 A Voltaire által Londonban látogatott helyekről l. Norma Perry: The Rainbow, the White Peruke and the Bedford Hall: Voltaire's London haunts. in: Voltaire and the English. Studies on Voltaire... 179. (1979) 203-220.

Szeretnék kitérni még néhány olyan látnivalóra, amely nem egészen tűnik természetesnek a mai olvasó vagy utazó számára. Említettem már a gépeket és gyárakat, most essen szó a különböző közjóléti intézményekről. Nincs utazó, aki ne menne el Chelsea-be (gyakoribb írásmódja ekkor Chelsey), megtekinteni a helybeli Invalidusokat, látogatnak árvaházakat,[42] öregek otthonát stb., és nem ritkán meg is fogalmazzák véleményüket nemcsak az épületről, hanem az ellátásról is. Saussure és Lalande az elmegyógyintézetet és a javítóintézetet is meglátogatja, a newgate-i börtön pedig egyszer sem marad ki. Ami viszont szinte minden látnivalónál általános: fizetni kell az alkalmi idegenvezetőknek, gyakran egy helyen többnek is. Saussure némileg megütközve említi ezt, Lalande közönyösen följegyzi mint kiadást, Bombelles jellemzően dühöng rajta, főleg olyankor, ha egyébként valami tetszett neki, mint például a Szt. Pál-katedrális vagy Westminster. Pedig az útikönyv is figyelmeztet erre: Jordan de Colombier-nál minden egyes látnivaló leírásának a végén ott a figyelmeztetés, hogy a látogatás végeztével ne feledkezzünk meg ezekről a személyekről; esetenként megadva a javasolt összeget is.

3.c) Látványosságok, ünnepek, szórakozás

Ebben a kérdésben Saussure minden útikönyvnél pontosabb forrás. Minden évi rendes ünnepen ott volt, és még az az utazó számára nagy szerencse is megadatott neki, hogy láthatott egy királyi temetést és nem sokkal később a koronázást, olyan eseményeket, amelyekről egy útikönyv nem beszélhet. Pontos felsorolást kapunk egy-egy ünnepi menet felvonulási rendjéről, a felvonulók ruházatáról, de az olyan, a közembert közelebbről érintő dolgokról is beszél, hogy milyen úton lehet ennivalóhoz jutni a tribünön ülve is a nyilvános koronázási lakomán (kis kosarat kell leengedni kötélen ismerős, a lakomára meghívott személyek mellé, akik saját étkezésük befejeztével az asztalon maradt étkeket belerakják abba).[43] Említi a különböző szabad téri események előtt az ablakhoz jutás módszereit is: ezeket ő többek között egy lovagi beavatási ceremónián sajátította el. Nem feledkezik meg az ünnepségek utóéletéről sem: a lakoma végeztével a terembe beengedett "csőcselék" szintén látványosságszámba menő közelharcáról a maradékok fölött, vagy a felvonulási emelvényt borító szövet szétszaggatásáról.[44] A rendkívüli ünnepeken kívül a XI. és a XII. levelet az angolok szórakozásainak és ünnepeinek szentelte, amelyek mindegyikén részt is vett. A gladiátorviadalnál (amiről még Lalande is talál hirdetést az újságokban, de addigra a betiltás határára kerültek) jobban kedveli a kakasviadalt, de leginkább a Valentin-nap tetszik neki. Ezt az ünnepet a másik két utazónál nem találhatjuk meg, mert februárban nem voltak Londonban, de Jordan de Colombier szintén említi, hozzáfűzve az állandó figyelmeztetést: ha ismerkedünk Londonban, jól nézzük meg, kivel van dolgunk, ne legyünk a mindenütt fellelhető rosszlányok áldozatai. Saussure akasztáson is

42 Lalande április 29-én egy lelencházban szervezett adakozási összejövetelen hallgatja meg Händel Messiását.

43 Saussure, 265.

44 Saussure, 113.

részt vesz, nem is egyszer, ahogy Lalande is,[45] aki ezt megtoldja egy, az igazságszolgáltatásról szóló beszámolóval.[46] Említettem már, hogy Saussure a különböző népi mulatságok, vásárok, viadalok és különböző sportversenyek[47] szakértőjének számít. Ő adózik egyedül figyelemmel, ám rögtön egy hosszabb leírással is a lóversenynek. Megdöbbenti a fogadások mérete itt és a különböző viadalokon. Meglepő módon a szervezett szerencsejátékot viszont nem említi: csak Jordan de Colombier ismeri a királyi privilégiummal rendelkező játékhelyet, a Royal Oake-ot, és olvasóit erősen óvja annak látogatásától.[48]

Lalande az otttartózkodása alatti rendes ünnepeket említi, melyek kapcsán az államiaknál (a király születésnapja, a Restauráció napja) a kísérő ágyúlövést említi csak, míg a vallásiakon nem is vesz részt; Pünkösd napján például, kihasználva, hogy végre jó idő van, gyalogos kirándulásra indul.[49] Egyetlen rendkívüli ünnep esik ez időre: ez a béke hivatalos bejelentése. Annak szövegét öt helyen hirdetik ki Londonban, este pedig kivilágítják a Whitehallt. A békekötés fölött érzett örömét viszont elrontotta az aznap hallott angol mondás: "Buta vagy, mint a béke."[50]

Bombelles rövid londoni tartózkodásainak idejére nem esett számottevő ünnep; érdekes viszont, hogy még csak meg sem említi Samuel Johnson decemberi halálát és temetését.

Hosszabb tárgyalást érdemelne a színház. Voltaire a *Filozófiai levelek* közül a tizennyolcadikat a tragédiának (leginkább Shakespeare-nek), a tizenkilencediket a komédiának szenteli. Ő fogalmazta meg a másoknál is vissza-visszatérő véleményt Shakespeare-ről: zseni, akinek nem volt ízlése. Saussure és Lalande is láttak Shakespeare-előadást, és minden lelkesedésük ellenére mindketten megütköztek a Franciaországban vásári komédiába illő színpadi evésen és még inkább a rengeteg nyílt színi gyilkosságon: összességében mindazokon a dolgokon, amelyek nem feleltek meg a francia klasszikus drámafelfogás kritériumainak. Ahogy Lalande jegyezte meg a Macbeth láttán: "Szörnyű egy szerep."[51] A címszereplő megszemélyesítője ezen az előadáson pedig maga Garrick volt, akit még egy évszázaddal később is "a tökéletes színész" jelzővel illettek. Állami intézmény és fogalom: Mme Riccoboni csak azért szeretett volna egyszer eljutni Londonba, hogy lássa a vele egyébként baráti viszonyban levő Garricket.[52] Az előadás előtt másfél héttel Lalande-nál pedig azt olvassuk, hogy az udvar rendelte meg tőle három legjobb szerepét: Macbethét, III. Richárdét és Lear királyét. De a korabeli Angliában nem egyértelmű Garrick egyeduralma: az április 27-én a Covent Gardenben látott Moliere-feldolgozás után Lalande a naplójába feljegyzi, hogy az

45 Lalande, május 4.
46 Saussure, 123.
47 Nagy értetlenséggel beszél például a telente az utcákon játszott "foot-ball"-ról, 298.
48 Jordan de Colombier: Voyages historiques 480.
49 Lalande: május 22.
50 Lalande: március 22.
51 Lalande: május 20.
52 Tanú erre számos levele. A leghosszabban 1772. június 27-i levelében zengi Garrick dícséretét.

itt főszerepet játszó Woodward a helybeliek szerint komédiában jobb nála. Az angol színház egészét illetően a három utazó véleménye egybeesik: csodálják is, de leginkább igen különösnek tartják. Voltaire távolabb ment kritikájában: "Merésznek hangzik, amit mondani fogok, de igaz: az angol színházat Shakespeare erényei veszejtették el. (...) Az idő, amely egyedül biztosíthatja egy ember hírnevét, előbb-utóbb hibáit is tiszteletreméltónak mutatja. (...) bizarr és hatalmas gondolatainak jó részét napjainkban, kétszáz év múlva, nagyszerűnek tartják; csaknem valamennyi modern író utánozni próbálja, ám azt, amit Shakespeare-nél megtapsoltak, náluk kifütyülik..."[53]

Mindhárom utazó többször is járt színházban, és ennek során több fajta színházat megismertek. Leggyakoribb a két nagyszínház, a Drury Lane és a Covent Garden (amely Saussure-nél még előző nevén, Lincoln's Inn Fieldként szerepel). Saussure minden részletre kiterjedő leírását kiegészítik Lalande alkalmakhoz kapcsolódó jegyzetei: pl. egy alkalommal későn érkezve, csak a galériára kap helyet, ahol rosszul lesz, és nem várja meg a tragédiát követő rövid komédiát. Mindig feljegyzi a jegy árát és a színészi játékot, illetve a baletteknél azt, hogy csinosak-e a táncosnők. Bombelles egyetlen londoni prózai előadásán, a Drury Lane-en a darabbal elégedett még, de az azt tradícionálisan követő 'entertainment' (ez esetben egy "heroikus pasztorál") nem nyeri el tetszését.[54]

Az olasz operába is mindannyian eljutnak. Ennek kapcsán Saussure és Lalande egyaránt bevallja, hogy nem értenek a zenéhez, előbbi a hatalmas színpadgépeket, utóbbi az énekesnőket csodálja. Bombelles viszont kíméletlen kritikát mond az általa látott operaelőadásról ugyanúgy, ahogy a francia táncosnők azt követő balletjéről, aminek heves ünneplése kicsalja belőle a bevallottan régen érlelődő lesújtó véleményt az egyébként kedves angolok ízléséről.[55] Itt viszont felvetődik a kérdés, hogy ez esetben nem a Franciaországban dúló francia-olasz operaháború hatását láthatjuk-e itt. A népszínházakról és mutatványosokról mindannyian megemlékeznek, különösebb megütközés nélkül.[56]

Saussure-nél találunk még két, a korra igen jellemző látványosságot. Mindhárom utazó megtekintette London két nagyobb állatseregletét (St. James-park és a Tower), ő ezeken kívül látott két, természettudományos kérdésnek számító különlegességet is. A XVIII. század felfogása szerint *Homo* névvel három fajtát illetünk: a *Homo sapiens* mellett a *Homo ferust* és a *Homo silvestrist*. A *Homo ferus* az erdőkben talált, elvadult ember: pontosan ebben az időben találtak egy ilyet Hannover erdeiben, és hozták Angliába: Saussure is látta őt a St. James-parkban.[57] Az úri társaság kedvelt szórakozása volt, a király egy hivatalos fogadásra is magával vitte, de végül egy szellentés nyomán eltávolították. Nem beszélt emberi nyelven,

53 Voltaire: Filozófiai levelek. XVIII. levél, francia kiadás 211-212., magyar kiadás 101. Ford.: Réz Pál.

54 Bombelles, dec. 13. A darab Sheridan: School of Scandal, a pasztorál: Arthur and Emmeline, Purcell zenéjével

55 Bombelles: december 18.

56 Érdekességképpen megemlíthető, hogy Saussure az egyikben látja az ünnepelt Három garasos színdarabot.

57 Saussure, 153.

de számos tudós igyekezett, hogy megtanítsa beszélni, és így rendkívül fontos információkat tudhassanak meg tőle. Ám a fiú, legnagyobb bosszúságukra, meghalt éppen akkor, amikor az első szavakat megtanulta.

Ugyanekkor a Tower állatseregletében éppen volt egy *Homo silvestris* is, amit (akit?) az angolok 'tiger-man'-nek neveztek.[58] A leírás alapján nem feltétlenül lehetne ráismerni, de az, hogy Szumátráról hozták ezt az emberre hasonlító majmot, arra utal, hogy mint a *Homo silvestris* esetében mindig, ezúttal is egy orangutánról van szó. Az állat egyébként nem sokkal az Angliába érkezés után szintén elpusztult.

4. Az emberek

A látnivalók mellett az emberekkel való találkozás az utazások egyik legfontosabb mozgatórugója. Előzetes ismeretségek, mint Bombelles-nél, tudományos kapcsolatok, mint Lalande-nál, vagy helyben kötött barátságok, mint Saussure-éi ugyanúgy meghatározzák az utazó napjait, mint bármilyen nevezetesség. Két szempontból tudjuk megkülönböztetni ezeket a kapcsolatokat. Egyrészt helyszínük szerint: magánházak, intézmények vagy nyilvános helyek (mint pl. a parkok), illetve a felkeresett-megismert személy nemzetisége szerint: angol, francia, vagy esetleg más nemzetiségű.

J-J. Rousseau az *Émile*-ben kifejtette, hogy nem sok értelme van az utazásnak, ha valaki az idegen országban is csak saját honfitársaival találkozik.[59] Ennek ellenére minden utazó kapcsolatba kerül az illető országban tartózkodó honfitársaival, ha másért nem, hát hogy azok segítsék őt a kezdeti nehézségek leküzdésében. Voltaire-nek is, aki angol akart lenni Angliában, megvolt a francia köre a Rainbow kávézóban.[60] Ő mint hazájában nem kívánatos személy nem, de minden hivatalos utazó kötelezően kapcsolatba került a követtel és a követség más alkalmazottaival. A. M. Rousseau egy egész fejezetet szentelt a londoni francia köröknek, megkülönböztetve a követség környezetét, a tudósok társaságát (az előzővel esetleg átfedésben), a Londonban létező hugenotta közösséget és a szétszórt egyéb elemeket, mint például a menekülteket; ezek közül Voltaire a tudósokkal és a hugenottákkal volt kapcsolatban.[61]

Saussure nem tesz említést a londoni svájci kálvinista közösségről. Mint Londonban megismert svájcit, M. Loys de Warens-t említi, akit nem is annyira saját maga, mint felesége, J-J. Rousseau Mme de Warens-e révén ismert. Ezen kívül egyetlen francia nevet lehet találni nála, egy anekdota kapcsán a különböző távolról látott híresség között: Jean Cavalier, a nantes-i ediktum visszavonása ellen felkelt protestáns csapatoknak, a 'camisard'-oknak a vezetője, aki ekkor Angliában egy ezred kapitánya.

58 Saussure, 95-96.
59 J-J. Rousseau: Émile, 590.
60 Perry: i. m. passim
61 A. M. Rousseau: i. m. 136-140.

Hosszú lenne ellenben felsorolni mindazokat a franciákat, akikkel Lalande találkozott. A nagykövet, M. Nivernois társasága 1763-ban az anglománia első hullámának tekinthető. Régi párizsi ismeretségek és itt kötött barátságok egyaránt találhatóak közöttük. Különböző meghívásainak nagy része is tőlük származik. Az érdekesebb ismerősök közül mint tudóstársat említenünk kell a Peruból Londonba érkező La Condamine-t, a neves matematikust.[62] Két menekültet is találhatunk itt, mégpedig két ellentétes oldalról: egy La Valette nevű francia jezsuitát,[63] aki a rendjük dél-amerikai ágazatát ért tragédiákat meséli el Lalande-nak; illetve a Franciaországból még jóval korábban, az anglikán vallást dicsérő könyvért száműzött Le Couroyer abbét.[64]

Bombelles számára ez a társaság kevésbé fontos. Az anglománokkal nincs jóban, bár már Londonba érkezése előtt találkozik velük: a chartres-i herceggel és számos más franciával, akik a walesi herceg társaságában Brightonban fürdőznek. A követtel kapcsolatos kifogásai már ismertek, Londonba való visszaérkezésekor is csak kétszer megy el hozzá. Ő, a diplomata viszont az egyetlen, aki rendszeresen találkozik más nemzetiségűekkel (nem említem külön az ír és skót ismeretségeket). Meglátogatja nápolyi ismerősét, az orosz követet és a francia követ asztalánál találkozik a porosz követtel, akit szintén kalandornak titulál. Az olasz születésű férfit II. Frigyes állítólag rosszallása jeléül küldte Londonba olyan kevés juttatással, hogy kénytelen a francia követnél étkezni, és azt cserébe evés közben szórakoztatni.[65] Bombelles, minden sajnálata ellenére is a két szereplő hivatásához méltatlannak találja a jelenetet.

4.a) Az angol társaság

Négy helyszínt kell ez esetben megkülönböztetnünk: a királyi audienciát, a civil társaságot, a magánházakat és a parkokat.

Királyi audiencián mindhárom utazó járt, de közel sem ugyanolyan körülmények között. Saussure csak messziről látta a királyt, nézője azoknak a hivatalos bemutatási és fogadási ceremóniáknak, amelyeknek Lalande és Bombelles szereplője volt. Lalande számára ez, több, az udvarnál tett látogatás után 1763. május 26-ára volt kijelölve, de a megbeszélt előzetes találkozóról La Condamine elkésett, így egy másik alkalomra halasztódott. Bombelles viszont a királlyal folytatott beszélgetése során tudja meg, hogy körutazása alatt megfigyelés alatt állt. Ez az esemény mindhármuknak alkalmat adott arra, hogy az éppen trónon levő királyt, más alkalmakkor családját megfigyeljék, leírják. A hivatalos bemutatáson kívül a királyi család minden tagjának van fogadónapja, amelyet Saussure Drawing Room-nak nevez: mindhárman részt vettek ilyeneken több-kevesebb alkalommal.

62 La Condamine, Charles de (1701-1744) matematikus. Peruban az Egyenlítő hosszát számította ki.
63 La Valette (1707-1773) francia jezsuita, a rend dél-amerikai megbízottja. Csődje után hitelezői üldözték.
64 Le Couroyer, Pierre-François (1682-1776) francia pap, ekkor, katolikus létére, oxfordi kanonok.
65 Bombelles: 1783. december 8.

A második helyszín a különböző társaságok. Saussure nem abból a társadalmi körből való, aki ilyen helyekre eljuthatna, míg Bombelles ehhez túl keveset van Londonban. Ebben egyértelműen Lalande a legjobb forrás: a Royal Societynek nemcsak a gyűléseit, de az ebédjeit is látogatja, s jár a másik, inkább klubnak nevezhető, Halley alapította tudóstársaságban is [66], ahová a 40 tag mindig egy-egy ismerőst vihet el. Ezen kívül egy művészetpártoló társaságba is elviszik barátai,[67] és részt vesz különböző összejöveteleken, így a már említett lelencházi Messiás-előadáson.

Bombelles-nek volt viszont a leginkább része, ha nem is Londonban, a magánházak vendégszeretetében. Olvassuk barátai házából feleségének írt levelét, amely Angliával való megbarátkozásának első dokumentuma: "Oh, hogy nem vagy itt, egy nap el kell hozzalak ide, nem mintha Anglia minden szempontból felérne Franciaországgal, messze vagyok attól, hogy lenyűgözzön engem is mindaz, ami az ország csodálóit; de látni kell, és vannak itt jó dolgok, amikre figyelhetnénk; ami viszont a társaságot illeti, az élet valódi örömeit, hát inkább maradjunk otthon, és örüljünk neki, hogy az ég oda teremtett minket."[68] Már említettem a nyelvtudással kapcsolatban kellemetlen londoni élményét, de a későbbiekben már nem ez akadályozta. Az angol ízlésről alkotott lesújtó véleménye mellett a társasági eseményektől sincs elragadtatva. Szinte minden meglátogatott úrról van egy becsmérlő megjegyzése, és láthatóan egész idő alatt a párizsi szalonokba és az udvar pezsgő világába vágyik vissza.

Saussure konkrét látogatásokat csak közvetve említ. Eljut néhány lord asztalához, de ennek száma az Angliában töltött időt tekintve elenyésző. Ismételten inkább útikönyvszerű információkat tudhatunk meg tőle, melyekről nem is mindig derül ki, élt-e velük: így a Jordan de Colombier által is említett nyílt asztal Westminster érsekénél vagy egyes lordoknál. Ugyanígy tőlük lehet megtudni, hogy a lakájok éppúgy borravalót követelnek mindenütt, mint az alkalmi idegenvezetők, ellenkező esetben előfordulhat, hogy nem mutatják be az illetőt a házigazdának.

A meglátogatott személyek listája Lalande-nál a legterebélyesebb, a különböző tudósok mellett meg kell említenünk az irodalmár-esszéista Samuel Johnsont, akit ugyan először úgy ír le, mint "dagadt paraszt, aki folyton teát iszik, és mindenkiről rosszat mond",[69] de azért még többször meglátogatja, annak ellenére, hogy szerinte Dr. Johnson modora nem kifogástalan.

Lássuk a különböző nyilvános helyeket: parkokat, szabad téri szalonokat. Ezekről egyöntetű a vélemény: a parkok szépek, éppúgy, mint Párizsban, az emberek nemcsak azért járnak ezekre a helyekre, hogy lássanak, hanem azért is, hogy őket lássák. A legjobban informált Jordan de Colombier és Saussure a rengeteg örömlányt is megemlíti. Az előbbitől, 1718-ból kaphatjuk a leginkább

66 Lalande: március 24.
67 Lalande: március 16.
68 Bombelles a feleségének, augusztus 14. A Journal... függeléke, 334.
69 Lalande: április 30.

figyelemreméltó képet a parkok legnépszerűbbikéről, a St. James-parkról: "Itt parádéznak a szép hölgyek fecskefarkaikkal és az arcukon seregnyi szépségtapasszal, itt hagyja szégyenben a fényűzés a napfényt, ez az a hely, ahol a szegény külhoni Orfeuszokat elkábítják az angol múzsák és szirének; és végül ez a találkahelye a szép lelkeknek és a szép nőknek, de nyugodtan bemehetünk azért, ha kevés jómodorunk és sütnivalónk van."[70]

Nem mehetünk el megjegyzés nélkül egy tény mellett. Jordan de Colombiernál és Saussure-nél lépten-nyomon találkozunk azzal a megjegyzéssel, hogy az angolok nem szeretik a külföldieket, míg ezt Lalande nem, Bombelles pedig alig veszi észre. A jelenség lényegére a bevezetőben már megkezdett Dutens-idézet folytatása világít rá: "Más részről Londonban hozzászoktak ahhoz, hogy jól fogadják a külföldieket; nagyobb örömmel fogadják őket a nemesi körök, mint valaha, a többi osztály házai is megnyíltak előttük; a népben sincsenek már meg a régi előítéletek a franciákkal szemben."[71]

4.b) Milyenek az angolok?

Az utazásokkal kapcsolatban egyike a leggyakrabban tárgyalt témáknak a nemzeti karakterológia. Bármilyen rövid időt is tölt egy utazó az adott országban, szinte szükségszerűen megfogalmazza általánosított véleményét annak lakosairól. Ez gyakran változik az utazás során: példa erre az angolokkal megbarátkozó Bombelles.

Az időrendben első Saussure előtt még meg szeretném említeni a század eleji Jordan de Colombier-féle kalauz idevonatkozó passzusait.[72] Itt először egy másutt gyakorlatilag hiányzó fizikai leírást kapunk: fehér arc, kék szem, szőke haj a jellemzőek. Fontos számunkra tehát az, amit Saussure-rel egybehangzóan állít: hogy nem szeretik a külföldieket, főleg a köznép körében. Ők kegyetlenek, brutálisak, a bőség még gőgössé is tette őket (ez az angolokról alkotott kép állandó eleme). Ezzel szemben az urak becsületesek, nagylelkűek, szabadelvűek és mindenkivel szemben udvariasak. A nők nem olyan élénkek, mint a franciák, de elég csinosak. Nekik két hibájuk említhető: hajlandóak elmenni mulatókba akár ismeretlen férfiakkal is, és dohányoznak. Minden angol nagyon szeret enni, és számos tudós van közöttük – fejezi be.

A Saussure által a húszas években formált kép néhol kicsit zavaros. Nála is szerepel a gőg és az önmagukról formált jó vélemény, a túlzott büszkeség, illetve a hideg tartózkodás. Keveset beszélnek, csendesek, és mind igen megbízhatóak. Jó képességeiknek tudható be a közöttük született számos tudós, de nincs meg bennük az életvidámság, így nem foglalkoznak a szépirodalommal. Bátrak, az egyébként primitív nép igen jó katona, és szeretik az erőszak minden formáját. Ezek után viszont egy sor olyan tulajdonság következik, amelyekkel kapcsolatban

70 Jordan de Colombier: i. m. 504.

71 Louis Dutens: L'ami des étrangers, 2-4. Idézi: Jacques Gury, Bombelles naplójához írt előszavában, 38.

72 Jordan: Voyages historiques... 5. fejezet: Anglia népei, erkölcseik, törvényeik, szokásaik. 48-61.

megjegyzi, hogy nem mindig igaz: egyesek nagylelkűek, amit jómóduk tesz lehetővé, de mások, sőt akár ugyanazok a személyek más alkalommal részrehajlóak. Jellemzően jószívűek, megint mások nem, és még néhány hasonló megállapítás. Általános érvényű viszont a részegességre és az erkölcstelenségre való hajlam. A nők viszont szelídek, élénkek (valószínűleg a svájci hölgyek más összehasonlítási alapot adtak, mint a párizsiak), viszont lusták, soha nem dolgoznak.[73]

Itt térnék ki a XVIII. századi Anglia egyik legkülönösebb jelenségére, amit a kor "angol betegség" néven ismer már: az öngyilkosságra.[74] Saussure-ön kívül Bombelles is tesz erre egy rövid utalást a londoni rakpartokat hiányolva: talán azért nincsenek rakpartok és van beépítve a London Bridge is, hogy az öngyilkosságra hajlamos népet ne tegyék ki a csábító folyó látványának.[75] A jelenség gyakoriságát több tudós is próbálta magyarázni. Montesquieu, mint szinte mindig, klímaelméletét hangsúlyozta, és a felszálló por hatásának tulajdonította ezt. Prévost abbé inkább a szénfüstöt vádolta. Saussure magán veszi először észre ezt: úgy érzi, hogy ha még egy ideig Londonban marad, ő maga is öngyilkos lesz, és hosszabb vidéki tartózkodással kúrálja magát.[76] Az okot ő vagy a sörben, vagy a szénfűtésben látja, de bizonyosnak azt találja, hogy másfajta képük van a halálról. Egész sor történetet mesél el öngyilkosságokról és öngyilkossági kísérletekről, ismerteti az érintettek családjával szemben való eljárás formáját is (vagyonelkobzás jár érte, de a halottkémet le lehet fizetni, hogy állapítson meg vagy más halálnemet, vagy őrültséget). A londoni városnézés során is említ egy anekdotát, mely szerint a Charing Cross-i lovasszobor alkotója, amikor észrevette, hogy nem csinált kengyelt, bánatában felkötötte magát. Saussure szerint ez annak bizonyítéka, hogy a szobrász angol volt.[77]

Lalande szinte egyáltalán nem bocsátkozott az angolokkal kapcsolatos általánosító megállapításokba. Ezt betudhatjuk felvilágosult szellemének vagy a napló jegyzetszerűségének és adatközpontúságának is, ám tény, hogy ő a négy hónap során nem alkotta meg a tipikus angol ember képét.

Valamivel bőbeszédűbb Bombelles. Első tapasztalatai az angol nőkkel kapcsolatosak, és clenti barátai között szerezte ezeket.[78] E szerint ha még nem jártak külföldön, igen tartózkodóak az idegenekkel, például nem örülnek, ha az ember a karját nyújtja nekik. Ugyanitt panaszkodik az asztalnál töltött túl hosszú idő miatt. Minden további megállapítás az utazás végére esik. A legszintébb véleményt december 9-én, egy lámpagyárban tett látogatása váltotta ki. Francia

73 Saussure: 180.

74 Az öngyilkossági okokkal kapcsolatban részletesebben l. a l'Histoire című folyóirat ezzel a témával foglalkozó 1995. júniusi különszámát.

75 Bombelles: augusztus 7.

76 Saussure: 202.

77 Saussure: 75.

78 Bombelles: Augusztus 28. Ugyanitt találhatunk egy leírást arról, hogyan intézi "kisdolgát" társaságban egy angol és egy francia hölgy: a francián meg sem látni ezt, rezzenéstelenül folytatja a társalgást, míg az angol egy félreeső sarokba húzódik, miközben férje szabadkozik – és így mindenki tudja, miről van szó.

találmány a lámpatípus, és az angol tulajdonos azzal büszkélkedik, hogy kijavították az eredeti hibáit. Bombelles tiltakozására, hogy ha vannak is hibák, azokat kijavítják majd Párizsban, a gyáros azzal felel, hogy ilyen tökéleteset francia munkás nem tud csinálni, ehhez angol kell. Bombelles szerint ez "tiszta megnyilvánulása annak, amit az angolok gondolnak, még ha nem is mondanak ki, főleg ha ki se mozdultak Angliából."

*

J-J. Rousseau szerint a XVIII. század kiemelkedik az olvasás tekintetében, és Franciaországban nyomtatják ki a legtöbb útleírást, ám mégis a XVIII. századi francia ember az, aki a legkevésbé ismeri a más nemzeteket.[79] Tanulmányomban három ember alakján és írásban rögzített benyomásaikon keresztül szerettem volna azokat bemutatni, akikre ez már nem igaz. Három főszereplőnk között van egy állandóan, egy gyakran és egy először utazó, három különböző időpontban, három különböző társadalmi háttérrel. Mégsem merném azt állítani, hogy akár csak az ő szempontjukból is teljes értékű az az Anglia-kép, amelyet most fölvázoltam. A témák és szempontok kiválasztása szubjektív volt, ugyanezekből a forrásokból több egészen más típusú elemzés is készülhet. Rajtuk és a többi korabeli forráson keresztül ezúttal magát az angliai utazót szerettem volna megörökíteni.

A tanulmány címe is idézet: ezek Voltaire *Filozófiai levelei* közül a tizennegyedik első mondatának első szavai. A teljes mondat így szól: "Egy francia, aki Londonba érkezik, itt a filozófia birodalmában, akárcsak minden más téren, merőben más helyzetet talál."[80] Ebből én most a "minden más téren" meglevő különbségek visszajelzéseit kerestem.

Függelék

Jordan de Colombier: Dialogue François et Anglois pour les étrangers qui arrivent á Londres (Társalgási minták)

Külön szeretnék kitérni egy nem szokványos forrásra, amely szinte minden témában tud újdonsággal szolgálni, a közte és az utazók között meglévő időbeli különbség ellenére is. Többször is említésre került már Jordan de Colombier[81]

79 J-J. Rousseau: Émile, 590.

80 Voltaire: Filozófiai levelek. XIV. levél, magyar kiadás 79., francia kiadás II. kötet 1. Réz Pál fordítása.

81 Jordan, Claude dit de Colombier (XVII. sz. 2. fele—1746 k.) francia utazó, a nyolc kötetes Voyages historiques de l'Europe szerzője. Könyvtáros, majd a népszerű, Journal de Verdun néven ismert folyóirat szerkesztője. A fejezet pontos címe: Dialogue François et Anglois, Pour les étrangers qui arrivent a Londres. (Francia-angol dialógus a Londonba érkező külföldinek.) in: Voyages historiques... 541—569.

1718-ban már második, bővített kiadásban megjelent útikönyve. Ez a kiadás egy részletes London-kalauz és egy angol nyelvtan mellett tartalmaz egy *Dialogue François et Anglois* című frázisgyűjteményt is, amely a francia utazó számára legfontosabb mondatokat adja meg angol fordításban.[82] Időrendi sorrendet is találhatunk benne: a megérkezéstől a társasággal való megismerkedésig és az angol nyelvtanár felfogadásáig halad, nagyjából párbeszédekben. Ennek szövegét, mint az angliai utazások kvintesszenciáját szeretném itt fordításban ismertetni:[83]

Első dialógus (megérkezés Angliába): Hol szállunk majd meg, ha Londonba érkeztünk? / Az első este maradhatnánk a kocsival. / Inkább bútorozott szobát kellene kivenni. / Mindegy, így is, úgy is fizetni kell. / Kell fizetni a csomagokért? / Csak 10 font súly (kb. 5 kg) van megengedve. / Miért van annyi vám és adó Dovernél? / Az idő és a hely kívánja meg. / Nem kell vitatkozni azokkal az emberekkel. / Menjünk be a városba, és keressünk egy fogadót. / Mutasson nekünk egyet, kérem. / Hívja kérem a házigazdát. / Íme a házigazda (a felesége, a szolga). / Megszállhatnánk itt ma éjjel? / Persze, jöjjenek be és foglaljanak helyet a szalonban. / Hányan vannak, akarnak együtt vacsorázni? / Mi jót tud nekünk enni adni? / Amíg várnak, hoznak önöknek egy pohár bort. / Készítsen nekünk egy jó levest. / Hogy ízlik ez a bor (sör)? / Nincs jobb ágya (bora, szobája)? / Adjon kérem tiszta lepedőket. / Kész a vacsora (reggeli, ebéd). / Mennyibe kerül egy üveg bor? / A canary bor (édes fehérbor) 24 penny. / Adjon belőle egy pintet. / Hogy ízlik? / Igen jó. / Hívasson minket, ha kész a vacsora. / Egyenek, igyanak, amennyi jólesik. / Egészségére, Isten hozta. / Köszönöm, igyunk még egy pohárral. / Mennyivel tartozunk? / 20 shilling lesz magának és az embereinek. / Nem is sok, jól jártunk. / Mennyibe kerül innen Londonig egy kocsi? / 16 shilling, de hogy friss lovakkal egy nap alatt ott legyenek, 20-at kell adni. / Nem lehet vízen vagy postakocsin menni? / Gravesendig mehetnénk szárazföldön. / Lehet lovon is menni, vagy kocsival, ahogy tetszik. / Tényleg csak egy shilling Gravesendtől Londonig a hajóút ára? / Annyi, ne is adjanak többet. / Elfogadják itt a pistolt? / 17 shilling 6 pennyt érnek. / Felváltok egyet, ha kéri. / Milyen gyorsan megérkeztünk Londonba! / Lépjünk partra, szálljunk ki a hajóból. / Mi a neve ennek a helynek? / Kellene nekem egy hordár. / A Tőzsdére kellene mennem. / Egy barátom, aki arrafelé lakik, vár rám. / Itt egy hordár, és majd megmutatja önnek a fogadója cégérét. / Mennyivel tartozom, jóember? / 6 (4, 12) penny. / Váltsa föl ezt a francia félkoronást. / Ez csak 2 shilling 3 pennyt ér. / Nem baj, adja ide a visszajárót. / Hány óra van, elütötte már a delet? / Jól jegyezze meg a fogadója cégérét. / Mi a neve ennek a széles utcának? / Ez a Cornhill (Cheapside, Strand, Pale-Male). / Merre kell menni a Tőzsdére? / Egyenesen (jobbra, balra, végig az utcán). / Mennyibe kerülne egy kocsi odáig? / A PaleMale-től 18 penny. / Ismeri

82 Hasonló forrásokat ismertet Antoni Maczak: Viaggi i viaggatori dell'Europa moderna (Roma-Paris, 1984, Laterza, eredetije lengyel nyelvű) c. művének II/2. fejezetében (53-60), melynek címe: Beszélgetések a szállásról.

83 Ferde vonallal jeleztem az egységek közti határt. Zárójellel jelöltem azt, ha a szövegben egy mondaton belül több lehetőséget kínál, illetve ide helyeztem a magyarázó megjegyzéseket..

a kereskedőt, akinek ez a levél szól? / Ismerem, ott lakik nem messze a Tőzsdétől. / Ha akarja, odavezetem a házához. / Lekötelez, meghálálom a fáradságát.

Második dialógus (London): Vásárolnom kell valamit. / Vigyen el egy kalaposhoz (cipészhez, szabóhoz). / Szeretne kesztyűt (harisnyát, szalagot, fehérneműt) vásárolni? / Egy késre (bicskára, ollóra, villára) lenne szükségem. / Jöjjön be a boltba, nézzen körül, mi tetszik. / Nincs Londonban francia könyvkereskedés? / Van több is, ritkaságaik is vannak. / Mi a nevük, hol vannak? / Van 5 vagy 6 a Stranden. / Drágábbak itt a könyvek, mint Hollandiában? / Minden bizonnyal, magasak az adók. / Meg kéne vennem az État présent de l'Angleterre-t (kb. Anglia jelenlegi állapota). / Az új változata sokkal módszeresebb. / Hol találhatnék skarlát (arany, selyem) szövetet)? / Vannak boltok szerte a városban. / Ismer francia kardművest itt? / M. Eveque-nél megtalálni minden fajta kardot. / A Pale-Male-en lakik, az India királya cégér alatt. / Mennyibe kerül egy öltözet ruha? / Összesen 20 shilling. / Ez nem több, mint Párizsban, ha jól tudom. / Igaz, ez tényleg nagyon kevés. / Szeretnék hónapos szobát bérelni. / Vannak ilyen házak az egész városban. / Nincs olyan, ahol rendszeres étkezés is van? / Van három is a Suffolk Streeten, józan áron. / Mme Benoit-nál havonta és étkezésenként kell fizetni. / Mme Siccardnál és Singletonnál havonta. / Ezeken a helyeken csak úri társaság van. / Nincs messze onnan Mr. Colsoni Chocolat House-a. / A házában van két új biliárdasztal. / Mindig jó a társaság ott. / Maga vezeti körbe a városban az idegeneket. / Kérjük meg, hogy tanítson minket angolul (franciául)! / Beszél olaszul, ért németül és flamandul is. / Vegyük meg akkor a könyveket, amiket írt: az Útikalauzt, a Nyelvtan lányoknak-ot, az Anglicum vademecumot és a többi különlegességet.[84]

Lefekvés: Szeretnék lefeküdni, fáradt vagyok. / A szobalány a szobájába vezeti, uram. / Adjon egy gyertyát és egy éjjeliedényt. / A szolga majd felvisz mindent, ami kell. / Az ágy nem elég jó: melegítsék meg, kérem. / Itt egy kendő, csináljon belőle hálósipkát. / Holnap ébresszen föl korán. / Mielőtt a kakas kukorékol, a szobájában leszek, uram. / Aludjon jól, és kérem oltsa el a gyertyát.

Felkelés: Keljen föl, uram, már világos van. / Ilyen késő van? Elmúlt hét óra. / Hol a papucsom (harisnyám, cipőm, térdszalagom)? / Az inge (ruhája, kabátja) az asztalon van. / Hozzon egy kézmosóedényt. / Tessék egy törölköző és egy darab szappan. / Mondja meg, könyörgöm, hol van a mellékhelység? / A sarokban, de vigyázzon, le ne essen a lépcsőn.

Reggeli: Mit kapunk reggelire, gazda? / Száraz kenyeret, friss vajat és sajtot. / És mit iszunk, hogy megerősítsük szívünket (csak a francia szövegben folytatódik: a koplalás ellen)? / Egy pohárka pálinkát (canary bort). / Egy fél tucat sütemény (pie) elég lesz nekem. / Kér egy kis sonkát? / Minden ízlik, ha az ember éhes.

84 Sajnos Mr. Colsoniról nem sikerült adatokat szerezni.

Ebéd: Ma böjt van, hová megyünk ebédelni? / Minden fogadóban vannak hús- és halfélék. / Nem vagyok én olyan lelkiismeretes, mint egy apostol. / Tehát eszi, amit kínálnak. / Főtt vagy sült marhát (borjút, bárányt, gidát) / Szívesen eszem levest (pottage), ha van. / A fehér bor Franciaországban reggel jó. / Itt a canary bor mindig jó. / A könnyű sör jobban ízlik nekem, mint a nehezebb. / Egyék-igyék, ami tetszik, önök itt az urak.

Séta: Szép idő van, menjünk sétálni. / Kivel menjünk, hogy jól szórakozzunk? / Vigyük a nyelvtanárunkat, ismeri az összes jó helyet. / Ha nem esik, jól lehet szórakozni a Fox Hallban. / Az túl messze van, menjünk a St. James-parkba. / Nagyon jó, hívja a nevelőjét. / Itt van, maga meg szóljon a lakájának, hogy fogjon kocsit. / Ez a hely éppen olyan kellemes, mint a Tuileriák Párizsban. / Ez itt a szebbik nem és az úriemberek találkozóhelye. / Ezek a hölgyek mind olyan szépek, mint az angyalok. / Ideje visszafordulni, hová menjünk játszani? / Mit szokás játszani Londonban? / A labdajáték és a biliárd van divatban. / Két vadonatúj biliárdasztal van Mr. Colsoninál. / Sokféle ital is van a házánál. / Szokás ott bassette-et (kártyajáték), pikét, sakkot és dámát is játszani. / De Angliában vasárnap sosem játszunk. / Vigyázunk a vallási előírásokkal. / Hány órakor találom meg ezt a kereskedőt a börzén? / Fél kettőtől fél háromig.

Márkus Rozália

„Paris, die Haupstadt der Revoluzionen..."

A bécsi „Hadi és Más Nevezetes Történetek" és három magyarországi német nyelvű újság hírszolgáltatásának összehasonlító vizsgálata a francia forradalom egy szakaszának hírein

A kutatók nemegyszer hangsúlyozták, hogy a magyar nyelvű és a nem magyar nyelvű XVIII. századi sajtót Magyarországon együtt kell vizsgálni. Egyik nyelv sem szakítható ki a többnyelvű, kölcsönhatásban és párbeszédben álló hazai sajtó egységéből és egyik nyelv képviselői sem hagyhatók figyelmen kívül a periodikák közül az összkép torzulása, és így a többi nyelveken megjelenő sajtó képének csonkulása nélkül[1]. Azt, hogy ebből a célkitűzésből a *hírlapok* tartalmának vizsgálatát illetően kevés valósult meg, s hogy csak kezdemények, töredékek léteznek, jól illusztrálja, hogy az 1979-ben megjelent, a kutatás addigi eredményeit összefoglaló Magyar Sajtótörténet I. kötetében (1705-1848)[2] az 1795 előtti újságokat

* Alábbi írás 1996 őszén elkészült szakdolgozatom eredményeit foglalja össze. A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom Kókay Györgynek és Pajkossy Gábornak. A munkát támogatta a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Diákok a tudományért" szakalapítványa.

1 Pl. *Dezsényi Béla*: A magyar hírlapirodalom első százada (1705-1805). Bp. 1941. 21-22. o.: "Nyelvre való tekintet nélkül a magyar hírlapok közé számítjuk a történelmi Magyarország területén megjelent valamennyi időszaki sajtóterméket. A latin, német és végül magyar nyelvű hírlapok egymással szoros kapcsolatban alakultak ki, egyet sem rekeszthetünk ki azért, mert nem magyar nyelven szerkesztették. Nemcsak a szentistváni Magyarország hagyományos nyelvi és nemzetiségi különbségeken felülemelkedő szelleme késztet erre, hanem az anyagból természetszerűleg folyó tárgyi megfontolások is. Tállyai Dániel a Magyar Hírmondó szerkesztésében éppúgy résztvett, mint a Pressburger Zeitungéban, sőt ő adta ki az első tót hírlapot is, a Presspurské Nowiny-t. A leleményes erdélyi hírlapkiadó, Hochmeister Márton, először német nyelven indított újságot Nagyszebenben, de az ő nevéhez fűződik az első erdélyi magyar hírlapnak elindítása is és román nyelven is akart hírlapot indítani, nem rajta múlott, hogy nem sikerült. Kultsár István lapja ... még mindig közölt alkalomadtán latin és német verseket."; *Kosáry Domokos*: A magyar sajtó megszületése. In: Magyar Könyvszemle [a továbbiakban: MKSz] 1981. 1-2. sz. 7-15. o., 8-9.: "E latin és német előzményeket egyébként nem csak azért kell figyelembe vennünk, mivel mindaz, ami a régi Magyarország területén egykor végbement, elvitathatatlanul része történetünknek, hanem azért is, mivel fejlődéstörténeti előzményként bizonyos fokig ezek is a magyar sajtó előkészületi folyamatához tartoztak."; *Szíklay László*: A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei. Uo. 23-34. o.; *Fried István*: A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. (XVIII. század, XIX. század első fele.) In: MKSZ 1983. 89-101. o., 93.: "...A XVIII. században, de még a XIX. század egy részében is a német és a magyar nyelvű sajtótörekvések egymás kiegészítéseként foghatók föl, egyetlen folyamat részeseiként. Itt elsősorban a publicisztikára gondolunk és nem a szépirodalmi folyóiratokra, amelyek természetszerűleg csupán a nemzeti kulturális folyamatba illeszkednek bele, s a nemzeti irodalom és nemzeti irodalmi nyelv történetében tárgyalhatók. Ellenben: Windisch Pressburger Zeitungja és Rát Mátyás Magyar Hírmondója együtt tárgyalható, a felvilágosodás különböző stádiumainak magyarországi megvalósulásaként, de mindenképpen ama nem nemesi fogantatású eszme jegyében, amely a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása (Habermas) érdekében folyik, bármilyen szerény eszközökkel."; *Kókay György*: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780-1795) Budapest 1970. 5. o.; *Rózsa Mária*: A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig. Vázlat. In: MKSz 1993. 224-230. o.

2 A magyar sajtó története I. (1705-1848). Szerk.: *Kókay György* Bp. 1979. [a továbbiakban: Magyar Sajtótörténet]

tárgyaló részek mintegy százharminc oldalnyi terjedelméből csak ötven oldalnyi foglalkozik a nem magyar nyelvű (latin, német és szlovák) újságokkal[3], részletes tartalmi ismertetést, a *hírszolgáltatás* érdemi jellemzését is nyújtó elemzést pedig csak a magyar és a latin nyelvű lapokról találunk benne[4]. Pedig a megjelent és vizsgálható anyag mennyisége semmiképpen nem indokolná a nem magyar nyelvű lapok viszonylagos elhanyagoltságát, hiszen "a XVIII. században nyilvánvalóan a latin és a német nyelvűség a számbelileg uralkodó a kiadványokban, így a periodikus kiadványokban is"[5]. Így például, csak a XVIII. század második felének pozsonyi, pesti és budai német nyelvű hírlapjaiból együttesen majdnem 60 évfolyamnyi anyag hozzáférhető a budapesti könyvtárakban, míg a Pozsonyban, Bécsben és Pesten ugyanebben az időszakban megjelent magyar nyelvű újságok évfolyamainak száma együttesen nem éri el a negyvenet. Előbbiek viszonylagos elhanyagoltsága még kevésbé látszik indokoltnak, ha tekintetbe vesszük, hogy a század utolsó két évtizedében egyre nagyobb jelentőségre szert tevő, lassan fővárossá emelkedő Pest-Budán a Magyar Merkurius két évfolyamán kívül (1788-1789) nem is jelent meg magyar nyelvű lap 1800 előtt, csak egy rövidebb életű latin (Ephemerides Budenses, 1790-1793) és két, párhuzamosan megjelenő, összesen több mint húsz évfolyamnyi anyagot jelentő, több mint húsz vaskos kötetet megtöltő német nyelvű újság.

Alábbiakban a német nyelvű hírlapokkal fogok részletesen foglalkozni, melyeket a szakirodalom általában a német nyelvű városi polgársághoz köt[6]. Annak okát, hogy ezek iránt igen csekély a kutatói érdeklődés, részben abban kereshetjük, hogy a magyar nyelvű újságokkal szembeállítva mindig kedvezőtlen képet mutatnak: a magyar lapokhoz viszonyított színtelenségük, elavult referáló stílusuk, külföldi mintáiktól, főleg a bécsi lapoktól, azok közül is leginkább a félhivatalos Wiener Zeitungtól való nagyobb függőségük azok a fő negatív vonások, melyekkel ezekben a szembeállításokban általánosságban jellemezni szokták őket. Ezek mögött a megállapítások mögött azonban többnyire csak a magyar nyelvű lapok oldalán állnak behatóbb vizsgálatok, a velük szembeállított német nyelvű lapokra vonatkozóan azok inkább csak benyomások megfogalmazásának és helyenként kissé elnagyoltnak tűnnek.

A következőkben megpróbálom egy meghatározott hírcsoportra, a francia forradalom első szakaszának híreire nézve, három német nyelvű lap (a Budán 1787-től megjelent Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten, a Pesten 1788-tól megjelent Neuer Kurier aus Ungarn von Kriegs-, Staats- und Gelehrten Sachen

3 Uo. 39-168. o.

4 Uo., a Mercurius Veridicusról és a Nova Posoniensa-ról: uo. 39-53. o., az Ephemerides Budensesről: uo. 158-166. o. A Sajtótörténet megjelenése óta folytatott kutatások (Fried István munkái, és a Tarnai Andor irányításával megindult kutatás keretében Czibula Katalin vizsgálatai) elsősorban a szorosan vett művelődéstörténeti szempontból érdekes híreket és rovatokat veszik figyelembe, nem a politikai hírszolgáltatást.

5 Fried i. m. 90. o.

6 Pl. Magyar Sajtótörténet 182. o.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1996. 535. o. Az olvasókat illetően azonban ezt csak valószínűsíteni lehet, adatokkal erről nem rendelkezünk.

című lap és az 1764 óta fennállott Pressburger Zeitung) és az egyik magyar nyelvű újság (az 1789 nyarától megjelent bécsi Hadi- és Más Nevezetes Történetek) hírszolgáltatásának összehasonlítása útján mérlegelni, mennyire állják meg a helyüket ezek a megállapítások és mennyire szorulnak módosításra, vagy legalábbis finomításra. Milyen különbségek álltak fenn ténylegesen a német nyelvű lapok és a vizsgált magyar újság hírszolgáltatása között? Vannak-e a német nyelvű lapoknak is olyan vonásaik, melyek indokolnák, hogy hírszolgáltatásukat több figyelemre méltassa a kutatás? A forradalom első két évének hírszolgáltatását vizsgálom a négy újságban. A vizsgálat magját egy rövidebb szakasz, az 1791 elejétől 1791 október elejéig, az első alkotmány szentesítéséig terjedő időszak híreinek részletes, hírről hírre való összehasonlítása képezi.[7]

A különböző nyelvű hazai hírlapok francia forradalomról szóló híreinek szakirodalmi feldolgozottsága illeszkedik a fentebb vázolt általános képhez: a sajtó szerepét vizsgálva többnyire a francia forradalom eszméinek terjedésével és eseményeinek ismertségével foglalkozó szakirodalom is a magyar lapokra koncentrál[8]. A forradalom híreit a német nyelvű lapokban egyedül Jászai Rezső vizsgálta 1897-ben megjelent tanulmányában. Ő még az Ephemerides Budensesről is lekicsinylően nyilatkozott, melyet a kutatás azóta már "felfedezett": kiderült róla, hogy szintén a felvilágosodás és a forradalom eszméinek hirdetője volt[9]. A

7 Ez a vizsgálat jelenlegi formájában nem kíván a francia forradalom hazai fogadtatásának történetéről szólni. A francia forradalom hírei itt csak egyes, elsősorban sajtótörténeti szempontú tanulságok levonásához szolgálnak példaként: az eseménysor azért alkalmas a lapok hírszolgáltatásának összehasonlítására, mert egyetlen hírlap figyelmét sem kerülhette el, és az újságok olyan terjedelemben hozták a franciaországi híreket, hogy már rövidebb időszakok hírei is érdemben összevethető és elemezhető mennyiséget tesznek ki. Részletes összehasonlító vizsgálatot csak az 1791-es év januárjáról októberéig terjedő időszakra nézve végeztem, az 1789-es és 1790-es híranyagot kevésbé alaposan vizsgáltam. Csak a francia rovatban és az "Elegyes Tudósítások", "Vermischte Nachrichten" és hasonló rovatcímek alatt megjelenő híreket vontam be a vizsgálatba. A más rovatcímek alatt megjelent hírek közül csak azokat vettem figyelembe, amikor lényeges és nagyterjedelmű francia tárgyú tudósítások jelentek meg más rovatcímek alatt (pl. "Béts." vagy "Pressburg." cím alatt a király szökése kapcsán), elejtett megjegyzéseket és francia vonatkozású más helyszínű események híreit (pl. az emigránsokról szólókat, vagy a Franciaországra is vonatkozó diplomáciai események híreit) figyelmen kívül hagytam. Ezzel lényeges szempontok kívül maradnak a vizsgálat körén, hiszen például egy-egy, a hazai események kapcsán felállított párhuzam adott esetben többet elárulhat a szerkesztők viszonyáról a forradalomhoz, mint a francia rovatban megjelenő kommentárok összessége. A forradalom hazai recepcióját vizsgálandó elengedhetetlen lenne természetesen legalább a Magyar Kurír híreinek bevonása is a vizsgálatba.

8 *Jászai Rezső*: A francia forradalom első másfél esztendejéről szóló egykorú hírlapirodalmunk kritikai méltatása. In: Szegedi Kegyesrendi Főgimnázium Értesítője 1896/97. 5-57. o.; *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924.; *Gesmey Borbála*: Les débuts des études francaises en Hongrie (1789-1830). Szeged, 1938.; *Árkossy Sándor*: Franciaország Erdély magyar nyelvű hírlapjainak történetében 1790-től 1878. Kolozsvár 1942.; *Benda Kálmán*: Robespierre, ahogy magyar kortársai látták. In: Uő: Emberbarát vagy hazafi? 364-374. o.; *Köpeczi Béla*: A „filózófusok" felelősek-e a forradalomért? A korabeli magyar sajtó véleménye. In: Uő.: Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig. Bp. 1985. 419-477. o.; *Poór János*: A francia forradalom és a magyarországi közvélemény. In: A francia forradalomról — 200 év múltán. Szerk.: *Vadász Sándor*. Bp. 1990. 73-87. o.

9 Eckhardt i. m. 109-110., Kókay György: Egy latin nyelvű újság a nemesi mozgalom és a felvilágosodás szolgálatában: az Ephemerides Budenses (1790-1793). In: Magyar Sajtótörténet 158-166. o.

magyar újságok részletes, majd a budai latin lap és a nagyszebeni Siebenbürgische Quartalschrift rövid tárgyalása után Jászai a budai Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1789-es évfolyamának francia híreiről szól, ezek alapján vonja le a következtetést a német lapokról: "alig-alig találunk bennük valamit a francia forradalom történetére vonatkozólag", és általában a magyar és nem-magyar nyelvű lapok különbségéről: "...más hazai hírlapjaink [a magyar nyelvűeken kívül] alig-alig hoztak valamit a francia forradalomról, s a mit hoztak is, az részint általánosító tudósítás, részint pedig oly pár gyenge adat, mely feleslegessé tesz minden szót." és: "Láthatjuk tehát, hogy a franczia ügyek ismertetésében a mi magyar hírlapjaink általában felülmúlják a hazai német és latin lapokat." Lábjegyzetben pedig a következőt jegyzi meg a német lapokat illetően: "Több laphoz nem férhettem, de teljesen elég ez is arra, hogy tájékozódást szerezhessünk már a priori a többire nézve is. Ilyen pl. a Pressburger Zeitung 1780-, Neue Curir aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen 1789-1790"[10]. Tartalmi megfigyelést valamelyik német nyelvű lap francia híreire nézve ezen túl csak Kósa János tett[11]: ő a budai Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1798-as (!) évfolyamában a francia forradalommal rokonszenvező hangot fedezett fel.

A német nyelvű újságok francia hírszolgáltatásának jellegére, színvonalára ezen kívül csak abból következtethetünk, — ha ezzel a kérdéssel olvassuk a vonatkozó munkákat —, ami a szakirodalomból azok hírszolgáltatásáról általános képként kirajzolódik (tehát: referáló stílus, kevés önállóság, a Wiener Zeitungtól való függés), és néhány olyan elejtett megjegyzésből, mely a magyar nyelvű lapoknak a forradalom ismertetésében játszott kiemelkedő szerepét a többi hazai sajtótermékkel szembeállítva hangsúlyozza[12], valamint említésük hiányából olyan esetekben, amikor a francia forradalom eseményeinek ismertté válásában szerepet játszott sajtótermékekről van szó[13]. Az összehasonlító, és az információáramlásra irányuló vizsgálatok hiányában a magyar nyelvű lapok francia tárgyú híreiről a szakirodalom helyenként olyan képet sugall, mely nem egészen állja meg a helyét. Azon példák nagy része például, melyeket Bónis György a Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791-es évfolyama francia híreinek ismertetése során mint "lázító, forradalmasító" híreket említ[14] — Rousseau emlékoszlopa[15], Mirabeau temetése[16],

10 *Jászai* i. m. 33-34. o.

11 *Kósa János*: Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és az Ofner Zeitung. Két budai hírlap története. In: MKSz 1942. 375-385. o., 382.

12 *Kókay* 1970. 346. o.: "Kétségtelen, hogy a korabeli hazai sajtótermékek közül a Magyar Kurir és a Hadi Történetek franciaországi hírei voltak a legjelentősebbek."

13 Pl. Eckhardt i. m.. 100-110. o.; *Kókay György*: A bécsi Magyar Hírmondó (1789-1803). Az OSzK Évkönyve 1957. 164-190. [a továbbiakban: Kókay 1957]; "A francia forradalom évében indult újság [a Hadi és Más Nevezetes Történetek] megjelenése után hamarosan közölni kezd híreket a franciaországi eseményekről. Tudjuk, hogy hazánkba járt a francia forradalom hivatalos lapja, a Moniteur.. .. De a franciául nem tudók számára a fiatal magyar sajtó juttatta el a forradalomról szóló híreket."

14 *Bónis György*: Hajnóczy József. Budapest, 1954. 115-116. o.

15 Neuer Kurier aus Ungarn [a továbbiakban: NKU] 1791 jan. 18. — Wiener Zeitung [a továbbiakban: WZ] jan. 12.

16 Pressburger Zeitung [a továbbiakban: PZ] 1791 ápr. 23., Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten [a továbbiakban: USGN] 1791 ápr. 27., NKU 1791 ápr. 30. — WZ ápr. 23.

Voltaire holttestének a Pantheonba szállítása, ill. annak előkészületei[17], a Cordeliers Klub története[18], az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata[19] és az alkotmány szövege[2] — a német nyelvű lapok egyikében-másikában is fellelhetők, s azok forrásaként gyakran a félhivatalos Wiener Zeitung is szolgálhatott. Közkincsei voltak ezek a korabeli hírszolgáltatásnak. Közlésükben önmagában nem volt semmi figyelemreméltó, és az nem igényelt "nagy merészséget"[21]. Amikor a kutatók hangsúlyozzák a francia alkotmány és az Emberi és Polgári Jogok nyilatkozata közlésének jelentőségét a Hadi és Más Nevezetes Történetekben[22], a megfogalmazás alapján az olvasó azt hiheti, egyedülálló dolog volt a korabeli Magyarországon, hogy egy újság közölte azokat. A megfogalmazásban ugyanis a magyar nyelvűség említése ellenére sem kap elegendő hangsúlyt, hogy ennek a ténynek nem önmagában volt nagy jelentősége (ezek a szövegek Magyarországon német nyelvű újságokban is megjelentek, és megjelentek a Wiener Zeitungban is), hanem a magyar nyelv használata miatt: mert ezáltal ezek a szövegek eszközeivé válhattak a rendi nyilvánosság fórumain jelenlévő politizáló rétegek nevelésének-tájékoztatásának, részévé válhattak annak a pedagógiai programnak, melynek jegyében a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői a köznemesség politikai horizontjának alakítására és politikai cselekvésének befolyásolására törekedtek[23]. A német nyelvű lapok francia tárgyú híranyagának ismeretében úgy látom, hogy az olyan vizsgálat, mely a magyar nyelvű lapokra korlátozódik, az ezekben megjelent híranyag jelentőségét sem tudja érdemben felmérni: egybemossa a magyar nyelvű lapok saját, egyedi, valóban figyelemreméltó teljesítményét a korabeli francia tárgyú hírszolgáltatás általános jellegzetességeivel. Az összehasonlító vizsgálat a közös és az eltérő jegyek elkülönítésével ezért a magyar nyelvű lapok tényleges teljesítményének pontosabb megismeréséhez is hozzájárulhat.

A vizsgált újságok valamennyien kezdettől mint nagy jelentőségű eseménysorral foglalkoztak a francia forradalom történéseivel. A Hadi Történetek 1789 júliusában indult csak, és kezdetben főleg a török háború híreivel foglalkozott, eleinte rendszeres francia rovata nem volt, csak rendkívüli mellékletekben foglalkozott a

17 PZ jún. 8. és júl. 27., NKU jún.8., júl. 23. és aug. 6., USGN júli 30.

18 USGN 1791 május 14. (a szöveg szinte szószerint megegyezik a Hadi Történetekben megjelenttel, közös forrásuk valószínűleg: WZ máj. 11.)

19 USGN 1789 szept. 12., szept. 16., szept. 23., PZ 1791 aug. 27. — WZ 1789 szept. 9., 16.

20 PZ 1791 aug. 27., aug. 31., szept. 7., szept. 10.; USGN 1791 aug. 24., aug. 27., aug. 31., szept. 3., szept. 7., szept. 10., szept. 17. — WZ 1791 aug. 20., 24., 27., 31.

21 *Bónis* i. m. 116. o.

22 *Bónis* uo., Magyar Sajtótörténet 132. o.: "Az új polgári alkotmány tárgyalása Hajnóczyt, aki az emberi jogok kérdésével behatóan foglalkozott, különösen érdekelhette; az újság beszámolói lépésről lépésre hírt adtak a "Konstitutzio" kidolgozásáról. Aug. 26-án bejelentették, hogy az alkotmány egyes cikkelyeit folyamatosan közölni fogják. És valóban a főpapi-főúri uralom és idegen abszolutizmus alatt álló Magyarországon több, mint ezer példányban, magyar nyelven — részben a magyar közjogi műnyelv megteremtésével — olvashatóvá válik Az Ember és Polgár Jussainak előadása, és a francia polgári alkotmány több pontja: a természeti és a polgári jogokról, a törvényhozó gyűlés alapelveiről, a választójog szabályozásáról."

23 Magyar Sajtótörténet 124-136. o.

Bastille ostromával és a királyi család 1789 októberi Párizsba költöztetésével. A régebben fennálló német nyelvű újságok viszont már a rendi gyűlés összehívásáról is beszámoltak, várakozással tekintettek a gyűlés határozatai elé, és természetesen beszámoltak a rendi gyűlés nemzetgyűléssé alakulásáról, a Bastille ostromáról, az augusztus 4-i döntésekről, az októberi napok eseményeiről is. 1789 végétől már mind a négy újság több-kevesebb rendszerességgel beszámol a nemzetgyűlés tanácskozásairól és döntéseiről, így valamennyien tudósítanak, vagy legalább említést tesznek olyan fontos döntésekről, mint az egyházi javak kisajátítása[24] és a szerzetesrendek megszüntetése[25]. (A német nyelvű újságok közül a legkevésbé rendszeresek, a leginkább sporadikusak ekkor még a Neuer Kurier aus Ungarn nemzetgyűlési hírei.) 1791-ben valamennyi újságban jelentősen megnövekedett a francia rovatok anyaga: míg a Pressburger Zeitungban 1789 folyamán 147, 1790 folyamán pedig 107 hasábnyi híranyag jelent meg "Franciaország" cím alatt (kéthasábos negyedrét oldalakon), addig ez a mennyiség 1791-ben már október elejéig 169 hasábra megy. Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtenben 1789-ben 47 negyedrét oldalt, 1790-ben pedig 35 oldalt, 1791-ben október elejéig viszont 127 oldalt tettek ki a franciaországi hírek. A Hadi Történetek 1789 második felében 32 nyolcadrét oldalnyi francia hírt hozott, 1790-ben 95 oldalnyit, 1791-ben viszont már október elejéig 178 oldalnyit tett ki a francia tárgyú híranyag mennyisége. A Neuer Kurier aus Ungarn francia hírei 1789-ben 75 nyolcadrét oldalt, 1790-ben szeptember végéig (addig lelhetők fel az újság példányai) 53 nyolcadrét oldalt, 1791-ben október elejéig viszont már 178 negyedrét hasábot tettek ki. E számok a különböző formátumú, különböző betűtípusokkal és betűméretekkel, különböző sűrűségű sorokkal dolgozó négy újságban nagyságrendileg azonos terjedelmet jelentenek. Az 1791-es háromnegyedévnyi, általam részletesen vizsgált híranyag meglepően hasonló terjedelmet tesz ki a négy újságban: egységes (átlag 80 leütés) hosszúságú sorokban számolva valamennyiben 3300 és 3800 sor közötti a francia tárgyú anyag terjedelme. E hasonló mennyiségű francia hír az újság összterjedelmének az adott időszakban (1791. januárjától októberéig) a Hadi Történeteknél 14 százalékát, a Pressburger Zeitungnál 11 százalékát, aNeuer Kurier aus Ungarnnál 12 százalékát, az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtennél viszont 20 százalékát tette ki[26]. A francia tárgyú hírek terjedelmét tekintve tehát úgy látszik, a magyar nyelvű újság nem szentelt nagyobb teret a francia események ismertetésének, mint a német nyelvű lapok.

Az 1791. januárjától október elejéig, az alkotmány szentesítéséig terjedő híranyag részletes összehasonlító vizsgálata a négy újságban azt mutatja, hogy a lapok nyelve a hírszolgáltatás részletessége, az ismertetett események száma szempontjából sem volt meghatározó.

24 USGN 1789. nov. 21. – HT 1789. nov. 24. – PZ 1789. nov. 25. – NKU 1789. dec. 12.

25 USGN 1790. márc. 6. – PZ 1790. márc. 6. – HT 1790. márc. 12. – NKU (csak említés) 1790. márc. 20.

26 Utóbbi százalékarányok a német nyelvű lapoknál esetenként előforduló betűméret-változtatások hatását nem tartalmazzák.

Ebben az időszakban a magyar nyelvű lap a nemzetgyűlési események és döntések közül megközelítőleg százat, a pesti német nyelvű újság, a Neuer Kurier aus Ungarn kereken 130-at, a Pressburger Zeitung kereken 110-et, a budai német nyelvű lap, az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten pedig kereken 140-et ismeret. Nemzetgyűlésen kívüli eseményről, vagy a Nemzetgyűlésre közvetlenül nem vonatkozó témáról a Hadi Történetek kereken 130 híre szól, a Staats- und Gelehrte Nachrichtenben mintegy 100 hír, a Pressburger Zeitungban 160, a Neuer Kurier aus Ungarnban 230 hír. A nemzetgyűlési hírek közül kereken harminc bukkan fel valamennyi újságban, a nemzetgyűlésen kívüli eseményekről beszámoló hírek közül kereken húsz. A Hadi Történetek nemzetgyűlési hírei között csak néhány olyan akad, amely nem szerepel valamelyik német újságban. A nemzetgyűlésen kívüli hírek között több olyan előfordul benne, mely a német lapokban nem szerepel (kereken 60 hír, hírei 43 százaléka), de a német nyelvű újságok is bőséggel hoznak olyan híreket, melyek viszont a Hadi Történetekben nem szerepelnek, és olyanokat is, melyekkel a vizsgált négy lap között egyedül állnak[27]. A Hadi Történeteket tehát ebben az időszakban nem tüntette ki a többi hazai lap között olyan aktuális információk bősége, melyekről más újságokból ne értesülhetett volna az olvasó.

A száraz, színtelen, referáló stílus és a Wiener Zeitungtól való átvételek nagy mennyisége az a két fő negatív vonás, melyek a német nyelvű lapok kapcsán leggyakrabban említésre kerülnek a szakirodalomban[28]. Ezek jelentik ugyanakkor azt a két vonást, melyek erősítésére az 1790-es években megjelent cenzúrarendeletek és -instrukciók tanúsága szerint a hatóságok – mind a bécsi magyar, mind a német nyelvű hazai újságoknál – törekedtek[29].

27 Azon hírek részesedése a nemzetgyűlésen kívüli hírek között, melyek csak egy újságban bukkannak fel a négy közül: a Neuer Kurier aus Ungarnban a hírek 65 százaléka, a Pressburger Zeitungban a hírek 60 százaléka, az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtenben pedig 31 százaléka.

28 Magyar Sajtótörténet 112. o.: "E sajtó jellegére általában a referáló színvonal a jellemző. Az ország függő helyzete pedig azt eredményezte, hogy az újságok nagyobbrészt a bécsi félhivatalos újság nyomán készültek. Kivételek csak a kisebb-nagyobb mértékben jelentkező helyi hírek voltak. A nemesi ellenállás győzelme után, 1790 körül azonban német lapjaink egy része is önállósodni kezd: saját tudósítóik nyomán számolnak be a török háború eseményeiről és egyre több, a hazai szellemi élettel foglalkozó hírt közölnek. 1792-93 után pedig, a cenzúraszigorítások és a nemesi kompromisszum kialakulása idején ismét visszatérnek a jozefinsta korszak előtti, száraz, megjegyzések nélküli hírszolgálati stílushoz."; 182. o.: "...Igaz, hogy ennek a hazai német polgárságnak az igényei eredményezték német nyelvű hírlapirodalmunk megindítását Budán, Pozsonyban, Pesten és Nagyszebenben,.. .. mégis azt kell mondanunk, hogy e lapok alig fejeztek ki polgári eszméket és törekvéseket. Legnagyobb részben – még a 19. század elején is – száraz, referáló stílus jellemezte őket, és a külföldi – elsősorban a bécsi – lapok híreinek szinte változtatás nélküli átvétele. Egy kortárs ezt úgy fejezte ki, hogy a hazai német újságokat nem is 'írták' a bécsi lapokból, hanem közvetlenül azokból 'nyomták'.

29 A bécsi magyar lapokra nézve már 1790 augusztusában megszületett az első olyan (ismert) cenzúrainstrukció, mely a francia és a németalföldi forradalmi eseményeket illetően a magyar lapokat a Wiener Zeitungban megjelentek közlésére kívánta korlátozni, és amelyben az újságírói kommentárokat is nemkívánatosnak nyilvánították (Magyar Sajtótörténet 120-121.; *Sashegyi Oszkár*: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Bp. 1958. 150. o.; *Goriupp Alisz*: A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a XVIII. század fordulóján. In: MKSz 1944. 21-29. o.). A Magyarország területén megjelent újságokra ennek érvényét viszont csak 1791 augusztusában terjesztették ki (*Goriupp* i. m. 22. o.). Ez a két elem – a Wiener Zeitung mint kizárólagosan engedélyezett forrás, és a kommentárok tilalma – a későbbiekben is visszatérő eleme a cenzúrarendeleteknek.

A három német nyelvű lap a Wiener Zeitungból való átvételek mennyiségét tekintve eltérő képet mutat. 1791 januárjától októberéig a budai Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtenben a híranyagnak (a *terjedelmet* tekintve) mintegy 90 százaléka származhatott a Wiener Zeitungból, a pesti Neuer Kurier aus Ungarnban a híranyag mintegy fele, a Pressburger Zeitungban mintegy 40 százaléka. Nem tudjuk megállapítani, valóban onnan származtak-e a hírek, de az azokban foglalt információk és a megjelenés ideje a híranyag ekkora részénél teszik lehetővé a Wiener Zeitungból való átvétel feltételezését, a Wiener Zeitung híreivel való szövegszerű hasonlóság pedig az esetek túlnyomó részében valószínűsíti is az átvételt[30]. A Hadi Történetek francia tárgyú anyagának a vizsgált háromnegyed évben mintegy fele származhatott a Wiener Zeitungból[31]. Nemcsak az átvétel mennyiségét illetően térnek el a német nyelvű lapok egymástól, hanem abban is, mennyire alakították át az átvett anyagot, mennyire illesztették azt a Wiener Zeitungban megjelenttől eltérő kontextusba[32]. Alább látni fogjuk, hogy mechanikus, mérlegelés nélküli átvételről egyik lap esetében sincsen szó.

Ami a Hadi Történetek hírszolgáltatását ebben az időszakban a német nyelvű lapokétól megkülönböztette, az nem a francia eseményeknek szentelt tér, nem a hírszolgáltatás részletessége, és alapvetően nem is a Wiener Zeitungtól való függőség mértéke, hanem a hírek feldolgozásának módja volt. Az ellentét ugyan a vizsgált francia híranyagban ezen a téren sem olyan szembeötlő, mint a német nyelvű lapokat a magyar lapokkal szemben elmarasztaló globális szembeállítások alapján várnánk[33]. A német nyelvű lapok az állásfoglalások, kommentárok mennyisége szempontjából differenciált képet mutatnak, a köztük meglévő különbségek nagyobbak, mint a valamennyiüket a Hadi Történetektől elválasztó távolság. Explicit állásfoglalások, kommentárok, valamint az információközlést a használt kifejezések és fordulatok révén átfonó értékelés éppenannyira jelen vannak a pozsonyi és a pesti újság francia tárgyú hírszolgáltatásában, mint a Hadi Történetekében. Különbség van viszont a kommentárok és értékelést-értelmezést tartalmazó szövegrészek jellegében, eredetében és funkciójában.

30 Előfordulnak azonban olyan szövegrészek is, melyeknél – kisebb szövegszerű eltérések, a Wiener Zeitungban nem fellelhető információk felbukkanása, vagy a Wiener Zeitungéhoz hasonló szövegek annál korábbi vagy azzal egyidejű közlése miatt – inkább a Wiener Zeitunggal közös forrás felhasználása tűnik valószínűnek. Ezek az esetek arra mutatnak, hogy a Wiener Zeitungból való átvételt a többi szövegrész esetében sem könyvelhetjük el megkérdőjelezhetetlen tényként.

31 Nem vitás, hogy ebben a cenzúrának is szerepe lehetett (l. a 29. lábjegyzetet). 1790. januárjától augusztus végéig az 1791-es részesedésnél körülbelül 10 százaléknyival kisebb (40 %) a Hadi Történetek francia tárgyú anyagában az olyan szövegek részesedése, melyek vagy azonosak a Wiener Zeitungban korábban megjelentekkel, vagy kizárólag olyan információkból épülnek fel, melyek a Wiener Zeitung korábbi számaiból megtudhatóak voltak.

32 Részletesebben ezzel a kérdéssel a Pressburger Zeitung és az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1791 január-júniusi híranyagára nézve a Magyar Könyvszemle 1994/4. számában megjelent írásomban foglalkoztam.

33 Pl.: "... a 'pártatlanság' jelszava mögé rejtőző közönyös és állásfoglalás nélküli, referáló lapok... – Különösen a hazai német nyelvű hírlapok voltak ilyenek." (*Kókay György*: Felvilágosodás kori vélemények az újságírói hivatásról. In: *Uő*: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. 140. o.)

Ha megvizsgáljuk az olyan szövegek arányát az egyes újságokban, melyek referálásra szorítkoznak, illetve melyek véleménynyilvánítást is tartalmaznak[34], az eredmények (az újságírói/szerkesztői vagy tudósítói állásfoglalást érzékeltető szövegrészek, illetve a tényeket és idegen megnyilatkozásokat állásfoglalás nélkül közvetítő szövegrészek arányai[35]) azt mutatják, hogy az állásfoglalásmentes referáló sajtó műfaját (ha ez alatt tények és az ismertetett események szereplőitől elhangzottak állásfoglalásmentes referálást értjük) egyedül az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten képviseli a négy lap közül. A másik két német nyelvű lap és a Hadi Történetek között az állásfoglalást érzékeltető szövegrészek részesedését illetően nincs jelentős különbség (ld. 1. táblázat)[36]. Más a helyzet, ha a csak

34 A valamennyi újságban megjelenő nagy terjedelmű dokumentumokat, az alkotmány szövegét és a király szökésekor hátrahagyott kiáltványát, bár ezek is eltérő terjedelemben jelennek meg az egyes újságokban, ennél a vizsgálatnál figyelmen kívül hagytam.

35 A kategóriákhoz l. Ursula E. Koch/Ute Nawratil/Detlef Schröter: Französische Revolution und preußische Zeitungsberichte. Ein Pilotprojekt zur historischen Inhaltsanalyse. In: Französische Revolution und deutsche Öffentlichkeit. Wandlungen in Presse und Alltagskultur am Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Hrsg.: Holger Böning. München–London–New York–Paris, 1992. 199-249. o.

36 1790 első felében valamivel nagyobb az állásfoglalást tartalmazó szövegrészek részesedése a Hadi Történetekben, mint 1791-ben, 1790 augusztusa után viszont még nem csökken jelentősen (2. táblázat).

2. táblázat

	idegen megnyilatkozás állásfoglalás nélküli közvetítése (%)	tiszta tényközlés (%)	elsősorban a szerkesztő/ újságíró (tudósító) állásfoglalásának kifejezése (%)	állásfoglalással átszínezett referálás (%)
1790. január - július	43	14	12	31
1790. augusztus - december	41	17	8	34
1791. január - október eleje	59	13	6	21

Ezek a számok és a Wiener Zeitungból való átvétel részesedésének vizsgálata (l. 31. lj.) is mutatják azt, amire gyakran rámutattak már a szakirodalomban, hogy az 1790. augusztusi cenzúrainstrukció nem jelentett cezurát az újságokkal való bánásmódban, hiszen a korban a cenzúrarendeletek és cenzori instrukciók gyakran az amúgy is szokásban volt gyakorlatot foglalták össze, vagy olyan elveket rögzítettek, melyek ugyan elvileg érvényben voltak, melyeket azonban nem tudtak a gyakorlatban ténylegesen érvényesíteni. (Magyar Sajtótörténet 121. o.; *Dezsényi* i. m. 13. o.; *Jászai Rezső* - i. m. 53. o. - azt állapította meg a bécsi magyar lapokról, hogy 1790 augusztusa nem hozott észrevehető változást hangvételükben.) Éppen ezért az 1791-es év első felére nézve is jogosultnak tartom a bécsi magyar és a hazai német nyelvű lapok állásfoglaló szövegrészei és a Wiener Zeitungból való átvételei mennyiségének összevetését, amikor pedig utóbbi lapokra ismereteink szerint még nem terjesztették ki a cenzúrainstrukció érvényét, mely a bécsi magyar lapokra nézve már érvényben volt. Annál is inkább, mert egy helytartótanácsi leirat már 1790 szeptemberében azért vonta felelősségre a pozsonyi városi tanácsot, mert a pozsonyi újságokban a németalföldi és a francia eseményekről a Wiener Zeitungban nem szereplő hírek jelentek meg (Kókay György szíves közlése: Pozsonyi Városi Levéltár CL 1790. Fasc. 8. No. 160 A. 526 d.), az 1791 nyarán megjelent rendeletnek tehát az ország területén megjelent lapokra nézve is lehettek előzményei.

a Pressburger Zeitungra jellemző "helyszíni tudósításokban" (párizsi eredetűnek tűnő, "Paris den. ../Paris vom..." címmel ellátott, hely- és időhatározóiban és a használt személyes névmásokban nagyobbrészt a címben megjelelölt koordinátákhoz alkalmazkodó tudósításokban) megjelenő állásfoglalásoktól és kommentároktól eltekintünk, és csak azokat vesszük figyelembe, melyek címük (pusztán "Frankreich" ill. "Franciaország") és koordinátarendszerük alapján szerkesztői állásfoglalásként is értelmezhetőek. Olyan szövegrészeket tehát, ahol a franciaországi események "in Frankreich" és nem "hier", "az elmúlt hónap 15-dikén" és nem "tegnap" történnek, ahol XVI. Lajos "a franciák királyaként" és nem "a mi királyunkként" szerepel stb., ahol az újságok tehát semmilyen eszközzel nem jelölik meg a lapjaikon megszólaló hang idegen eredetét, nem 'határolják el' magukat tőle hovatartozása megjelölésével, miáltal a bennük előforduló állásfoglalások az 'újság' véleményeként olvasódhatnak. A Pressburger Zeitung hírszolgáltatására ugyanis éppen a helyszíni (vagy annak feltüntetett), értékelést hordozó fordulatokkal sűrűn átfont tudósítások a jellemzőek: a vizsgált háromnegyed évben csak nyolc olyan hírcsokor jelentkezik, melyről az újság nem jelzi "Paris den.../Paris vom..." címmel, hogy azt (vagy legalább annak első részét) párizsi eredetű tudósítás alkotja[37]. Ha 'kommentárok' alatt csak a szerkesztőség álláspontjának megjelenítését értjük (vagy egy olyan szerkesztési módot, mely legalábbis lehetővé teszi, hogy a lapban megjelenő kommentárok szerkesztői eredetét feltételezzük), úgy csak a Neuer Kurier aus Ungarn képvisel a vizsgált német nyelvű lapok között a magyar nyelvű lappal azonos szintet.

37 Arra nézve soha nem kapunk explicit figyelmeztetést, hogy a párizsi eredetű szöveg végetért, így, bár a határozók és a személyes névmások vizsgálatával olykor valószínűsíthetjük, hogy a fejléctől távolabb elhelyezkedő hírek már más forrásra mennek vissza, az újság gesztusát ezekre is érvényesnek tekinthetjük. A hasonló elven (helyszíni tudósítások összeszerkesztésével) szerkesztett XVII. századi németországi újságok híreinek datálási bizonytalanságairól, amelyek többek között éppen abból a Pressburger Zeitung híreinél is tapasztalható gyakorlatból adódnak, hogy gyakran "in den Redaktionen aus unterschiedlichen alten Korrespondenzen ein Bericht zusammengebaut wird, über den man in aller Regel das jüngste verwendete Datum setzt" l. *Heinz-Georg Neumann* írását (Der Zeitungsjahrgang 1694. Nachrichten und Nachrichtenbeschaffung im Vergleich. In: Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung. München–New York–London– Oxford–Paris, 1987. (Deutsche Presseforschung Bd. 26.)) A Pressburger Zeitung helyenként, úgy tűnik, nem csak különböző eredetű 'helyszíni tudósításokat' szerkesztett egymás mellé, hanem 'helyszíni tudósításokat' és nem franciaországi nézőpontból megfogalmazott híradásokat is.

1. táblázat

A referálás és véleménynyilvánítás arányai a négy lap híranyagában 1791 januárjától október elejéig (az alkotmány és a királyi proklamáció szövegét figyelmen kívül hagyva)

	idegen megnyilatkozás állásfoglalás nélküli közvetítése (%)	tiszta tényközlés (%)	elsősorban a szerkesztő/ újságíró (tudósító) állásfoglalásának kifejezése (%)	állásfoglalással átszínezett referálás (%)
USGN	97	1	0	2
(PZ	60	13	5	22)
NKU	54	11	12	23
HT	59	13	6	21

Az idegen eredet megjelölésének hiánya által kiváltott olvasatot (mely szerint ilyen esetekben az 'újság' hangját halljuk) megzavarhatják, elbizonytalaníthatják a megszólaló hangok közötti ellentmondások, disszonanciák, igazolhatják és megerősíthetik viszont olyan szerkesztői megjegyzések, melyek az adott újság szerkesztési gyakorlatáról szólnak, és ezt időnként az ismertetett eseményekkel kapcsolatos tartalmi állásfoglalásokkal kötik össze. Ilyenek a Hadi Történetekben és a Neuer Kurier aus Ungarnban jelentkeznek gyakran, a másik két német nyelvű lapban a szórványosan jelentkező szerkesztői megjegyzések tartalmi kommentárokkal szinte soha nem kapcsolódnak össze. A kommentárok és a szerkesztői megjegyzések összecsengése, egymásravonatkozása és a kommentárok következetessége, az általuk kifejezett álláspontok összeegyeztethetősége az, aminek hatására az olvasó megerősítve látja magát abban, hogy az újságban megjelenő állásfoglalásokat az adott újság szerkesztősége állásfoglalásának tekintheti. A szerkesztőségi és tartalmi megjegyzések egymásra vonatkozása hiányzik a Pressburger Zeitungban, és arra a budai lapban szórványosan felbukkanó megjegyzések sem szolgáltatnak példát. A Hadi Történetek gondos és megfontolt szerkesztésről tanuskodó tudósításaiban viszont állandóan jelenlévőnek érezzük a szerkesztő hangját. A Neuer Kurier aus Ungarn kommentárjai is azzal az igénnyel lépnek fel, hogy irányítsák a tájékozódást, hogy átfogják a francia események egész folyamatát, sőt, a Hadi Történeteknél harsányabban hirdetik ezt az igényt, nagy szerkesztői öntudatot szólaltatva meg. A híranyag feldolgozásának igényessége ugyanakkor a pesti lapban nem mindig felel meg ennek az igénynek. Találkozunk kisebb-nagyobb diszharmóniával a megszólaló hangok között, és mivel a szerkesztői munka nem gondos annyira, hogy a megszólaló hangokat mindig elhelyezze, a hozzájuk való viszonyát egyértelművé tegye, ebben az újságban is megmarad

valamennyi bizonytalanság az olvasóban: olvashatja-e a tudósítások összességét összefüggő egészként, ráhagyatkozhat-e minden egyes kommentár vagy állásfoglalást kifejező nyelvi fordulat esetében, annak helyiértékét illetően, spontán olvasatára? A Hadi Történeteknél ilyen kételyek nem merülnek fel.

Ehhez társul a Hadi Történetek azon gyakorlata, hogy a hírek közlését rendszeresen háttérismereteket közlő, magyarázó közbevetésekkel kíséri. Nem kerülhet említésre olyan név, az olvasók számára esetleg ismeretlen vagy idegenül csengő fogalom, vagy olyan földrajzi név, melyet az újság ne világítana meg gondosan olvasói számára. Ez történhet zárójeles beszúrás[38], gondolatjeles közbevetés[39], vagy szabályos lábjegyzet[40] formájában. E magyarázó kommentárok egy része csak pár szavas magyarázatot ad, hogy az olvasók el tudják helyezni az adott nevet vagy fogalmat[41], más része háttérinformációk tömegét vonultatja fel[42].

Ezek a tárgyi "kommentárok" többnyire nem jelentkeznek a fenti számadatokban, hiszen általában nem tartalmaznak állásfoglalást. Mutatják viszont, hogy a lap olyan olvasóközönséghez is szólni kívánt, amelyről a szerkesztők nem feltételezték, hogy a hírek megértéséhez szükséges ismertekkel rendelkeznek, vagy azoknak

38 Pl. HT 1791 márc. 4.: "Sokszor hallatott Colmárban **(felső Alsátziának fő városa)**, a' zenebonáskodó sokaság közzül: Éljen az Artésiai Gróf! Lámpáshoz a' Biztosokat **(Párisból kerűlt Módi, ez a' kiáltás neme, a' hol t. i. az úttzák éjjeli világositására készűltt Lámpások tartóira akasztott a' dühösködő Nép némelly tárgyait a' maga gyülölségének, e' mostani Revolutzio alatt)...**"; Uott.:"... és hogy a' Királyt kérni kell azon Végezésnek, minél előbb lehető végrehajtására, a' mellynek ereje szerént bizonyos számú seregnek kelletik a' határokra szállittatni. **(30 Gyalog és 20 Lov. Reg. teknek t. i. egy gyalog Bat. 750. Emberre van határozva: a' lovasoknak eggy Svadronjok pedig 170 Emberre. 8. lovas Reg. 4; 12 pedig 8. Svadronokból fog állani.)...**"

39 Pl. HT 1791 máj. 31.: "A' Párisi Újságból olvassuk, hogy Május' elsőjén, az az, harmad nappal azon Brévének közönségessé létele után, melly Áprilisnek 13-dikán útasíttatott Romából a' Frantzia Papsághoz, — **a' mellyben törvényteleneknek, 's szentségtöréseknek kiáltja ő Szentsége az új Püspök választókat, 's átokkal, és Ekklésiából való ki-tiltással fenyegeti mind azon nagyobb és kissebb Papokat, kik a' Bréve' ki adásának napjától számlalva, 40 napoknak el forgása alatt vissza nem szopják (veszik) az általok le tett polgári hitet** — a' Párisi Püspök' palotájának kapuja felett ím' e' következendő két sor versek olvastattak:. .."

40 Pl. HT 1791 juli 12.:"... Hogy ő, tsak **Montmedybe****) akart menni..." —magyarázó lábjegyzet a lap alján: **) **"Montmedy, Luxenburg Tartománnyának Fr. Országhoz tartozó részében vagyon. Meg lehet látni, az általunk meg küldött Austriai Német Alföld' Mappáján. "**

41 Pl. HT 1791 márc. 1.: 'Új- Hollandiának partjaitól 2000 tengeri mérföldre távozott Peyrouse Úr, a' hol Cook **(hires Anglus hajós Kapitány)** nem volt."; HT 1791 jan. 28.: "Egy Dáma, Caen **(Cadomum, Normandia Tartománnyában fekszik)** Városa mellett lévő kastéllyában,. .."

42 Pl. HT 1791 ápr. 5.: "Az új polgári alkotványnak ellenségi, darab időtől fogva rebesgetik már (így irják a' Párisi Tudósitások), hogy Frantzia Ország ellen fegyverrel készűlnének némelly külső Hatalmasságok, különössen a' Német Birodalom, **és az abban tartózkodó Frantzia Kir. Hertzegek***). .." — a királyi hercegek említéséhez a következő lapalji lábjegyzet csatlakozik: "*) **T. i. a' Condéi Hertzeg, két Fiaival a' Bourboni és Enghieni Hertzegekkel eggyütt. Ezek Turinban múlattak vólt, a' Frantzia Király' iffjabb testvér Öttsével az Artésiai Gróffal eggyütt; hanem darab idővel ez előtt Stuttgartba vették útjokat, holott arra kérték a' Würtembergi Hertzeget, hogy engedné nékik által Ludvigsburg nevezetű Kastéllyát, ideig való lakó helyűl; de ezt meg nem nyerhetvén folyadmodtak a' Moguntziai (Maynz) Érsekhez, 's azt kérték meg, a' Vormátziai (Vorms) püspöki Palotának által engedése eránt. Itt, foganatos lett kérések, 's már most Vormátziában tartózkodnak; és az Artésiai Grófot is magokhoz várták, hajdani Frantzia Minister Colonneval eggyütt. "**

maguk utána tudnának nézni, ezért szükségesnek látták a tudósítások gondos felépítését és eligazító kommentárokkal való ellátását. A magyarázó közbevetések arról árulkodnak, hogy a lap szerkesztői egészen csekély előismereteket feltételeztek annak olvasóinál, illetve olyan olvasók számára is érthetővé kívánták tenni azt, akik csak csekély ismeretekkel rendelkeztek az ismertetett események szereplőiről, földrajzi és történelmi teréről. Az újság ezért egymaga felvállalta a közölt hírek lényegi megértéséhez szükséges teljes ismeretanyag közlését. Kókay György feltételezi, hogy az újságot legnagyobb számban „a középnemesség képviselői" járatták, de hatása szélesebb körben is érvényesült és esetenként a parasztságot is elérte, mert a tanítók, jegyzők és lelkészek felolvastak belőle a falvakban. A lap egyik fő célkitűzése azonban érzékelhetően a köznemesség nevelése volt a nemzeti nyelv és kultúra szeretetére, ápolására és az ő irányítgatásuk a hasznos reformok irányába. A szerkesztők által alkalmazott stratégia arra mutat, hogy olyan olvasóközönségről volt szó, amelynek legnagyobb részét egyszerre kellett az újságolvasásra rászoktatni, tájékoztatni és nevelni[43]. Az 1791-es év francia híreinek részletes vizsgálata azt mutatja, hogy ezek a hírek is e "pedagógiai" koncepció részét képezték. Az aktualitások és a megértésükhöz szükséges háttérismeretek egyidejű közlésével az újság megfelelhetett pedagógiai célkitűzésének még egy olyan közegben is, ahol egy imakönyvön, Werbőczyn és a kalendáriumon kívül más könyv nem volt használatban[44].

Úgy vélem, hogy az utóbb ismertetett két – összekapcsolódó, egymást erősítő – vonás az, mely a Hadi Történetek hírszolgáltatását a vizsgált időszakban leginkább 'kiemeli' a többi vizsgált lap közül. Egyrészt az, hogy a szerkesztői megjegyzések és a tartalmi kommentárok összecsengése, egymásravonatkozása folytán a szerkesztő hangja az egész híranyagot átfogja, strukturálja, azt állandóan jelenlévőnek érezzük. Másrészt az, hogy az újság magyarázó, eligazító közbevetések rendszeres közbeiktatása útján a hírekkel párhuzamosan folyamatosan ellátta olvasóit a hírek megértéséhez szükséges háttérismeretekkel is[45], és így hírszolgáltatása alkalmas lehetett annak a távolságnak az áthidalására, mely a közvetíteni kívánt ismeretek (illetve ezeken keresztül a közvetíteni kívánt eszmék) és az olvasók előismereteinek szintjét elválasztotta egymástól. Az előbbi vonás valóban a német nyelvű lapoknál közelebb jelöli ki a Hadi Történetek helyét a véleményformáló sajtóhoz azon a skálán, melynek két végpontját egyrészt az állásfoglalás-

43 Magyar Sajtótörténet 124-136. o., *Kókay* 1957.

44 *Tóth István György*: Mivel hogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp. 1996. 197-228. o., különösen 201. o.; Kókay 1957. 166. o.

45 A Neuer Kurier aus Ungarnban is felbukkannak helyenként szűkszavú zárójeles magyarázó közbevetések, de sokkal kevésbbé jellemzőek rá, mint a Hadi Történetekre (összesen 37 néhányszavas zárójeles magyarázó közbevetést találtam a vizsgált híranyagban, míg a Hadi Történetekben 80 körüli a magyarázó közbevetések száma.) Ezek a Hadi Történetekben jelentős részben sokkal hosszabbak is, mint a Neuer Kurier aus Ungarnban. Ezekhez járulnak még a magyar nyelvű újságban a zárójelben közölt nyelvi 'magyarázatok', melyek vagy egy magyar, ill. magyarított név ill. kifejezés francia, latin vagy német megfelelőjét, vagy egy idegen nyelvű, ill. eredetű kifejezés magyar megfelelőjét közlik, vagy pedig egy magyar kifejezésnek egy másik magyar nyelvű, az esetek többségében latinos megfelelőjét adják meg.

lásmentes, tények referálására szorítkozó sajtó, a másikat pedig az egységes állásfoglalást közvetítő, véleményformáló politikai sajtó újságtípusa képviseli. A Neuer Kurier aus Ungarn, annak ellenére távolabb áll ettől a típustól, hogy benne a vizsgált időszakban valamivel magasabb az elsősorban szerkesztői/újságírói állásfoglalás kifejezésére szolgáló szövegrészek aránya, mint a Hadi Történetekben, s annak ellenére is, hogy a pesti lap tartalmi kommentárokkal összefonódó szerkesztői megjegyzéseiben nemegyszer hangot ad annak az igényének, hogy olvasói számára a francia események menetét értelmezze, azokat értékelje: elmélkedik a forradalom jövője felett, gyakran jóslatokba bocsájtkozik, és kommentárjaiban következetes — következetesen fejlődő — álláspontot képvisel. Távolabb áll azért, mert a pesti lapban időnként felbukkannak integrálatlan hangok, melyeknek idegen eredetét a szerkesztő elmulasztotta jelezni, mégis a szerkesztői hangtól eltérő árnyalatot képviselnek.

A második vonás viszont olyan teljesítménye a bécsi magyar lapnak, mely sajátos feladatvállalásából, célbavett közönségének jellegzetességeiből következett, ezért véleményem szerint nem állítható normaként olyan hírlapok elé, melyek nem tűzték maguk elé a 'szintemelés' feladatát, melyeknek hírei más közegbe érkeztek, melyeknek közönségénél más szintű, más típusú előismeretek feltételezhetőek[46].

46 Figyelemreméltó a Hadi Történetek eszköztárának hasonlósága egy olyan újságéval, mely hangsúlyozottan a "nép" számára íródott és sikerrel alkalmazta hírszolgáltatásában, ill. annak kiegészítésére a század "népfelvilágosítói" (Volksaufklärung) törekvései során kialakított, a "nép" megszólítására alkalmasnak bizonyult formákat (pl. a fiktív dialógust) (*Holger Böning*: Zeitungen für das "Volk". Ein Beitrag zur Entstehung periodischer Schriften für einfache Leser und zur Politisierung der deutschen Öffentlichkeit nach der Französischen Revolution. In: Französische Revolution und deutsche Öffentlichkeit. 467-527. o.). A "Bote aus Thüringen" is (Schnepfenthal, 1788-1816) térképet mellékelt híreinek szemléltetéséhez, és időnként felszólította olvasóit, hogy keressék meg azon a szóba került helységeket (*Böning* i. m. 499. és 523. o. 101. lj.), éppúgy mint a Hadi Történetek (Kókay 1957. 166. o.; l. pl. a 40. lábjegyzetben idézett helyet), és a Hadi Történetekhez hasonlóan zárójeles magyarázatokkal világította meg az egyszerű olvasók számára nehezen érthető fogalmakat (néhány példa a *Holger Böning* (i. m. 493-495. o.) által idézett 1791-es francia tárgyú tudósítások szövegéből: "Der Pabst. .. hat. .. alle neuen Geistlichen so wie auch diejenigen, welche diese neuen Bischöfe einweiheten. .. förmlich durch eine Breve (so nennt man die Päbstlichen Schreiben und Verordnungen) in den Bann gethan."; "... aber vorzüglich drang das ganze Heer der Aristocraten (der Revoluzionsfeinde). .. in ihn..."). Hasonló jelenségek természetesen mindig is megfigyelhetőek voltak a nyomtatott sajtó története során, hiszen a szerkesztők és az olvasók műveltségi szintjének eltérő volta hasonló megoldásokat hívott elő: "A 17. század elején meginduló hírlapok hetilapok voltak, amelyek a hírek száraz felsorolására korlátozták tevékenységüket. Nemegyszer előfordult azonban, hogy az újságszerkesztők között tudósok is akadtak, akik — a felvilágosodás racionalizmusától és pedagógiai beállítottságától is befolyásolva — szükségesnek érezték, hogy a hírekben előforduló történelmi, földrajzi és egyéb neveket, fogalmakat magyarázó jegyzetekkel lássák el. Ugyanis úgy gondolták, hogy olvasóik egy része rászorul az idegen és szokatlan szók magyarázatára. A szerkesztőknek ez az olvasók művelésére irányuló pedagógiai törekvése indította el azt a folyamatot, amelynek során létrejött a tudományos cikk, a tárca kezdetleges változata és más szórakoztató műfajok őse — majd maga a folyóirat. A 17. század második felében indult meg a folyóirat-irodalom. ..." (Magyar Sajtótörténet 25. o., hasonló értelemben: *Otto Groth*: Die Zeitung. Bd. I. Mannheim-Berlin-Leipzig, 1928.,. 600-619. o.) Kialakultak azonban olyan formák is, melyek az újságolvasó közönség számára a szükséges földrajzi, történelmi és államismereti háttérinformációkat az újságoktól elkülönítve szállították, és így mintegy mentesítették a hírlapsajtót ettől a feladattól. Ilyen vállalkozás volt a Hübner-féle "Geographisch-Historisch-Statistisches Zeitungs Lexikon", melyet első ízben 1704-ben adtak ki Lipcsében, és amely 1727-ben már a 12. kiadást érte meg (megtalálható volt egyébként a Neuer Kurier aus Ungarn szerkesztője, Moll Jeromos 1792 őszén elárverezett könyvtárában is (Budapest Főváros Levéltára, Pest város tanácsi iratai, Int. a. m. 5092. 10. f.) és az árverezéskor vevőre is talált (uo. 24. f.)).

Vizsgáljuk meg, hogyan éltek a vizsgált lapok a rendelkezésükre álló eszközökkel a forradalom eseményeinek ismertetésében és képének kialakításában. Mint hírlapoknak elsőrendű funkciójuk a tájékoztatás, aktuális információk közvetítése volt. Érdeklődésüknek vagy a forradalomról alkotott és az olvasókban kialakítandó képnek megfelelően válogathattak viszont a hírek között. Láttuk, hogy a valamennyi újságban megjelenő hírek száma csekély. Ennek az az oka, hogy az újságok válogatási szempontjai között lényeges különbségek voltak. Két, vagy három újság híranyaga között még sokkal több az érintkezés: a négy közül háromban, vagy kettőben (különböző összeállításokban) igen gyakran jelennek meg azonos tartalmú, az esetek jelentős részében egymáshoz a szöveg megformálását tekintve is közel álló hírek. A négy, egymástól számos szempontból markánsan eltérő hírszolgáltatást nyújtó újság híranyagának közös metszete viszont már csak a legkiugróbb események híreit tartalmazza[47]. A négy újság híranyagát együttesen tekintve úgy tűnik, hogy az a híranyag, amiből válogattak és tudósítá-

47 Ezek a következők:
- a király március eleji betegsége (mindegyik újság tudósít hogylétéről, nemzetgyűlési híreik között arról, hogy a gyűlésben naponta felolvassák a király orvosainak jelentését, és valamennyien tudósítanak a király felgyógyulásának ünnepléséről)
- Mirabeau betegsége és halála, a halála feletti gyász (hozzák az ezzel kapcsolatos nemzetgyűlési döntéseket is, tudósítanak temetéséről)
- április 18-i eseménysor, okainak és előzményeinek megvilágításával, és következményei (Lafayette lemondott majd visszatért a Nemzetőrség élére; a király elküldte személyzete 'arisztokratikus' érzelműnek tartott tagjait)
- a király diplomáciai nyilatkozata a külföld felé arról, hogy támogatja a forradalmat
- a nyár elején valamennyien közlik Freteau képviselő jelentését a diplomáciai bizottság nevében az országot fenyegető külső és belső veszélyekről, és az ennek nyomán hozott biztonsági intézkedéseket, ezek között Condé hercege ellenieket (júni 11-i nemzetgyűlési ülés); beszámolnak a katonatisztektől megkövetelt eskü meghatározásáról, melynek célja a hadsereg hűségének biztosítása és fegyelemének helyreállítása volt; beszámolnak a korzikai ellenforradalomról
- a királyi család szökése és hazatérése (hozzák a király szökésével kapcsolatos nemzetgyűlési intézkedéseket is, így a királyi család őriztetéséről, a trónörökös neveltetéséről hozott határozatokat; közlik, hogy a Nemzetgyűlés magához vonta a végrehajtó hatalmat – a Hadi Történetek ezt csak július 22-én mondja ki, a "Párizsi Újságból" idézve, a német nyelvű lapok két héttel korábban közlik a tényt –; közlik a király szökésekor hátrahagyott mémoire-ját és ismertetik a király és a királyné nyilatkozatait, melyeket a szökés után tettek a Nemzetgyűlés küldöttei előtt, valamint közlik Bouillé tábornok Nemzetgyűléshez írott levelét. Közlik a spanyol király nyilatkozatát a királyi család szökéséről, melyet a Nemzetgyűlésben július 10-én olvastak fel; közlik az Orleansi hercegnek a szökés után adott nyilatozatát arról, hogy nem kíván régens lenni, és tudósítanak arról, hogy a királyi család hazatértét követő napokban a párizsi külföldi követek a királyhoz akartak járulni, de nem engedték őket hozzá)
- a király sorsával kapcsolatos viták és nézetek (ismertetik a Nemzetgyűlés 290 tagjának tiltakozását a királlyal szembeni bánásmód ellen és a Nemzetgyűlés július 13., 14., 15-i vitáit és végül döntését a király sorsáról)
- ehhez kapcsolódóan ismertetik a július 17-i Mars-mezei eseményeket is, és említik a "felbujtók és rendzavarók" ellen hozott intézkedéseket)
- az alkotmány végső revíziója, elkészülte, szentesítése (közlik, hogy a Nemzetgyűlés alkotmányügyi bizottsága aug. 5-én készült el az alkotmánnyal, bemutatta azt a Nemzetgyűlésnek, amely így hozzáláthatott az alkotmány átnézéséhez; valamennyien közölnek az alkotmány szövegéből – a Neuer Kurier aus Ungarn csak egy fejezetet közöl belőle, a Hadi Történetek pedig csak a szöveg mintegy felét, a Pressburger Zeitung és az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten a teljes szöveget –; közlik, hogy a nemzetgyűlés végére ért a revíziónak, a kész szöveget átadták a királynak;

saikat összeállították, viszonylag zárt korpuszt alkot, és a magyar nyelvű lap nagyobbrészt ugyanabból a közös kiinduló információmennyiségből építette fel tudósításait, mint a német nyelvű lapok. Úgy tűnik, nem kellene sok lépést megtennünk a források visszanyomozásakor, hogy megtaláljuk híreik közös forrását, illetve forrásait[48]. Az összehasonlításban felsejlő közös kiinduló hírmennyiség háttere előtt így érdekesen rajzolódnak ki az egyes újságok híranyagának jellegzetességei, melyek — éppen ennek a háttérnek a jelenlétében — sajátos,

közlik a király levelét, amelyben bejelenti a Nemzetgyűlésnek, hogy elfogadja az alkotmányt, majd a másnapi, szeptember 14-i nemzetgyűlési eseménysort: a szentesítést, az ezzel kapcsolatos beszédeket, ünneplést; valamennyien ecsetelik Párizs örömét az alkotmány szentesítése felett)
- a királynak átadták az emigráns hercegek leveleit és a pillnitzi nyilatkozatot

Ezeken kívül még a következő nemzetgyűlési hírek tartoznak a hírek közös törzséhez:
- a Nemzetgyűlés elnökének jelentése (dec. 23.) a királynál előző nap tett látogatásáról és a király panaszáról, hogy a párizsi újságok befeketítik őt és a királynét
- határozat a nemzetgyűlés tagjainak újraválaszthatóságával kapcsolatban
- a király jövedelmeinek meghatározása
- a kínzás eltörlése, a halálbüntetés módjának meghatározása.

48 E közös kiinduló hírmennyiséget részben, mint az összehasonlítások mutatják, valószínűleg a Wiener Zeitung hírei alkották. A Wiener Zeitungból való átvételek elgondolhatóak úgy, mint a közös kiinduló hírmennyiség egy belső köre. Létezik azonban, bár sokkal halványabban sejlik fel, egy külső, nagyobb átmérőjű kör is, melyben a Wiener Zeitungból átvett híreken kívül azok is helyet kapnak, melyek a Wiener Zeitungban nem szerepelnek, mégis — olykor szövegszerű hasonlóságot is mutatva — több újságban is felbukkannak a négy közül. Különösen érdekesek azok az esetek, amikor ezek között a Pressburger Zeitung helyszíni tudósításainak részletei is ott vannak, mert ezek valószínűsítik, hogy az adott hír közös forrása is ilyen feldolgozásban tartalmazta azt. Olyan eset is előfordul, amikor a Pressburger Zeitung és a négy lap közül még egy vagy kettő azt a szövegváltozatot tartalmazza, mely esetleg a Wiener Zeitung megfelelő hírének forrása is lehetett, és kizárható, hogy a lapok a Wiener Zeitungból vették át a hírt, mert a Wiener Zeitungban jelenik meg az információszegényebb, leegyszerűsítettebb szövegváltozat. Ez figyelhető meg a királyi család szökése után, Párizsba való bevonulásuk leírásakor (a kövér betűkkel kiemelt, mindhárom lapban megjelenő információk hiányoznak a Wiener Zeitung megfelelő híréből): HT júli 15.: "25-diken estve lett a' bémenetel Párisba. A' sok ezernyi ezer kisérő gyalog és lovas fegyveresek között, egy nagy tsoport elegy belegy nép is vólt, egy papiros zászlóval, mellyen ezek a' szók olvastattak: Szabadon élni, vagy meg halni." — PZ júli 13.: "Paris den 27sten Juny. Die Ankunft des Königs erfolgte endlich am 25. um 7 Uhr Abends. Zwölf Kanonen giengen theils vor, theils hinter dem Wagen. Den Zug eröfnete ein Trupp Reiterey; diesem folgte Herr la Fayette an der Spitze seines Generalstabes; dann kam ein dicht gedrängtes Bataillon Grenadier; Nationalgarden der Provinz; das Bataillon der alten Männer und jenes der Kinder; eine grosse Menge Tambour, welche den Doppelmarsch schlugen; noch ein Haufen Provinzialnationalgarden, ein neues sehr zahlreiches Grenadierbataillon; eine starke Schwadron Kavallerie; einige Munizipalkorps; eine zahlreiche Horde mit Picken, in deren Mitte ein Pannier von Papier wehete, worauf die Worte standen: leben frey oder sterben....."—USGN júli 13.: "Am 25. Abends gegen 7 Uhr traf der König, die Königin, der Dauphin, die Schwester, und die Tochter des Königs wieder in Paris ein. Der Zug ging durch die Elisäischen Felder, und ward von einem Corps Cavalerie eröffnet; nach diesem folgte Hr. la Fayette an der Spitze seiner Stabsoffiziere, ein Bataillon Grenadiere, eine Menge Nationalen aus der Provinz, die beyden Batallione Greise und Kinder, eine grosse Menge Trommelschläger unter klingendem Spiel, dann ein Corps Nationalwachen aus verschiedenen Gegenden, ein zahlreiches Batallion Grenadiere, eine Abtheilung Cavallerie, einige Municipalitäten und eine zahlreiche Kohorte mit Piken. Mitten unter dieser Menge wurde ein Panier mit der Aufschrift getragen: Frey leben oder sterben."

egymástól eltérő szerkesztési gyakorlatokra és érdeklődésekre engednek következtetni.

Elsőként az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten hírszolgáltatásának nemzetgyűlés-központúsága tűnik szembe. Míg a másik három újságban az alkotmány és a királyi proklamáció nélkül a nemzetgyűlési hírek és a nemzetgyűlési eredetű szövegek a hírek terjedelmének alig több mint 40 százalékát teszik ki (NKU: 43%; PZ: 44%; HT: 41%), addig a budai újságban a hírek mintegy 70 százalékát. A budai lapban az alkotmány és a királyi proklamáció nélkül vett teljes híranyagnak összesen mintegy 60 százalékát (mintegy 1600 sort) a nemzetgyűlésben elhangzottak és a nemzetgyűlési határozatok szövegszerű, idézett-jelleggel — tehát szabályos idézetként, függőbeszédben, vagy kivonat formájában — való ismertetése teszi ki, míg ez az arány a többi újságban nem sokkal haladja meg a 30 százalékot (Neuer Kurier és Pressburger Zeitung: 32%, Hadi Történetek: 35%). Ehhez járul az alkotmány közlésének szentelt eltérő terjedelem az újságokban. A Neuer Kurier aus Ungarn az egyetlen, mely nem ismerteti részletesen az alkotmányt, csak egy rövid áttekintést ad felépítéséről[49], majd első szakaszát közli[50], összesen két hasábnyi helyet szánva az alkotmány ismertetésére. A Hadi Történetek megkezdi a teljes szöveg darabonkénti közlését, de csak a harmadik fejezet első, a törvényhozással foglalkozó részének ér a végére, ekkor (szeptember 13-án) még folytatást ígér, többet azonban már nem közöl az alkotmányból. A Pressburger Zeitung és a budai német nyelvű lap viszont teljes terjedelemben közli az alkotmány szövegét, összességében több mint kétszer akkora teret (kb. 700 sort) szánva erre, mint a magyar nyelvű újság.

A nemzetgyűlési hírek összevetésével megállapítható, hogy a közös, valamennyi újságban megjelenő hírek legnagyobb része nem nemzetgyűlési döntéseket, nem a törvényhozás folyamatát ismerteti, hanem a nemzetgyűlésen kívüli történések, az aktuális politikai események nemzetgyűlésbeli visszhangjával foglalkozik. A hírek közös törzsének jelentős részét teszik ki a király szökésével és annak következményeivel foglalkozó hírek. A négy újság nemzetgyűlési hírszolgáltatása témáit illetően közeledik egymáshoz a király szökése nyomán: ennek (a nemzetgyűlési eseményekben jelentkező) következményeit hasonló módon követi végig a négy újság, számról számra jelentkeznek az azonos témájú hírek. Míg a nemzetgyűlési "hétköznapok" ismertetésében a négy újság különböző érdeklődése, eltérő válogatási szempontjai kevés közös pontot eredményeznek, addig a király szökése nyomán a kivételes helyzetben hozott nemzetgyűlési döntések mindegyikben megjelennek: a nemzetgyűlés munkája ekkor valamennyi lapban a figyelem előterébe kerül. Az év júliusáig csak három közös hír képviseli a napi eseményektől függetlennek tekinthető, hosszabb távra szánt törvényhozás munkáját: a nemzetgyűlés tagjai újraválaszthatóságának kérdése, a király jövedelmeinek meghatározása és a kínzás eltörlése, a halálbüntetés módjának meghatározása. Augusztus végétől viszont a Neuer Kurier aus Ungarn kivételével az újságok nagy

49 NKU 1791. aug. 24.
50 NKU 1791. aug. 27.

terjedelemben hozzák az alkotmányt, és annak közlésével párhuzamosan a Hadi Történetek egyszer-egyszer még kitér a végső megfogalmazás kialakításával kapcsolatos nemzetgyűlési vitákra, az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten pedig az alkotmány szövegének darabonénti közlését a végső szövegváltozat kialakítása feletti viták részletes ismertetésével kíséri.

Az újságok által hozott nemzetgyűlési hírek témáit illetően a következő eltéréseket állapíthatjuk meg: A német nyelvű újságokban inkább bukkannak fel a közigazgatás és bíráskodás szervezésének részletkérdései, részletesen foglalkoznak a céhek felszámolásának ügyével, említik a városi vámok felszámolását, a pestbudai újságokban felbukkannak a bányászat és a földművelés jogi alapjait szabályozó, a dohánytermesztés monopóliumát illető rendelkezések is. A német nyelvű újságok folyamatosan figyelemmel kísérik a pénzügyi helyzet alakulását, tudósítanak az államháztartás helyzetéről tett jelentésekről, az assignáták nyomásáról hozott határozatokról és a megsemmisítésükről a nemzetgyűlésben elhangzott jelentésekről. Gyakran megemlítik, ha nem is térnek ki mindig a tanácskozások tartalmára, hogy a Nemzetgyűlés a pénzügyekkel foglalkozott. A gyarmatok, elsősorban a gyarmati kereskedelem is érdekli őket (főleg a Neuer Kurier aus Ungarnt és a Pressburger Zeitungot).

A Hadi Történetek ezzel szemben a nemzetgyűlési események, viták és határozatok közül több olyat említ, mely a vallásszabadsággal, a felekezetek egyenjogúságával, a papság polgári alkotmányával és annak fogadtatásával foglalkozik. (Ezek a királyi proklamáció és az alkotmány szövege nélkül vett – nemzetgyűlési híreinek mintegy 23%-át teszik ki, míg az ilyen témákkal foglalkozó szövegrészek az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtenben a nemzetgyűlési hírek 12, az Neuer Kurier aus Ungarnban 13, a Pressburger Zeitungban pedig 7%-át teszik ki.[51]) Így bekerül például a Hadi Történetek hírei közé a rokonok házasodási tilalmával, az az alóli felmentés módozataival foglalkozó határozat (mely egyéb-

51 Az érdeklődés különbségének (a számok hátterének) illusztrálására – egy eseménysor példáján – álljon itt egy szövegszerű összehasonlítás is a három német lap, a Hadi Történetek és a forrásukként számba jöhető Wiener Zeitung tudósításai között: 1791. jan. 4-én járt le a Nemzetgyűlésben ülő papok számára a papság polgári alkotmányára teendő eskü határideje. A január 3-i és 4-i nemzetgyűlési eseményekről a Wiener Zeitung többek között a következőket közölte január 22-én: "Inzwischen war schon Tags vorher in der Nat. Vers. der Schluß erneuert worden, daß alle Französischen Prälaten welche am 4. Jänner nach Vorschrift des Dekretes vom 27. Nov. den Bürgereid nicht geleistet hätten, ihrer geistlichen Aemter verlustig seyn sollen. Als nun die Zeit zur Eidesleistung gekommen war, rufte der Präsident der Vers. die anwesenden Bischöfe einen nach dem andern auf. Zuerst traf die Reihe den Bischof von Agen. Dieser erklärte, er könne den Eid nicht leisten, und wolle lieber Amt und Einkünfte verlieren. Seinem Beispiele folgte ein Pfarrer. Der dritte an der Reihe war auch ein Pfarrer, der anstatt des Eides sein Glaubensbekenntniß ablegte. Da man auf solche Art in Weitläufigkeiten gerieth und die Sitzung lärmend wurde, so wurde beschlossen, die Geistlichkeit nur im allgemeinen zur Eidesleistung aufzufordern. Hierauf betraten viele nach einander die Tribüne, und schworen den Eid unbedingt; andere wollten Bedingungen dabey geltend machen, wurden aber damit nicht angehört; eine große Anzahl versagte den Eid gänzlich. Am Ende ward dekretirt, dem Könige das Protokoll derjenigen Geistlichen und Mitglieder der Nat. Vers. vorzulegen, welche den Eid geleistet haben, und Se. Maj. zu bitten, in Ansehen der übrigen das Dekret vom 27. Nov. in Vollziehung zu setzen." Erről az eseménysorról a Neuer Kurier aus

ként egyik német újságban sem szerepel): ennek oka – mert az ilyen szintű részletkérdésekbe való elmerülés egyáltalán nem jellemzi a Hadi Történetek tudósításait – talán az, hogy egy képviselő (az újságban idézett) javaslata alapján, a felekezetek egyenjogúságának megfelelően ("Az Urak nem akarnak, úgymond, meg engedni eggy illyen egyenetlenséget a' Katholikusok és Nem-Katholikusok között, kik hasonló értelemben Polgárjai ugyan azon Országnak...") a Nemzetgyűlés úgy dönt: "a' házassági engedelmek szintén ugy fizetés nélkül adassanak a' Nem-Katholikusoknak, valamint a' Katholikusoknak."[52] A törvényhozási folyamatból úgy tűnik inkább olyan híreket vesz fel ez az újság, melyek a törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyával, a király jogosítványaival kapcsolatosak[53], a közigazgatás és bíráskodás szervezeti kérdéseinek nem szentel különösebb figyelmet. Ezeken kívül pedig mintha a szabadságjogok, a megkötöttségek eltörlésével kapcsolatos rendelkezések érdekelnék inkább: hosszasan idézi Mirabeau érvelését

---

Ungarn összesen ennyit közöl (január 26-án): "Am 4. war der für die Geistlichkeit bestimmte Termin aus, entweder den bekannten Eid zu schwören, oder ihre Pfründen eingezogen zu sehen. Viele beschworen ihn, aber eine grosse Anzahl versagte ihn gänzlich. Hierauf ist dekretirt worden, den König zu bitten, das Dekret vom 27 Novemb. in Vollziehung zu setzen." Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten január 26-án a következőket közli összefoglalóan, hogy utána március 5-éig ne foglalkozzon többet a papi eskük ügyével: "Die Aufhebung der Lehenrechte und die Abschaffung des Adels hat in diesem Reiche bey weitem nicht solche Schwierigkeiten gefunden, als das Dekret vom 27. November, wonach die Geistlichkeit schwören soll, dass sie die neue Konstitution und alle neuen Verfügungen der Nat. Vers. in weltlichen Dingen, die Veränderungen der Kirchensprengel, Besetzungen der geistlichen Aemter etc. billigen und befolgen wolle und werde. Die Bischöfe widersetzen sich am meisten, und nur der Bischof von Autun hat am 28. Dez. seinen Eid mit folgenden Worten abgelegt: 'Ich schwöre, der Nation, dem Gesetze und dem Könige treu zu seyn, und die von der Nat. Vers. dekretirte Constitution aus allen Kräften zu unterstützen, und die Gläubigen meines Kirchsprengels bey derselben zu erhalten.' Der Bischof von Agen erklärte dagegen, er könne den Eid nicht ablegen, und wolle lieber Amt und Einkünfte verlieren. –" A Pressburger Zeitung egyáltalán nem foglalkozik a január 3-4-i eseménysorral. A Hadi Történetek az egyetlen, amely teljes terjedelemben közli a Wiener Zeitungban is megjelenteket január 25-i és 28-i számaiban, de színes részletekkel sokkal gazdagabban, mint a Wiener Zeitung. Az ageni püspök után sorra kerülő plébános fellépését így meséli el: " Utánna egy, Megyéjebéli Plebánus következett szóllani, 's így szóllott: 'Én, Lőrintz' példája szerént, a' Püspökőm' nyomdokán akarok járni.' "A harmadikként sorra került plébánosét pedig így: "Harmadikban ismét egy Plebánusra ment a' sor, ki is fel emelvén ősz fejét, körűl nézte magát, 's illy vallás-tételre nyitotta fel száját: 'Én született Katholikus vagyok; ezen hitben akarok meg is halni – azt én nem tehetném, ha le tenném a' polgári hitet.'" Ezután még egy részletet közöl, csak azután tér rá a további események és döntések ismertetésére: "—A' Poitiersi Püspök is fel ment az orátori székbe, 's minekutánna három izben neki sohajtotta vólna magát, így szóllott: 'Én 70 esztendős ember vagyok; 33 esztendőktől fogva viselem a' püspöki hivatalt, nem tselekedhetem, hogy motsok érje ősz fejemet, életemnek estvején. Semi más hitet azon kívűl nem akarok le tenni, mellyet iffjú fejem tett vólt le annak idejében.' – Midőn illy formán sok időt el vesztett, 's már fel is kezdett vólna zúdulni a' Gyűlés, a' végeztetett, hogy tsak átallyában kell fel kívánni a' még meg nem esküdt Papságot a' hitlésre. ..." A következő mondatok már ismét szószerint megegyeznek a Wiener Zeitungban megjelentekkel, éppúgy, mint a tudósítás eleje.

52 HT 1791 febr. 25.

53 A négy újság közös hírein túl: HT júni 28.: említés: a királytól elvették a kegyelmezési jogot; HT ápr. 8.: a nők teljesen kizárattak az uralkodásból (régensek sem lehetnek többé)

a kivándorlás szabadsága mellett[54] (és *csak ezt* közli a kivándorlás szabadságát illető tanácskozások és az arról hozott határozatok közül!); közli a sajtószabadsággal kapcsolatos rendelkezéseket[55]; Mirabeau véleményét a végrendelkezési jog szabályozásával kapcsolatosan ("Hathatóssan meg mutatta Mirabó ezen Irásában, hogy az örökségnek nyerése eránt, olly meg-határozó 's ki-mérő Törvényeket kell hozni, a' mellyek szükségtelenekké tegyék a' testamentomokat. 'Természet ellen való dolog az (e' vagyon a' többek között az emlitett Irásban) hogy az Ember, létellel 's akarattal bírjon: midőn már nem egyéb, egy haszontalan névnél: hogy a' semmi, a' lételnek jussait akarja gyakorolni' s a' t.")[56]; a büntetőjogi rendelkezésekből azt tartja említésre méltónak: "... A' Tortura (kínzás) el töröltetett Franczia Országban. Halálos bűntetés sem lessz ezentúl egyéb, a' fő-vételnél."[57] Az is megfigyelhető, hogy inkább az elvek fontosak neki, kevésbé a kivitelezés: kedvvel idézi hosszan az elvi nyilatkozatokat, de a rendelkezések részleteire szinte soha nem tér ki, még távolabb áll tőle az, amit az Neuer Kurier aus Ungarnnál és a Pressburger Zeitungnál helyenként tapasztalhatunk, hogy a rendelkezések hatásait vizsgálja a mindennapi életben.

Bizonyára nem véletlen, hogy a kereskedelem szempontjai (vámok: Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten, Pressburger Zeitung, Neuer Kurier)[58], az (elsősorban városi) életviszonyok (Pressburger Zeitung, Neuer Kurier)[59], a céhek felszámolásának ténye (Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten, Neuer

54 HT márc. 29.
55 HT máj. 13., júni 3.
56 HT ápr. 29.
57 HT júni 28.
58 NKU márc. 9. (a dohánytermesztés monopóliumának eltörlésével kapcsolatban közli: "Um indessen den Früchtenbau nicht zu hemmen, ist ein sehr gemässigter Zoll auf die Einfuhr des ausländischen Tabaks gesezt."); USGN márc. 9.: (városi vámok felszámolása); PZ jan. 19. (Elzászban és Lotharingiában átmenetileg még a régi vámokat szedjék.)
59 PZ máj. 4.: "Die Furcht vor einem unerfahrnen Apothecker einmal vergiftet zu werden, weil, seitdem Jedermann die Apotheckerkunst ausüben darf, schon verschiedene Personen Schlachtopfer unerfahrner Apothecker gewesen sind, hat die N. V. bewogen, vorgestern zu beschliessen, dass, bis auf weitere Verordnung die bisherige alte Verordnungen, in Ansehung der Apothecker noch beobachtet werden sollen.", PZ júni 8.: "Unter dem Vorwande, den Fleischern und andern Personen, welche Lebensmittel einkauften, und nicht immer das baare Geld vorräthig hätten, zu Hilfe zu kommen; ist eine Kasse errichtet worden, wo man ihnen das benöthigte Geld zu fünf vom Hundert vorstreckte. Aber nach 14 Tagen musste das Geld zurück gegeben werden, so dass man eigentlich 92 Procent jährlich bezahlen musste. Man kann leicht denken, dass diese Kasse diejenige, welche sich an sie wandten, in grossen Verlust setzte, und niemand nützte, als denen, die sie unternommen hatten. In einem freyen Staate kann eine solche Anstalt nicht bestehen. Die Nationalversammlung beschloss daher ihre Aufhebung vom 15. Jun. an gerechnet."; NKU szept. 10.: "Man war in der Hoffnung dem gemeinen Mann durch die Fabrizirung der kleinen Assignaten Erleichterung, und durch das Ausprägen von Kupfermünze den Geldumlauf zu befördern, aber alle Versuche fallen fruchtlos aus – auch die Kupfermünze verschwindet wie das andere Geld, so wie es erscheinet."

Kurier, Pressburger Zeitung)[60] és várható következményei az iparűzők életére nézve (Pressburger Zeitung és Neuer Kurier), a gyarmati kereskedelem szempontjai (Neuer Kurier)[61] a német nyelvű újságokban bukkannak fel, míg a Hadi Történetekben nem kerülnek említésre. Talán még az sem véletlen, hogy éppen a Neuer Kurier aus Ungarnban és az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtenben, a Pest-Budán, a dikasztériumok tisztviselői karának lakóhelyén megjelenő két újságban jelennek meg az állami bevételek forrásait jelentő dohánymonopóliumról szóló (Neuer Kurier)[62], valamint az ásványi anyagokat rejtő földterületek tulajdonának, ill. a bányákból származó jövedelem (a földtulajdonos és az állam közötti) megoszlásának jogi alapjait tisztázó (Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten)[63] nemzetgyűlési viták és határozatok ismertetése, éppúgy, mint a földtulajdon szabadságát kimondó és a fiziokratizmus szellemétől áthatott földművelési törvény (Neuer Kurier)[64] ismertetése. (A magyar nyelvű újságban ezeknek sincs nyoma.) Az érdeklődés eltérő irányának hasonló nyomait mutatják néhány ponton a nemzetgyűlésen kívüli hírek is. A kereskedelem problémái[65], melyek a Hadi Történetekben egyáltalán nem jelennek meg, a gyarmatok[66], melyeket a Hadi Történetek csak egyetlen hírben említ, valamint – az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten kivételével – a pénzügyi helyzetet illető hírek[67], bár csekély számú hírrel képviseltetik magukat, mégis inkább jelen vannak a

60 USGN márc. 9. (nem a dekrétumot, csak az azt megelőző tervezet nemzetgyűlési ismertetését és előzetes jóváhagyását közli – a végeredmény közlése végül elmarad) – NKU márc. 16. (a rendelkezés várható hatásait vizsgálja értékelő hangvételben, de tartalmának lényegét is ismerteti) – PZ márc. 23. (a Neuer Kurierhoz hasonlóan a várható hatásokat is vizsgálja)

61 NKU febr. 16., NKU aug. 3., NKU aug. 31., talán idetartozik: PZ jan. 26.: "In der Sitzung v. 29. wurden 100 000 L. zur Fortsetzung der Arbeit am Haven zu Cherburg bewilliget."

62 NKU márc. 9.

63 USGN ápr. 9.

64 NKU júli 2.: "In der Sitzung am 5. Juni wurde der Bericht über die Feldbaugesetze, der sehr wichtig war, vorgelesen. Das Grundeigenthum ward aufs genaueste bestimmt, da es die Bürgschaft alles andern Besitzes in sich schliesst. Durch unbeschränkte Freiheit in der Feldarbeit und dem Genusse der Grunderzeugnisse wird der Boden aufs vortheilhafteste gepflegt. Der Grundbesitzer muss also allen möglichen Schutz geniessen. Vaterlandsliebe, Bürgertugenden, Emsigkeit werden dadurch erweckt. Das Dekret über diesen Gegenstand hat 8 Abschnitte. Der 3. und 4te ... wurden weiterer Erörterung ausgesetzt, die andern 6 enthalten folgendes: Grund und Boden in Frankreich ist frei, wie der Mensch, der ihn bewohnt; die Grundeigenthümer können also ihre Felder pflegen und andern nach Willkühr, und die Erndte behalten oder im Reiche oder ausser demselben absetzen; ein Verbrechen ausgenommen, kann kein mit dem Feldbau beschäftigter Landmann in Verhaft gezogen werden, bis er für die Sicherheit seines Viehes und der Arbeiten Vorkehrung getroffen hat; Werkzeug und Vieh zum Dienst des Feldbaues kann Schuldenhalber nie gepfändet und verkauft werden, ausser durch die Person, die es geliefert hat, oder zur Zahlung des Grundzinses, und immer wird an diese Stücke zuletzt Hand gelegt; Dauer und Bedingungen der Grundpachtungen werden dem gegenseitigen Uibereinkommen überlassen; keine Macht kann die Feldarbeit in der Säe- und Erndtezeit unterbrechen."

65 PZ: 1 hír, USGN: 1 hír, NKU: 1 hír és egy részletes helyzetelemzés, melyet az újság egy Bordeaux-i kereskedő írásának mond.

66 PZ: 3 hír, USGN: 2 hír, NKU: 6 hír, HT: 1hír.

67 PZ: 8 hír (a hírek 6 %-a), USGN: 1 hír, NKU: 15 hír (a hírek 7 %-a) valamint a Bordeaux-i kereskedő helyzetelemzése, HT: 5 hír (a hírek 4 %-a).

német nyelvű lapokban, mint a Hadi Történetekben[68]. A négy újság közül kettő, a Hadi Történetek és a Pressburger Zeitung időnként átvesz szövegeket Moritz Flavius Trenck von Tonder "Politische Gespräche aus dem Reiche der Todten" című neuwiedi lapjából is[69]. Az innen származó fiktív párbeszédek kiválasztása is jól mutatja a két lap érdeklődési körének eltérését: míg a Pressburger Zeitungban megjelenő három, a neuwiedi lapból beemelt szöveg közül kettő (mindkettő az európai politikai helyzet fejtegetése keretében ejt szót Franciaországról) elsősorban a forradalomnak a német tartományok politikai helyzetére gyakorolt hatását taglalja, és a kereskedelem szempontjait hangsúlyozza[70], addig a Hadi Történetekben megjelenő három hosszú fiktív párbeszéd egyike vita formájában a papság

68 Míg azonban a gyarmatok és a kereskedelem (legalábbis francia vonatkozásban) valószínűleg egyszerűen nem tartoztak a bécsi magyar lapot érdeklő kérdések közé, addig – mint az egyetlen pénzügyi vonatkozású nemzetgyűlési híréből és a korábbi 1789-ben és 1790-ben megjelent tudósításaiból kiderül – a kincstár helyzetének alakulását a Hadi Történetek is fontosnak tartotta. (HT 1791 aug. 5.: "Frantzia Ország' kormányzásában történtt örök időkig emlékezetben fenn forgó Változásainak, a' többek között leg sarkalatossabb 's alaposabb oka vólt a' jövedelemnek rossz sáfársága. De imé még most rosszabb, mint sem vólt. Mert, mint azt Durney, és Dufresne Urak a' múlt hónapnak 13-dikán a' Nemzet Gyűlésének által adták: A' költség Jan., Febr., Mártz., és Áprilisben 340,182, 237 Livrára ment. A' jövedelem pedig, ugyan azon hónapokban, tsak 76,822,790 Livrát tészen. Tehát a' jövedelmet a' költség 764,159447 Liv. haladta fellyűl. Még semmi reménység nem lévén a' költség' kissebbítésére; a' jövedelem' szaporítására: természet szerént való következés az, hogy ezen 1791 Esztendőben a' költség, a' jövedelemnél 792,478,341 Livr. nagyobb lészen. – Szomorú következés! – A' nemzeti adósságból még semmi sem fizetődött le. –"). Ennek ellenére a pénzügyi helyzet nem volt rendszeresen visszatérő témája a Hadi Történetek híreinek. A pénzügyi vonatkozású szövegrészek (néhány hír és több anekdota) többsége a Hadi Történetekben 1791-ben egészen más funkciót töltött be, mint a német nyelvű lapokban: míg a Pressburger Zeitung és a Neuer Kurier aus Ungarn (valamint nemzetgyűlési híreiben és egyetlen ilyen témájú nemzetgyűlésen kívüli hírében a budai lap is) az államháztartás aktuális helyzetéről, az assignátákkal kapcsolatos részletkérdésekről vagy a lakosság anyagi nehézségeiről tudósítottak, addig a magyar nyelvű lap pénzügyi helyzetet is érintő szövegrészeiben a pénzügyi problémák elsősorban a forradalom okaként, a forradalmat legitimáló szempontként jelennek meg.

69 *Karl d'Ester*: Das politische Elysium oder die Gespräche der Todten am Rhein. Neuwied, 1936. 91-101. o.; Uő: Egy német újság magyarországi pályafutása. In: Magyar Könyvszemle 1926. 363-367. o.; *Eckhardt* i. m. 108. o.

70 PZ jan. 19. ("Neuwied, den 4. Januar."): "... Die Lage Frankreichs ist mit zween Meeren umgeben; folglich wird dieses Land ewig um das Meer buhlen. Dadurch wird freilich Deutschland in manchen Krieg gerathen, weil die Seemächte allzeit die anderen Potenzen bey der Nase führen gewohnt sind. ..." stb.; PZ febr. 9.: "... eine [englische] Flotte, die den Franzosen die Handlung in Levante versiegeln will? eine englische Flotte mit Machtsprüchen für das mitländische Meer beladen? – Nein, dies wird weder Spanien, weder Frankreich leiden, und wenn es auch die 1200 Solonen in der Nationalversammlung gleichgültig ansehen wollten, so empören sich alle Seestädte Frankreichs, und werden sich gleich für die Handlungsperle, – für die Handlung in Levante auf das thätigste gegen England revolutioniren; dann so ist ihre Handlungsexistenz beschaffen, daß sie lieber zu Grund gehen, als die Britten in Levante dominiren zu sehen wünschen."stb.

esküjének problémáját tárgyalja[71] és a három rövidebb anekdotikus szöveg egyike is az egyházügyi problémával foglalkozik[72].

Ezek a különbségek az egyes újságok érdeklődésének irányát jellemzik, és részben bizonyára az eltérő társadalmi közegből származtathatók, amelyhez az egyes lapok szerkesztői, valamint megcélzott olvasóközönségük tartoztak. Van a hírek tematikus megoszlásának egy olyan oldala is, amely inkább a forradalomról az újságokban kirajzolódó aktuális pozitív vagy negatív képet és a lapoknak a francia eseményekhez való viszonyulását, azok megítélését jellemzi. Az alkotmányt, a franciaországi új rendet veszélyeztető tényezők láttatásáról van szó, és arról, hogy mekkora teret szentelnek az egyes újságok e problémakörök megjelenítésének. A négy újság közös jellemzője ugyanis, hogy a forradalom első két évében annak megítélését sikerétől teszik függővé, siker alatt egy szilárd, belső békét és lehető prosperitást biztosító államrend kialakítását értve. Egyikük sem ítéli el a forradalmat kezdettől, elvi megfontolások alapján, a Nemzetgyűlés legitimitása 1791 nyaráig alapvetően nem kérdőjeleztetik meg (ekkor is csak a pesti újságban, első ízben a király szökése kapcsán; és a pozsonyi újságban, első ízben a Mars-mezei események kapcsán). A franciaországi új rendszer megítélése annak függvényében alakul valamennyi újságban, ahogyan annak jövőjét, és a felborult "rend és egyetértés" helyreállásának esélyeit látják.

1791-ben a nemzetgyűlési és a nemzetgyűlésen kívüli hírek között egyaránt visszatérő témákként jelentkeznek, de eltérő súllyal jelennek meg az egyes újságokban a forradalmat veszélyeztető, – egymással összefonódó – problémák: az egyházügyi szakadás, az emigránsok tevékenysége, egy ettől független vagy ezzel összefüggő belső ellenforradalom veszélye és a külpolitikai fenyegetettség (3. és 4. táblázat).

71 HT ápr. 18.

72 HT ápr. 12.: "A' Neuvidi Újságból. ....Mirabó, egy Püspökkel ebédelt vólt nem régiben. A' Püspök, erőssen állította, hogy egy Pap se tehetné le, jó lelki esmérettel a' polgári hitet; úgymint a' mellynél fogva vége a' papi uralkodásnak, melly nem erről a' világról való. Végre még nagyon is ki kelt a' Püspök, Mirabó ellen, 's kemény szemre hányásokat tett néki. 'Az Urak, úgymond, el végezték, hogy minden élhessen az emberi jussokkal, és hogy az egész Világ szabad legyen: mi módon van tehát, hogy még is a' Papok nem élhetnek a' magok szabadságokkal, 's gondolkozások módjával.' 'Igaz a', felele Mirabó, hogy az egész Világot szabadnak itélte a' Nemzet' Gyűlése; de a' Papoknak nintsen Országok ezen a' Világon: azért is semmi igazságtalanság nem történik, midőn el vétetik tőlök eddig való szabadságok.'"

3. táblázat
Egyes problémakörök megjelenése az újságok nemzetgyűlési híranyagában (terjedelem szerint)*

	HT	USGN	PZ	NKU
vallás- és egyházügy**	**23%**	12%	7%	13%
ellenforradalom	11%	7%	**14%**	**17%**
külpolitika	11%	**15%**	5%	13%
"rendetlenségek"	2%	0%	7%	1%

*A problémakörök összefonódottsága miatt a feltüntetett kategóriák között átfedések vannak, a táblázatban szereplő számarányok az olyan szövegrészek részesedését jelölik, melyekben világosan jelen van – legtöbbször több másikkal együtt – valamelyik problematika.

** A vallás- és egyházügyi témájú szövegrészek között szerepelnek olyanok is, melyek még nem elsősorban mint veszélyforrással, problémával, hanem mint a törvényhozási munka rendes részével foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel.

A hírek tematikus megoszlását, egyes problémakörök részesedését mutató két táblázat (3. és 4. táblázat) összevetésével láthatóvá válik, hogy a nemzetgyűlési és a nemzetgyűlésen kívüli hírek tematikus megoszlása hasonló – az egyes újságokra jellemzőnek tűnő – tendenciákat is mutat. A Hadi Történetek az egyházi kérdésnek szenteli a legnagyobb figyelmet mindkét típusú híranyagban. A "rendetlenségek" iránti érdeklődés, mely a Pressburger Zeitung nemzetgyűlési híreit a többi újság között kitünteti, nemzetgyűlésen kívüli híreit is jellemzi. Az Ungari-sche Staats- und Gelehrte Nachrichten és a Hadi Történetek a nemzetgyűlési hírek között nem preferálja az ellenforradalom veszélyéről szóló híreket, és ez a tartózkodás a nemzetgyűlésen kívüli híreikben is tettenérhető (Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten: mindössze 3 hír, Hadi Történetek: 6 hír). A Pressburger Zeitungban és a Neuer Kurier aus Ungarnban a nemzetgyűlési hírek között az ellenforradalom veszélyével kapcsolatban állók teszik ki a legnagyobb terjedelmet. Nemzetgyűlésen kívüli híreik megoszlása is azt mutatja, hogy ez a két lap sokkal nagyobb teret szentel az ellenforradalom problémakörének, mint az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és a Hadi Történetek.

Ugyanakkor a Neuer Kurier aus Ungarnban és a Pressburger Zeitungban az emigránsokkal foglakozó hírek egy része összekapcsolódik a belső ellenforradalom veszélyéről szóló híradásokkal: ezt a kapcsolást a Hadi Történetek és az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten a két típusú veszély között nem hozza létre. A pesti és a pozsonyi lap nemzetgyűlésen kívüli híreiben a "rendetlenségek" körébe tartozó hírek képviselik a legnagyobb súlyt. A nemzetgyűlési és a nemzetgyűlésen kívüli hírek eltérő közegében másként érvényesültek, más megoszlást eredményeztek az újságok válogatási szempontjai (a rendetlenségeket, úgy

látszik, a nemzetgyűlési hírek szűrője kevéssé engedte át[73]), mégis ugyanaz a tendencia, ugyanaz a válogatási szempont érhető tetten a Pressburger Zeitung és a Neuer Kurier aus Ungarn esetében mindkét típusú híranyagban: a veszélyek és problémák hangsúlyozása, illetve – más megközelítésben – a Hadi Történetek és az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten mindkét típusú híranyagában: a veszélyek hangsúlyozásától való tartózkodás.

4. táblázat

Egyes problémakörök megjelenése az újságok nemzetgyűlésen kívüli híranyagában (a hírek száma szerint[74])*

	NKU (össz.: 211)	USGN (össz.: 83)	PZ (össz.: 139)	HT (össz.: 113)
egyházügy	**36 (17%)**	17 (20%)	18 (13%)	**29 (26%)**
külpolitika	23 (11%)	17 (20%)	**23 (17%)**	**22 (22%)**
[pápához való viszony	*3*	*9 (11%)*	*10 (7%)*	*10 (10%)]*
[egyéb egyházügy	*33 (16%)*	*8 (10%)*	*8 (6%)*	*16 (16%)]*
[egyéb külpolitika	*20 (9%)*	*8 (10%)*	*13 (9%)*	*12 (12%)]*
emigránsok	23 (11%)	5 (6%)	9 (6%)	14 (14%)
ellenforradalom	22 (10%)	3	17 (12%)	6 (5%)
[csak belső ellenforradalom	*16 (8%)*	*3*	*15 (11%)*	*5]*
[emigránsok és belső ellenforradalom összekapcsolása	*6*	-	*2*	*-]*
rendetlenségek	51 (24%)	12 (14%)	**23 (17%)**	18 (18%)
háború	13 (6%)	2	7 (5%)	9 (9%)
kivándorlás	3	1	3	3
hadsereg	4	-	2	1

* A problémakörök között itt is átfedések vannak, a nemzetgyűlési hírekhez hasonlóan (3. tábl.)

73 Olyan, szociális feszültségekből vagy az ellenforradalomtól való félelemből adódó népi megmozdulások hírei, melyeknek előadását nem szövi át teljesen az ellenforradalom tényleges veszélyének tudata (amelyek tehát legalábbis részben puszta "rendetlenségnek" minősülnek) a nemzetgyűlési hírek között lényegében csak a Pressburger Zeitungban jelentkeznek érdemi terjedelemben. Más a helyzet a nemzetgyűlésen kívüli híreknél: ezek között a "rendetlenségek" valamennyi újságban több hírrel képviseltetik magukat.

74 Mivel a nemzetgyűlésen kívüli híranyagot gyakran egymás mellé sorakoztatott egy-két mondatos hírek teszik ki, ezek vizsgálatakor célszerűbb volt a hírek számát, tehát az egyes témák előkerülésének gyakoriságát figyelembe venni. A nemzetgyűlési hírekre viszont a gyűlésben elhangzott beszédek, jelentések, viták, és a hozott döntések hosszasabb ismertetése jellemző inkább, ezért ezek vizsgálatakor a hírek terjedelmének figyelembevétele tűnt célszerűbbnek.

A feltételezést, hogy az egyes témák részesedésének nem véletlenszerű, esetleges alakulásáról van szó, alátámasztja egyrészről az újságokban megjelenő állásfoglalást tartalmazó szövegrészek vizsgálata, másrészről a forrásaikat illető vizsgálatok néhány eredménye. Míg a Neuer Kurier aus Ungarn és a Pressburger Zeitung tudósításai a francia események menetét a vizsgált időszakban fokozódó rosszallással követik és a rosszallást helyenként a forradalom egészére is kiterjesztik, addig a Hadi Történetek és az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten a *forradalom egészével* kapcsolatban a vizsgált időszakban egyszer sem ad hangot rosszallásnak, legfeljebb csak kételynek, óvatos mérlegelésnek. Elítélően ez a két újság csak egyes eseményekkel és törekvésekkel kapcsolatban nyilatkozik meg, így ők is elítélik a republikánus törekvéseket, az alkotmányos monarchiát támadó klubokat, elítélnek minden "rendetlenséget", és elítélik mindazokat – bármelyik oldalon álljanak is azok, például a papság esküjének kérdésében –, akik "felforduldst" és "ellenségességet" szítanak, akik támadják, vagy önhatalmú fellépésükkel gyengítik a törvényes rendet.

Az újságok híreinek a Wiener Zeitung, a forrásként elsőként számbajövő újság híreivel való összevetésekor a budai és a pesti lapnál érdekes – ellentétes irányú – megszűrését, illetve módosítását állapíthatjuk meg a feltehetően a Wiener Zeitungból átvett szövegeknek. A Neuer Kurier aus Ungarnban számos esetben a Wiener Zeitungból átvettek tendenciózus megváltoztatását figyelhetjük meg. Pl.: WZ júni 8. 1524. o.: "Den 23. erstattete Hr. Montesquieu **einen nicht sehr günstigen Bericht** über den Zustand des Nationalschatzes,..." – NKU júni 18. 367. o.: "Herr Montesquieu machte am 23. **einen sehr ungünstigen Bericht** über den Stand des Nazionalschatzes." Ebben a lapban a valószínűsíthetően a Wiener Zeitungból átvett szövegrészek szuverén válogatása és a Wiener Zeitungban meg nem jelenő hírekkel és kommentárokkal való kombinálása egy egészében sokkal sötétebb kép kialakítását szolgálja, mint ami a Wiener Zeitung híreiből kirajzolódik[75]. Ellenkező a Wiener Zeitung hírei megszűrésének és esetenkénti módosítá-

75 További példa: WZ máj. 7.: "[das Directorium von Paris]...hat eine Proclamation an das Volk erlassen, welche also lautet:. ... [3 hasábnyi idézet] ...In diesem Tone fährt das Departement fort, die Grundsätze der neuen Konstitution zu entwickeln, und das Volk zur Ordnung und zum Gehorsame aufzufordern. Der größte Theil der Einwohner scheint diese Wahrheiten zu fühlen, aber alle erkennen auch die Schwierigkeiten, Gesetzen, die mitten unter Gräueln und Unordnungen entstanden sind, Ansehen bey dem Volke zu verschaffen, das aus allen Schranken getreten ist, sich alles erlauben durfte, und vielleicht bey der Unordnung mehr als bey der Ordnung zu gewinnen vermeint." – NKU máj. 14.: "Aus der Proklamazion des Direkroriums des Departements von Paris an das Pariser Volk stehen merkwüdige Stellen, wovon wir ein Paar ausheben wollen: "Welchem Unheile setzt ihr euch aus, sagen sie, wenn ihr nicht endlich den heftigen Erschütterungen Schranken setzt, die keine bestimmte Ursache haben, sich aller Geister bemächtigen, ganz Frankreich, ganz Europa beunruhigen. etc." Weiter ermahnen sie das Volk zur Ordnung und zu Gehorsam. Aber wie? Ein Volk zum Gehorsam, zur Ordnung ermahnen wollen, dass alle Bande, welche die Gesellschaft der Menschen verknüpfen, und die Ordnung gegründet, zerrissen hat? Ein grosser Theil der Einwohner sieht wohl die Wahrheit der Herren Proklamatoren ein; aber sie erkennen auch die Schwierigkeiten, welche Gesetzen, die mitten unter Gräueln, Laternenpfählen, Menschenköpfe an Spiesse, entstanden sind, Ansehen bei dem Volke zu verschaffen, das aus allen Schranken getreten ist, sich alles erlauben darf, und mehr gewinnt als verliert, wenn es recht drunter und drüber geht." Természeretesen az sem zárható ki, hogy közös forrás használatáról van szó, és inkább a Wiener Zeitung volt az, mely annak a szövegét tompította, enyhítette.

sának iránya az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtenben. Ez a lap az a vizsgált újságok között, melynek híranyaga a legközelebb áll a Wiener Zeitungban megjelent híranyaghoz, mind a feltehetően a Wiener Zeitungból átvett híreknek a teljes híranyagban való részesedését, mind a közös hírek szövegének a Wiener Zeitung szövegeihez való közelségét illetően. Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten híreinek nagy része feltehetően a Wiener Zeitungból átvett olyan hír, melynek szövegén igen kevés változtatást hajtottak csak végre. Néhány olyan eset azonban, amikor a budai lap mégis más forráshoz nyúlt, valamint a Wiener Zeitung szövegeitől való egyes apró eltérések közelebbről szemügyre véve szerkesztői állásfoglalásnak is tekinthető tendenciát mutatnak. A budai lap ugyanis önállóságot mutat egyes nagyfontosságú események ismertetésekor, és önállóságot mutat akkor, amikor a forradalom megítéléséről van szó. Független a Wiener Zeitungtól 1791. július 9-i tudósításainak egy része a királyi család szökéséről és annak következményeiről, független július 13-i tudósítása a Nemzetgyűlés ezzel kapcsolatos intézkedéseiről és augusztus 3-i tudósítása a király sorsáról szóló nemzetgyűlési tanácskozásról. Július 9-én és 13-án ugyanazon a napon közli az adott híreket, mint a Wiener Zeitung, ez tehát nem lehetett a forrása, a szövegek egyébként lényegesen különböznek is a Wiener Zeitung azonos témájú szövegeitől. A július 13-i és az aug. 3-i esetben az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten – a vizsgált híranyagban soha máskor nem fordult elő ilyesmi! – a tudósításban előkerülő néhány fontos kifejezést zárójelben franciául is közöl, ami arra mutat, hogy talán francia nyelvű forrásból dolgozott. Július 9-én pedig közvetlenül a megelőző szövegrészre vonatkozó "...(Aus der Wiener Zeitung)..." forrásmegjelölés után így vezeti be a bécsi laptól független szövegrészt: "Nach Nachrichten aus Paris vom 23. Junius,". Megfigyelhető az is, hogy az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten nem veszi át mechanikus módon a Wiener Zeitungban megjelenő, állásfoglaló-értékelő kifejezéseket. Erre mutat, hogy a lap nem követi azt a fordulatot, amely a Wiener Zeitung hangvételében a király szökése, pontosabban a hatalomtól való megfosztatása kapcsán 1791 júliusában bekövetkezett, és amelyet egy kortárs a következőképpen kommentált: "...Bisher verbürg die hiesige Hofzeitung ihre Gesinnungen über die Revoluzion in Frankreich, aber nun heist in derselben, bei Gelegenheit, da die Zurückführung des Königs erzählt wird, die Revoluzion eine Revolte, und die Nazionalversammlung eine sogenannte. Wenn dieses blos der eigene Ausdruck des Zeitungsverfassers wäre, so würde es keine Aufmerksamkeit verdienen, aber man behauptet, dass der Artikel die C e n s u r passiret habe, und da kann er dazu dienen, die Art kennen zu lernen, mit welcher unser Kabinet die Revoluzion betrachtet, und die Folgen, die sie haben kann." (a kölni "Eilferiger Welt- und Staatsboth"-ban július 18-án, "Wien, vom 10 Julius" cím alatt megjelent tudósításban)[76]. A bécsi lapban ettől kezdve sűrűn felbukkanó, az egész forradalommal szemben ellenséges vagy

76 A Wiener Zeitung egyébként (július 6. 1764. o.) az "Empörung" szót használja, nem a "Revolte" szót.

legalábbis rosszalló megjegyzések közül[77] – a megjelenő szövegek nagy hasonlósága, gyakran szószerinti azonossága ellenére – egy sem kerül be az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtenbe, illetve csak egyetlen egyszer jelennek meg benne ilyenek (július 9-én, a kölni újságban megjelent tudósításban is említett szövegrész közlésekor), amikor viszont az újság a forrás jelölésével ("...(Aus der Wiener Zeitung.)...") mintegy elhatárolja magát az idézettektől (ez az egyetlen eset a vizsgált híranyagban, amikor a lap forrásaként hivatkozik a Wiener Zeitungra). A későbbiekben az elítélő fordulatok átvételét az újság kerülni látszik. Pl. WZ júli 16. 1852. o.: "Den 2. Jul. beschäftigte sich die Nat[ional] Versm[amlung] **mit der bevorstehenden sich angemaßten Wahl** eines Gouverneurs für den Thronerben, oder bisher sogenannten Dauphin. .."– USGN júli 20. 449. o.: "Am 2. Jul. beschäftigte sich die Nat. Vers. **mit der bevorstehenden Wahl** eines Gouverneurs für den Thronerben, oder bisher sogenannten Dauphins...". Mindez mutatja, hogy a komoly szerkesztői teljesítmény hiánya, melyet a Wiener Zeitungból való változtatás nélküli átvételek esetleg tükrözhetnek, még nem kell, hogy a Wiener Zeitungban megjelenő politikai álláspontok mechanikus átvételét is jelentse. A budai lap szerkesztőinek szemlátomást volt annyi rálátásuk az eseményekre, hogy a Wiener Zeitung híreit egyes kritikus pontokon kiegészítsék vagy helyettesítsék, és rendelkezésükre álltak olyan más források, melyekhez gyorsan odafordulhattak, amikor a Wiener Zeitung híreit nem találták elég részletesnek vagy elég megbízhatónak. Mindez arra mutat, hogy az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtent, referáló stílusa és a Wiener Zeitungból való átvételeinek magas aránya ellenére önálló állásponttal bíró, a forradalom pártján álló, azzal ekkor még szimpatizáló, vagy elítélését legalábbis nem elsiető újságnak tekinthetjük. Ezt megerősíti az a tény is, hogy ez az újság legnagyobbrészt nemzetgyűlési híreket hozott, hogy híranyagának túlnyomó részét a nemzetgyűlési viták és döntések ismertetése tette ki. Hiszen azt a pozitív viszonyulást a forradalomhoz, amely a nemzetgyűlési eredetű szövegek legnagyobb részét értelemszerűen áthatotta, ebben a lapban nem ellensúlyozták rosszindulatú vagy szkeptikus kommentárok, a lap 'referálásuk', idézésük-kivonatolásuk révén ezt a pozitív viszonyulást közve-

77 Pl. WZ 1791 júli 9. 1794. o.: "Es ist nun zu erwarten, wie die Provinzen alle diese Unternehmungen und Schlüsse aufnehmen, und welche Folgen endlich diese unseligen Ereignisse, und die nun erfolgte gänzliche Auflösung aller Begriffe von Recht und Ordnung, hervorbringen werden."; WZ júli 16. 1851. o.: "Der Eifer für die Revolution äussert sich jedoch nicht bloß durch solche Handlungen, sondern bricht auch häufig in den Provinzen in Gewaltthätigkeiten und die grausamsten Verfolgungen gegen die Offiziere und alle diejenigen aus, die eine Vorliebe für das vorige System verrathen."; WZ júli 20. 1886. o.: "..., zu Paris sind alle Gefängnisse mit Schlachtopfern der Wuth und der Verfolgung überladen."; Uo. 1884. o.: "In den Provinzen werden seit dem 21. Jun. die größten Gewaltthätigkeiten gegen diejenigen ausgeübt, welche sich nicht als Anhänger des neuen Systems zeigen. Die Adeligen und alle Freunde des Königs müssen daher ihre Gesinnungen verheimlichen, um nicht den härtesten Mißhandlungen ausgesetzt zu seyn."; WZ júli 30. 1977. o.: "So traurig solchemnach die Lage der Stadt und des ganzen Reiches ist, so hat man doch nicht unterlassen, das der Leiche Voltairre's bestimmte Ehrenfest zu geben, und die 18 öffentlichen Schuspiele, welche Paris täglich hat, am 11. Jul. mit einem neunzehnten zu vermehren."

títette. Az a néhány pont, ahol a lap más forráshoz nyúl, mutatja, hogy horizontját nem a Wiener Zeitung határozta meg, hogy alternatívák birtokában mérlegelte a Wiener Zeitung híreinek felhasználhatóságát Ez azt valószínűsíti, hogy máskor a Wiener Zeitung híreit tudatosan használta fel, azért, mert azok megfeleltek igényeinek. Mindez mutatja továbbá azt is, hogy egy 'száraz és színtelen' referáló lap híreinek vizsgálata is alkalmas lehet az azokban kifejeződő — a referáló sajtó eszközeivel kifejezett! — álláspontok megragadására.

Az 1791-es híranyag vizsgálatából levont tanulságok természetesen nem vetíthetők vissza mechanikusan a forradalom megelőző másfél esztendejének hírszolgáltatására. 1790-ben a Hadi Történetek nemzetgyűlési hírei például lényegesen részletesebbek és nagyobb arányt képviselnek a hírek között, mint az itt vizsgált időszakban: az alkotmány frissen kidolgozott alapvető rendelkezéseit rendszeresen nagy terjedelemben közli. Ebben is az alapelvek, az új rend jogi keretei iránti érdeklődés nyilvánul meg, ami az 1791-es híranyag közelebbről megvizsgált mozaikjából is kirajzolódik. A francia tárgyú hírszolgáltatás egészére nézve a Hadi Történetek a német nyelvű lapokétól eltérő léptéke tűnik fel[78]. Ha képszerűen próbáljuk megjeleníteni az információáramlást, azt mondhatjuk, hogy a szerkesztői munka lehet egy szűrő, mely érdeklődésének (és más szempontoknak) megfe-

78 Fentebb már találkoztunk a pénzügyi kérdések iránti érdeklődés kérdésével, mely jól példázza ezt. A Hadi Történeteknek a pénzügyekhez való viszonyulását illetően félrevezető lehet a pénzügyi vonatkozású hírek ritkasága a vizsgált háromnegyed évben: a pénzügyek, az államháztartás helyzete és az assignáták problémaköre nem estek kívül a Hadi Történetek látókörén, hiszen — annak megfelelően, hogy a "jövedelem rossz sáfárságát" a forradalom egyik legfontosabb kiváltó okának tartotta — 1789-ben és 1790-ben ennek a lapnak is visszatérő témája a pénzügyi helyzet: részletesen ismerteti például a kincstár kiadásainak csökkentésére irányuló rendelkezéseket (Pl. 1789. nov. 24., 1789. dec. 22., 1790. febr. 5., 1790. aug. 6. és 10.), az egyházi javak államosításával kapcsolatosan nem mulasztja el megemlíteni annak várható pozitív hatását a "Nemzet Kredit"-jére nézve (1789. nov. 24.), többször ecseteli a hazafiúi ajándékok áldásos hatásait (1789. dec. 22., 1790. júni 22.), közli a pénzügyminiszter jelentését a költségvetési helyzetről (1790. júni 22.), és az assignáták lehetséges káros hatásaira is kitér egy ízben (HT 1790. szept. 28.: "... hanem avagy tsak most az a' baj Franczia Országban, hogy több papiros, mint pengő pénzt lát ott az ember; pedig utollyára a' tsupa papiros pénzhez nem igen nagy kedv szokott lenni. Úgy irják, hogy már sem akarják azt Lyon és Rouen Városok bé fogadni, azt adván okúl, hogy a' Fabrikások éppen nem akarják azt el venni."). 1790 novembere-decembere (1790. okt. 26.: "Minekutánna Augustustól fogva tartott tanátskozásai után meg határozta vólna, a' Népnek nagy örömére Sept. 29-dikén, a' Nemzet' Gyűlése, hogy a' már kézben forgó 400 millió Livra papiros-pénzen kivűl, 1200 millió Livra érőt kell még készíttetni, 's abból a' Status' sürgető adósságát lassan lassan fizetgetni. ..."; 1790. dec. 14.: "A' Párisi Polgári Kerület, nagy haszonnal adogatja el a' Nemzet' jószágait. — Ugyan ezt irják más Polgári Kerületekről is, a' mellyekben t. i. hozzá fogtak már az emlitett jószágoknak el adásához.") és 1791 augusztusa (HT 1791 aug. 5. (l. a 62. lábjegyzetet!)) között viszont semmit nem olvashatunk benne, ami a "Status' adósságainak" helyzetét vagy az assignáták problémakörét érintené (egyetlen helyet kivéve, ahol csak az emigránsok által az országból "kihurczolt" pénzről esik említés): így az 1791 augusztusi tudósítás szövege mintha a háromnegyed évvel korábbira (1790. okt. 26.) felelne, annak folytatása lenne. Az újság a következtetések levonásával vár a biztos, megalapozott információ megérkezéséig, és csak azért, mert a témának fontosságot tulajdonít, nem közli az azzal kapcsolatos részinformációkat, hanem megvárja a teljes rálátást biztosító hírt. Azt viszont a következtetéssel együtt tárja olvasói elé.

lelően megrostálja az érkező információk tömegét, vagy működhet úgy, mint egy pászta, mely maga is mozog, keresi azt az információnyalábot, mely érdeklődésének és szempontjainak leginkább megfelel, vagy lehet egy olyan szerkezet, mely a szűrésen és keresésen túl képes az információkat tárolni, feldolgozni és adagolni is. Utóbbi képet a Hadi Történetek hírszolgáltatása képviseli a legtisztábban a vizsgált négy lap között. Ezért az elsősorban szűrő és pásztázó lapok (a Pressburger Zeitung és a budai lap), vagy a Neuer Kurier aus Ungarn esetében, — mely utóbbi a szűrést és pásztázást a komplexebb feladatokkal igénytelenebbül és ügyetlenebbül kombinálja mint a Hadi Történetek, — nagyobb az esetlegesség szerepe mint a magyar nyelvű lapban: a bennük megjelenő szövegek nem alkotnak zárt, megkomponált egészet, ezért az érdeklődésük irányát mutató témák gyakran elaprózva, feldarabolva jelennek meg bennük. Ezért a híreikből kirajzolódó képet erősebben befolyásolja a témák előkerülésének gyakorisága, mint a Hadi Történeteknél, amelyben — úgy érezzük — semmi nem hangzik el véletlenül. Az "esetlegesség, alkalmiság" vádja tehát, mely a német nyelvű lapokkal szemben már sajtótörténetírásunk kezdetén megfogalmazódott[79], tartalmaz valami igazságot. De, mint talán már a fentiek is megmutatták, a szűrés és pásztázás is olyan tevékenység, mely érdekesen és az egyes újságokra jellemzően alakíthatja a híranyagból kirajzolódó képet.

A német nyelvű lapok francia hírszolgáltatásának képét 1789 és 1791 között a következő szempontok alapján gondolom, további vizsgálatok nyomán, megrajzolhatónak:

Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtenben 1789-ben és 1790-ben még a francia események lényegesen élénkebb kommentálásával találkozunk, mint 1791-ben. A kommentálás ugyanakkor pozitív hangvételű, ami egybevág az 1791-es anyagból levont következtetésekkel. A Wiener Zeitung híreivel való rendszeres összevetés a teljes időszakra nézve megmutatná, azonosak-e a budai lapban

79 *Ferenczy József:* A magyar hírlapirodalom története 1780-1876-ig. Bp. 1887. 16-17. o.: "A magyar hírlapirodalom kezdetének igen gyarló mintát szolgáltattak a hazai idegen nyelvű hírlapok, e tartalmilag üres, szegényes kiállítású s szerkesztésében idegen minták után készült időszaki sajtótermékek. Mindegyikben ugyanazon hang vonul keresztül, egyforma színtelenség, hasonló iránytalanság jellemzi valamennyit. Egyik sem képvisel elvet, egyiknek sincs megszabott s következetesen vallott iránya, csupa esetlegesség és alkalmiság szüli egyik évfolyamot a másikra. ..."

megjelent kommentárok a Wiener Zeitung kommentárjaival. Hol válnak szét útjaik? Összefügg-e a budai lap kommentárjainak ritkulása a Wiener Zeitung hangvételének rosszallóvá válásával? [80]

A Pressburger Zeitungban azzal az érdekes gyakorlattal találkozunk, hogy a hírszolgáltatásának alaprétegét alkotó 'helyszíni tudósításokat' időnként kombinálja más, részben a Wiener Zeitungból származó, a helyszíni tudósításoknál távolságtartóbb és informatívabb híradásokkal[81]. A 'helyszíni tudósítások' ugyanis leginkább hangulatjelentésekhez hasonlíthatók, a nemzetgyűlés tanácskozásaiból – olykor jelentéktelennek tűnő – töredékeket közölnek csak. Az 1789-es tudósításokban gyakran találkozunk annak megfogalmazásával, hogy e tudósítások Párizsban tartózkodó szerzője/szerzői tudatosan a "külföld" számára írták tudósításaikat, keresték azokat az eseményeket és témákat, melyek szerintük a "kül-

80 A Wiener Zeitung 1789-ben, '90-ben és az 1791-es év jelentős részében legalábbis semlegesen, de inkább pozitívan viszonyult a forradalomhoz, persze nem annak véres oldalához és nem a népmozgalmakhoz, hanem a "törvényes" és rendezett átalakulási folyamathoz. *Rolf Reichardt*nak (Probleme des kulturellen Transfers der Französischen Revolution in der deutschen Publizistik 1789-1799. In: Französische Revolution und deutsche Öffentlichkeit 105. o.) még a Bastille ostromára nézve is azt kell (kissé meglepetve) megállapítania: "die deutsche Presse [berichtete] einschließlich des Neuwieder Blattes Trenk von Tonders (PGT) und der "Wiener Zeitung", die sonst beide als revolutionsfeindlich gelten, von Anfang an einmütig zustimmend über die Pariser Ereignisse." A Wiener Zeitung magatartását 1789 és 1791 között egyébként teljesen magyarázza, amit egyrészről a szerkesztő Konrad Dominik Bartsch személyes pozitív viszonyulásáról *(Franz Stamprecht*: Die älteste Tageszeitung der Welt. Werden und Entwicklung der Wiener Zeitung. Wien, é. n. 91-97. o.; *Kókay György*: Patrióta vagy emberbarát? Hajnóczy József és Conrad Dominik Bartsch, a Wiener Zeitung szerkesztője. In: *Uő*: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983.) és a Wiener Zeitung helyzetéről tudunk (a Wiener Zeitung "félhivatalossága" a külföldi híreket illetően csak a többinél alaposabb és szigorúbb cenzurázásában, nem a közlendőket illető előírásokban nyilvánult meg, vö. *Wolfgang Duchkowitsch*: Die verhinderte Pressefreiheit. Privileg und Zensur als Instrumente von Kommunikationspolitik vor 1848. In: 200 Jahre Tageszeitung in Österreich 1783-1983. Festschrift und Ausstellungskatalog. Hrsg.: *Franz Ivan, Helmut W. Lang, Heinz Pürer*. Wien 1983. 68-69. o.; *Stamprecht* i. m. 88. o.; *Sashegyi* i. m. 141-142. o.), másrészt az, ami a forradalommal kapcsolatos Habsburg politikáról és különösen II. Lipót személyes viszonyulásáról ismert: hogy 1791 nyaráig igen távol állt tőle a francia forradalom ellenzése vagy elítélése, és a francia királyi család szökése után is csak kényszeredetten és átmenetileg vett fel más magatartást. (*Klaus Epstein*: Die Ursprünge des Konservatismus in Deutschland. Frankfurt-Berlin 1973. 542-543. o.: ... Leopold sympathisierte auf weiten Strecken mit dem Werk der Konstituante, "und es freute ihn, als Ludwig XVI. die neue Konstitution von 1791 akzeptierte. ... Von der Flucht nach Varennes riet er ab, weil sie ihn, ob sie nun gelang oder nicht, in Schwierigkeiten verwickeln mußte. ... Man muß hinzufügen, daß Leopold die Revolution wenig fürchtete und eine geraume Zeit verstrich, ehe er ihre universelle Bedeutung erkannte; ... und er hielt die Revolution für ein rein innerfranzösisches Ereignis.", "... 1791 war Friedrich Wilhelm II. sehr viel mehr an einer Niederwerfung der Französischen Revolution gelegen als Leopold."; *Adolf Beer*: Leopold II., Franz II. und Catharina. Ihre Correspondenz, nebst einer Einleitung: Zur Geschichte der Politik Leopold's II. Leipzig 1874. 5-6., 37-38., 67-69., 78-89., 107-112. o.; *Adam Wandruszka*: Leopold II. Bd. 2. Wien 1964. 353-369. o.)

81 Ilyen váltást figyelhetünk meg pl. a Bastille ostromának híre kapcsán. Addig az 1789-es tudósítások mind fejléces, párizsi keltezésű tudósítások voltak, a július 12-17-i eseménysorról viszont a Wiener Zeitungban is megjelent szövegek látnak napvilágot a pozsonyi újságban (PZ 1789 aug. 1., aug. 5., aug. 8., aug. 12.). Augusztus 19-én ismét átveszi a szót a párizsi szemtanu.

föld" érdeklődésére számot tarthattak[82], lemondtak viszont arról, hogy a nemzetgyűlés döntéseiről folyamatos tájékoztatást nyújtsanak, mivel "die Verordnungen der Nat[ional] Vers[ammlung] sind so häufig, daß sogar die Blätter, welche bloß dazu bestimmt sind, dieselbe zu liefern, kaum die Auszüge davon geben können."[83] A Pressburger Zeitung hírszolgáltatásának vizsgálata abból a szempontból lenne igen érdekes, hogy mikor és milyen információkkal egészíti ki e 'helyszíni tudósításokat'. A helyszíni tudósítások vizsgálata viszont annak a megállapítására nyújtana módot, hogy azonos-e az 1789 nyarán még oly lelkes, a harmadik rend szempontjait öntudatosan képviselő, ugyanakkor a francia polgárságnak a király iránti megkérdőjelezhetetlen lojalitását hirdető hang[84] azzal, mely 1791-ben kiábrándultan megállapítja: "In Paris herrscht nun tiefste Stille; aber eine schauerliche Stille, die nur zu deutlich verräth, dass irgend ein gefährlicher Anschlag im Dunkeln schleicht, um bei der ersten Gelegenheit alles in Gährung zu setzen. Kurz, Frankreich scheint frühe oder spät ein Anhang zu der Gegenrevolutionsgeschichte in Brabant und Lüttich werden zu müssen.. .. In der Nationalversammlung selbst ist alles so toll und verwirrt und dabei so nachlässig, dass ein tiefdenkender Zuschauer billig das herannahende Ende der Anarchie wittern muss."[85] Ha megvizsgáljuk, konzistens érv- és értékrendszert alkotnak-e a helyszíni tudósításokat sűrűn átfonó érvek és értékelések, a hangok elkülönítése talán lehetséges. Ha a hang azonos, úgy rekonstruálhatjuk azokat a tapasztalatokat és azt az érvrendszert, melyek ezekhez a következtetésekhez elvezettek[86]. Ebben az esetben 1789-1791-ben a Pressburger Zeitung helyszíni tudósításaiban, mintegy kétszáz oldalon egy párizsi polgár kiábrándulási folyamatát kísérhetjük nyomon két és fél éven keresztül. Ha nem tűnik azonosnak a hang, úgy egy olyan szerkesztői tevékenység lenyomatát vizsgálhatjuk, mely egy idő után forrást váltott, és a

82 Pl. PZ 1789. aug. 29. ("Paris, den 10. August"): "Seit dem Ausbruche unserer stürmischen Auftritten, die fast unvermeidlichen Gefährten einer großen Revolution, war das Ausland so an frappante Neuigkeiten gewöhnt, daß es mit jeden Posttag in noch grösserer Erwartung stand, besonders da so viele dreiste Gerüchte selbige stimmten. Jetzt fängt der Vorhang der Trauerscenen allmählig an zu fallen, und die Dämmerung der Bürgerruhe herein zu brechen."

83 PZ 1790. ápr. 14. ("Paris, den 27ten März")

84 Pl. PZ 1789. júni 20. ("Paris den 31ten März"): "... Es hieß ihn [egy a Nemzetgyűlésben a harmadik rend ellen kirohanást intéző képviselőt] daran erinnern, daß sein Vater auch ein Bürgerlicher war, über welchen Stand er so unverschämt los zog: denn er strich das Vergehen der Gemeinen in England aus, die ihren König auf das Blutgerüst lieferten; gerade als wenn die Gemeinen von Frankreich, die von Liebe und Ehrfurcht gegen ihren König glühen, seine Authorität anzutasten suchten. Nein nur gegen diese sucht der Bürgerstand anzugehen, welche die königliche Gewalt mit dem Beherrscher zu theilen, oder gar an sich zu reissen suchen. ..."

85 PZ 1791. aug. 13. ("Paris vom 28sten Jul.)

86 A Pressburger Zeitung helyszíni tudósításaiban rendkívül nagy szerepet kapnak gazdasági jellegű megfontolások (az 1789 aug. 4-i döntések részletes ismeretéséhez például a tudósító a következő megjegyzést fűzi – PZ 1789 aug. 29. "Paris, den 10. August." című tudósításban –: "... Indessen sind die Staatsbedürfnisse so dringend, und alle Einkünfte liegen so zu Boden, daß wenn dem Finanzminister nicht schleunig unter die Arme gegriffen wird, alles übrige sonst noch so Gute eitel Spiegelfechterey seyn würde..."), és állandó elemnek tekinthető bennük a félelem: a "rendetlenségekről" és népi megmozdulásokról, a lincselésekről a magát személyében is fenyegetettnek érző ember rettegésének hangján szólnak.

korábbiaktól eltérő szempontokkal és érvekkel lépett olvasói elé. Mindenképpen egy sajátos megismerési folyamatot rekonstruálhatunk, mely ugyanakkor a Pressburger Zeitung olvasóinak a francia forradalomról kialakított képéről is megenged óvatos következtetéseket.

Sajátos megismerési folyamat rekonstruálására ad lehetőséget a Neuer Kurier aus Ungarn tudósításainak vizsgálata is. Ez az újság, amely, miután dióhéjban ismertette a rendenkénti vagy együttes ülésezés és szavazás dilemmáját, ezt puszta "Etiketten Streitnek" nevezi, és azt sürgeti, hogy a gyűlés végre lásson az ország javát érintő munkálatokhoz[87], amely 1790 szeptemberében már az új francia rend összeomlását jósolja, mert egy "filozófiai kormányzási mód nem állhat fenn huzamosabb ideig"[88], és mely 1791 nyarán már szinte diadallal szól az elkerülhetetlen összeomlás újabb és újabb jeleiről, és a munkanélkülivé lett és kenyértelen napszámosokat és kézműveslegényeket is felsorakoztatja a királyi hatalom és a régi rend visszaállítását követelők között[89], és amelyben ugyanakkor a kommentárok gyakran szerkesztői megjegyzésekkel összefonódva is jelentkeznek, egy, a forradalommal igen korán szembeforduló, valószínűleg a konzervatív és királypárti francia és német publicisztika által befolyásolt[90] megfigyelő szempontjait közvetíti.

Mindez mutatja, hogy a forradalom jelentőségének felismerése a német nyelvű hazai lapokban is egyértelműen megfigyelhető. A forradalmat és annak jelentőségét tudomásulvették, olvasóiknak azzal kapcsolatban gazdag tényanyagot nyújtottak és a forradalommal kapcsolatos érvelések sem hiányoztak belőlük. E laponként különböző, pro és contra, összefüggő és töredékes, konzisztens és ellentmondó érvelések bizonyára nem maradtak hatás nélkül a három vizsgált lap olvasóira,

87 NKU 1789. júni 25.: "Alles was also bis jetzt auf diesem Reichstage vorgegangen, ist für uns noch von gar keinem Interesse, und wir wollen erst die Herrn Franzosen ihren Ettiketen Streit ausmachen lassen, bei dem zuweilen hizige und unartige Reden mit unter laufen, und dann getreulich mittheilen was sie zum Wohl ihres Landes verfügt haben."

88 NKU 1790. szept. 9.: "...(Wir für unsern Theil glauben, dass weder ein Kreuzzug noch eine Konfederazion nöthig ist, um die Revolution in Frankreich zu revolutioniren. Der schöne Traum einer philosophischen Regierungsform kann von keiner Dauer seyn, wie Friedrich der Einzige anmerkt. Die Menschen waren von jeher so wie sie izt sind, und werden auch so bleiben, und eine philosophische Regierungsform muss sich daher, wenn sie auch kurze Zeit besteht, von selbst wieder umstossen.)"

89 NKU júli 30.: "Viele tausend durch die Aufhebung der öffentlichen Arbeiten brodlose Taglöhner, zu denen sich eine Menge Handwerkspurschegesellen (sic) und deren Zahl sich täglich vermehrt, laufen in grosse Haufen, rufen: es lebe der König und die alte Regierung, kommen oft mit der Nationalwache in blutiges Handgemenge, und zeigen dadurch der Vers. ihre Schranken."

90 Idézi és hivatkozza (Pariser Hof- und Stadtjournalként, NKU 1791. aug. 20.) a szélső-jobb orgánumának számító *Journal de la Cour et de la Ville*-t (Histoire générale de la Presse francaise. Sous la dir. de *Claude Bellanger, Jaques Godechot, Pierre Guiral et Fernand Terrou*. Tome 1. Paris, 1969. 471-473. o.), és egyetértőleg idézi az 1790-ben Svájcba emigrált nemzetgyűlési képviselő, Mounier egy írását (NKU 1791 jan. 12.), bár az nem derül ki, közvetlenül vagy közvetve használta-e fel ezeket.

akiknek száma együttesen bizonyosan kitett 2-3000 főt[91]. Semmi biztosat nem tudunk olvasóik társadalmi hovatartozásáról. Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a német nyelvű lapok olvasóközönségének legalábbis egy részét bizonyosan a németajkú városi polgárság tette ki, e réteg politikai horizontjának alakulása szempontjából mindenesetre érdemes vizsgálni, érdemes (a sajtótörténet összes bizonytalansági tényezőjét figyelmbe véve) forrásként felhasználni a német nyelvű lapok anyagát. Ha a történész az érdemi politizáló tevékenységet kifejtő, a politikai döntéshozatal korabeli működését tekintve leginkább hatással bíró rétegek politikai horizontjának alakulása iránt érdeklődik, valóban elsősorban a magyar (és a latin) nyelvű lapokat érdemes tanulmányoznia. Ha viszont általánosságban szól a francia forradalom magyarországi hatástörténetéről, eseményeinek magyarországi ismertségéről, nem hagyhatja figyelmen kívül a német nyelvű lapok anyagát, mert ezzel a korabeli társadalom egy markáns rétegét hagyja figyelmen kívül.

A budai német nyelvű lap olvasóinak egy részét ráadásul valószínűsíthetően a pest-budai tisztviselői és honorácior csoportok tagjai alkották. Erre utal már az alapítás időpontja is (1787), ami bizonyára nem volt független attól, hogy az évtized közepén a központi hivatalok tisztviselői kara áttelepült Pozsonyból Pest-Budára[92]. Az újság közönsége Kósa János szerint egybeesett a honorácior-réteggel, és ezt leginkább bizonyítják szerinte az újság által rendszeres mellékletekben közölt nagyterjedelmű könyvkereskedői hirdetések[93], melyek a legnagyobb számban képviselt német és latin műveken kívül számos francia, magyar, elszórtan egy-egy angol címet is tartalmaznak. De más jellegű hirdetései is mutatják, hogy a lap valószínűleg számíthatott a társadalmi hierarchia magasabb fokain álló, köztük nemesi olvasókra[94]. A vállalkozástól a szerkesztők személyén keresztül is vezetnek szálak a város tisztviselői-honorácior elitjéhez: egyikük, Schickmayer Jakab kama-

91 A pesti lapot, a Neuer Kurier aus Ungarnt 1000 példányban nyomtatták (Kósa János: A Neuer Kurier története. In: MKSz 1941. 150-166. o., 153. és 159. o.). A budai lap előfizetőinek számát csak a megindulása utáni évből ismerjük, ekkor is csak a vidéki és külföldi előfizetőkét: ezek száma együttesen majdnem 700 volt; külföldön, így Csehországban is sokan rendelték (Kósa János: Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és az Ofner Zeitung. Két budai hírlap története. In: MKSz 1942. 375-385. o., 377.). A Pressburger Zeitung előfizetőinek azáma a '80-as években még csak 100 és 200 között volt, 1790 és 1795 között emelkedett 1000-re. Előfizetőinek száma a századfordulóra emelkedett meg igazán jelentősen, 1800-ban már 2500 előfizetője volt (Alois H. Pichler: Entstehung der "Pressburger Zeitung". Pozsony, 1913. XXX-XXXI.; Magyar Sajtótörténet 62. o.).

92 *Kósa* 1942. 375-376. o.; *Fallenbüchl Zoltán*: Pozsony és Buda értelmisége a XVIII. században. Történeti Statisztikai tanulmányok 6. Bp. 1986.; *Waldapfel József*: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780-1830. Bp. 1935. 47. o.

93 *Kósa* 1942. 381. o.

94 Gyakran előfordul pl. a következő megfogalmazásmód: "Einer hohen Noblesse und dem schätzbaren Publikum dient zur Nachricht/wird kundgemacht..." (pl. USGN 1789 május 2-mellékletében a teplici fürdő hirdetésében). USGN 1791 szept. 3. 554. o.: "Adeliges Guth zu verkaufen. In der Nähe von Pest, ist ein adeliges Guth sammt allen Benefizien um 4500 fl. gegen baare Bezahlung erblich zu verkaufen. Kauflustige belieben sich wegen weiterer Auskunft, entweder mündlich oder schriftlich, an das Ofner deutsche Zeitungscomtoir zu wenden."

rai ágens nevével 1793 elején a Budai Olvasókör névsorában találkozunk[95]. Schickmayer feleségének Berzeviczy Gergelyhez írt leveleiből kiderül, hogy az asszony, aki "maga nem jutott el nagyúri házakba", "a fiatal mágnásokat, a Vár-beli hivatalnokokat, az értelmiség legérdekesebb képviselőit igyekezett maga köré gyűjteni"[96]. Az 1786 augusztusában benyújtott engedélyeztetési kérelmen szereplő másik személy[97], az "egyébként teljesen ismeretlen" Anton Florich Villich[98] vagy "Willich"[99] jogtanuló ("der Rechte Kandidat") neve pedig Kovachich Márton György tudományos társaság-tervezetével kapcsolatban bukkan fel egy, a társaságba bevonandókat felsoroló húsz fős névsorban, amelynek élén Skerlecz Miklós, Verhovácz Miksa, egy Podmaniczky báró neve áll és amelynek legalacsonyabb presztízsű tagjait budai főgimnáziumi tanárok képviselik[100].

A könyvkereskedői hirdetéseket alaposabban szemügyre véve számos olyan frissen megjelent könyv és brossúra címével találkozunk, mely a francia forradalommal foglalkozott[101]. Ez lehetővé teszi azt is, hogy az újság helyenként kissé töredékes és állásfoglalásoktól tartózkodó francia hírszolgáltatását más megvilágításból szemléljük. A lapban ugyanis gyakran maradnak elvarratlan szálak, előfordul például, hogy a hosszasan idézett nemzetgyűlési viták végeredményét elmulasztja közölni. Mindez betudható szerkesztői gondatlanságnak is. Az is könnyen elképzelhető viszont, hogy az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten francia híreit nem önmagukban kell tekintenünk. Lehet, hogy inkább egy olyan tájékozódás kiegészítő eszközeinek tekinthetjük őket, melyben más műfajok és információhordozók is szép számmal résztvettek. Lehet, hogy ez a lap egy olyan igényt elégített ki, hogy a tényeket, melyek olvasói előtt talán más forrásokból is

95 *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763-1790. Bp. 1969. 195. o.

96 *H. Balázs Éva* i. m. 204. o.

97 E két, névvel szereplő személy kérvénye több más, meg nem nevezett társuk nevében is szólt. A lap életének első éveiben a kiadók többnyire mint "Schickmayer társasága" szerepeltek a hivatalos iratokban (*Kósa* 1942. 376. o.).

98 Kósa 1942. 376-377.

99 *Kelényi B. Ottó*: Buda és Pest hírlapirodalmának múltja. II. Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten. In: A Sajtó 1927/5. sz. 1-10. o., 2. (egy 1786. decemberi kérvényre hivatkozva)

100 OSzK Kézirattára Fol. Germ. 5/4. 256. f. A névsort közöltem a Magyar Könyvszemle 1996/2. számában.

101 Ezek leggyakrabban a Stahel- és Kilian-féle könyvkereskedés hirdetéseiben bukkannak fel. Néhány példa: USGN 1791. júli 9- melléklet: "Girtanner, (Ch.). Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution 2 Bände. gr. 8. Berlin 1791. 3 fl."; Uo.: "Meine Flucht nach Paris im Wintermonat 1790, von Hrn. v. Kotzebue. 8. Leipzig 1791. 2 fl."; USGN 1791. júli 9-i és 20-i melléklet: "Burke Betrachtungen über die französische Revolution, a[us] d[em] Engl[ischen]. gr. 8. Wien 1791. 1 fl. 45 kr."; USGN 1791 aug. 3-i melléklet: "Merciers philosophische Träume und Visionen nach der neuesten Pariser Ausgabe verdeutscht. 2 B. 8. Dresden 1791. 2 fl."; USGN 1791 aug. 10-i melléklet (Johann Lindauer könyvkereskedése): "Ekhartshausen Was trägt am meisten zu den Revolutionen itziger Zeiten bey? und welches wäre das sicherste Mittel ihnen künftig vorzubeugen. 8. 1791. 18. kr."; 1790 jún. 23-i melléklete (Stahel és Kilian): "Die Bastille oder Carl Townley, ein Mann aus der großen Welt. A[us] d[em] E[nglischen] 2 Th. 8. Leipzig 1790. 1 fl. 30 kr." ; "Palais Rojal, die Hauptstadt der kleinen Welt Paris. Nebst einem Anhange der neuesten Stadt Mährchen. 8. Leipzig 1790. 1 fl. 15 kr."; "Geschichte der großen Revolution in Frankreich von F. Schulz mit Karten. 8. Berlin 1790. 1 fl. 20 kr."

ismertekké válhattak, a nemzetgyűlési viták, dekrétumok, a diplomáciai iratok stb. bő, szöveghű idézésével egészítse ki. Lehet, hogy olvasóinak arra volt igényük, hogy implicit és explicit kommentároktól mentes, torzítatlanul 'referált' szövegeket olvashassanak. Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten csekély szerkesztői erőfeszítésekről tanuskodó, referáló stílusú és nagyobbrészt a Wiener Zeitung híreiből összeállított tudósításai esetleg értékes kiegészítői lehettek a francia forradalomról való tájékozódásnak olyanok számára is, akik azt szimpátiával követték, és olyanok számára, akik maguk akartak véleményt alkotni a francia eseményekről, vagy legalábbis nem akarták, hogy "újságírók" mondják meg nekik, mit gondoljanak arról[102], ugyanakkor esetleg nem volt módjuk, idejük, igényük arra, elegendő nyelvismeretük ahhoz, hogy az eredeti szövegeket, vagy azoknak teljesebb fordításait olvassák. Számos jel mutat tehát arra: lehetséges, hogy a referáló stílus és a német nyelvűség miatt többnyire meglehetősen mostohán kezelt, érdektelennek minősített lap figyelmen kívül hagyásával a kutatás a francia forradalomról való tájékozódás fontos eszközét hagyja figyelmen kívül, méghozzá olyan társadalmi csoportok tájékozódásának eszközét, melyek iránt a magyar történetírás hagyományosan sokkal nagyobb érdeklődést mutat, mint a német nyelvű városi polgárság iránt.

102 Vö. *Otto Groth* i. m. 717. o.; E "szakma" alacsony presztízséről: *Kókay György*: Felvilágosodás kori vélemények az újságírói hivatásról. In: Uő: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. 137-144. o.

Milotay Nóra

A köny- és az olvasástörténetkutatás a modern kultúrtörténetírásban

A jelen tanulmány írója a témával, a XVIII. századi női, elsősorban német nyelvű sajtó tanulmányozása útján került kapcsolatba. A legtöbb írás a nyomtatás megjelenésétől kezdve foglalkozik a könyv- és olvasástörténettel. Az erről szóló tanulmányok száma megsokszorozódik a XVIII. századra és azt követő korszakokra vonatkozóan, mutatva, hogy ettől az időszaktól kezdve a nyomtatott szó jelentősége ugrásszerűen megnövekedett. Megmutatkozott ez az írni- és olvasnitudók számának emelkedésében és abban a tényben, hogy a modern állami bürokrácia kiépülésével az írott dokumentumok jelentősége a hétköznapi élet egyre több területén fontossá, sokszor szinte nélkülözhetetlenné vált. A modern korban a nyomtatott írásművekhez egyre olcsóbban lehetett hozzájutni.

A polgárosodás és a polgári emancipációs törekvések egyik fő kísérőjelensége volt az irodalmi élet üzletszerűvé válása. A XVIII. század folyamán a magán- és a közéleti szféra egyértelműen szétvált. Ebben a korszakban születik meg a polgári nyilvánosság, amelyet Jürgen Habermas[1] a két előbb említett szféra közé helyez. A polgári nyilvánosság résztvett a "nyilvános okoskodásban" (Räsonnment), a társadalmi kommunikációban, amely később társadalomkritikává vált. A sajtó politikamentes közeget biztosított a valójában politikai nyilvánosság számára. A folyamatban, amelynek során az irodalom és az újságírás bizonyos mértékig összefonódott egy új író-típus, az író-újságíró is megjelent, akinek tevékenysége mind szellemi, mind gazdasági értelemben a piactól függött. A XVIII. század második felétől az anonimitásból kilépve új munkamódszerekkel és időbeosztással dolgozott új témákon. A fent említett alapvető változások lassan, századokon keresztül és területenként eltérően mentek végbe Európában. Úgyanígy a könyv- és olvasástörténetkutatás is eltérő az egyes országokban. Ezen a kutatási területen vezető szerepet töltenek be a történettudományban már jólismert francia (Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, Daniel Roche, Roger Chartier, Francois Furet, Robert Estivals), német (Helmuth Kiesel, Paul Münch, Franklin Kopitzsch, Herbert G. Göpfert, Otto Dann, Marlies Prüsener), és angolszász (Robert Darnton, D.F. McKenzie, H. S. Benett) nyelvterület történészei. A különböző régiókban elért kutatási és módszertani eredményekbe ad részletes betekintést a Hans Erich Bödeker által szerkesztett könyvtörténet[2], amely egy 1990-ben Göttingenben megrendezett konferencia anyagának összefoglalása, valamint Robert Darnton

1 Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest, 1993. 81-85. o.
2 Histoire du Livre. Szerk.: Hans Erich Bödeker. Paris, 1995.

tanulmánykötete[3]. Mindkettő megkísérli a könyv- és olvasástörténetet elhelyezni a modern kultúrtörténetírásban, illetve összevetni a különböző régiók kutatási eredményeit és módszertanait.

Ebben a tanulmányban a szerző kísérletet tesz arra, hogy bemutassa a könyvet és olvasóját mint a modern történetírás igen sokrétű forrását, különösen a XVIII. századtól kezdődően. Miután vázolja a modern kultúrtörténetírás legfőbb feladatait és bemutatja a könyv- és olvasástörténet kutatásának mai állását francia, német és angolszász területen, elhelyezi azt a kultúrtörténet keretein belül különös hangsúlyt adva a sajtótörténetnek.

I. A modern kultúrtörténetírás és a könyv

A modern kultúrtörténetírás – mint minden más tudomány az elmúlt időszakban – újrafogalmazza vizsgálatának tárgyát és módszereit. A történeti kutatás területének állandó növekedésével egyidőben két párhuzamos folyamat figyelhető meg: az egyes tudományágak specializálódása egyfelől és az interdiszciplináris kutatások számának kiterjesztése másfelől, a "határvonalak áthágásának" kérdése a társadalomtudományok körében az elmúlt évtizedekben egyre fontosabb témává vált. A modern kultúrtörténetírás problémái ebben az összefüggésben vizsgálandók.

A legtöbb történetíró szerint a kultúra egy olyan terület, amely különböző termékeket és gyakorlatokat (cultural products, cultural practices) foglal magában és amely megkülönböztetendő a gazdasági és a társadalmi szférától. "Minden szokás kulturális ugyanúgy, mint ahogy társadalmi, gazdasági, hiszen cselekvéssé formálja azt, ahogyan az emberek az őket körülvevő világ jelenségeit értelmezik. A kultúra leírása magában foglalja a kapcsolatrendszerek összességét – a gyakorlatok totalitását. Ez utóbbi megmutatja, hogy az adott kultúra hogyan fejezi ki a fizikai környezetet, a társadalmat, és a szakrálist."[4] Amennyiben elfogadjuk a "kultúra" fenti definícióját, amely a legtágabb értelemben értelmezi a szó jelentését, érthetővé válik, hogy a társadalomtörténet és a kultúrtörténet miért fonódott össze az elmúlt évtizedekben.

A XX. század közepén a társadalomtörténet jelentősége fokozatosan növekedni kezdett. Mindenekelőtt a marxista történészek és az Annales-kör tagjai kezdtek vele foglalkozni.[5] Az elkövetkezendő évtizedekben a társadalomtörténet folyamatosan terjesztette ki kutatási területét, és túllépve a különböző társadalmi rétegek

3 Robert Darnton: The Kiss of Lamourette. New York-London, 1990. Darnton fenti kötetének végén található jegyzet apparátusban a kutatási terület további fontos képviselői szerepelnek műveikkel együtt.

4 Roger Chartier: The Cultural Uses of the Print in Early Modern France. New Jersey, 1987. 11. o.

5 Ebben az összefüggésben megemlítendők a legismertebb marxista történészek közül George Rudék, Albert Soboul, E. P. Thompson, az Annales-kör legkülönbözőbb irányzatainak képviselői közül pedig Marc Bloch, Lucien Febvre, Emmanuel Le Roy Ladurie, Pierre Goubert, Roger Chartier és Jacques Revel.

demográfiai és szociökonómiai elemzésén létrehozott egy módszert, amelyik a társadalom kulturális összetevőit hangsúlyozta. A marxisták ezeket az összetevőket eszméknek, hagyománynak, a különböző társadalmi osztályok nyelvének stb. nevezik. Az Annales-kör tagjai mentalitásról (mentalité) beszélnek, amely a braudeli "harmadik szint" történeti realitásának, nevezetesen a strukturálisnak részét képezi.[6] A "diskurzusok"[7] (pl. állam, test, őrület, szexualitás) vizsgálata, amely elsőként Michel Foucault nevéhez fűződik ezen két megközelítési mód közé helyezhető és így egy "harmadik utat" kínál. Foucault annak ellenére, hogy "kívülálló" – művei a szépirodalom határán állnak és hajlamosak figyelmen kívül hagyni a fent említett diskurzusok társadalmi, gazdasági és politikai összetevőit - megkísérli messzemenően átalakítani a történetudomány módszertanát. Elutasítja a történelem időszemléletét, diszkontinuitásról beszél és a kultúra tanulmányozásakor kezdeteket említ, de nem okokat. Munkásságnak szellemisége nagy hatással van a kultúrtörténet írásra, különösen az Annales kör tagjai körében.

Miközben a kultúrtörténészek új módszereket keresnek, hogy megtartsák a kultúrtörténet pozícióit az egyre nagyobb tért nyerő társadalomtörténet mellett, a történettudomány módszertanának teoratikusaivá, kritikusaivá válnak. Az új módszereket többek között antropológusok, irodalomtudósok és szociológusok fejlesztették ki. Az antropológia, az irodalomelmélet és a szociológia új megközelítési lehetőségeket kínál a történetírás számára, amely az elmúlt időszakban egyre inkább értelmezővé, magyarázóvá vált. Mindhárom módszertan legfontosabb alapkövetelménye a vizsgálandó jelenség saját összefüggésében, a "kortárs szemüvegén át" való vizsgálata, valamint a jelenségek jelentésváltozásának kimutatása. A könyv- és olvasástörténet ebben a megközelítésben válik fontossá a modern kultúrtörténetírás számára.

A nyomtatott szó története a sajtó és a röpiratok története mellett elsősorban a Gutenberg kora óta megjelenő könyvek történetére koncentrál. A könyv mint a történelemkutatás forrása számtalan kérdésre adhat választ és sokrétű megközelítéshez szolgálhat alapul. A könyv egyfelől egy iparosok által előállított termék, amelyet századokon át cserélték, eladtak, megvásároltak és szállítottak és ebben a megközelítésben a gazdaságtörténeti kutatás tárgyát képezheti. Ilymódon nyomon követhető a könyvelőállítás braudeli értelemben vett konjunktúrája mind hosszú-, mind rövidtávú megközelítésben, figyelemmel kísérve a fellendülés és a hanyatlás egymást követő szakaszait. Termék mivoltában a termelők (írók, kiadók, szerkesztők, nyomdászok, kereskedők, könyvkereskedők stb.) társadalomtörténetének kutatásához is alapul szolgálhat, vizsgálva azok hierarchikus rendjét, együttműködését, összecsapásait, szerencséjét és balszerencséjét.

6 Fernand Braudel az Annales-iskola kimagasló alakja "nagy történelmet" (histoire totale) írt, amelyben három szintet különböztet meg. Az első a struktúrák szintje (földrajzi környezet), amelyet a hosszú időtartamban (longue dureé), a második a konjunktúrák szintje (társadalomtörténet), amelyet közép távon (moyenne durée) és a harmadik az események szintje (politika, egyének), amelyet rövid távon vizsgál. A konjunktúra ebben az összefüggésben bizonyos jelenségek együttállását jelenti.

7 A "diskurzus" fogalmát, részletesen magyarázza Foucault a L'ordre de discours című tanulmányában, amely magyar fordításban is megjelent (ld. Holmi 1991. 7. sz. 868-889. o.)

Másfelől a könyv szöveget tartalmaz és ezáltal gondolatokat, eszméket érzéseket és érzelmeket közvetít. Ezért mind a gondolatok, amelyeket a szöveg közvetít az olvasó számára, mind az olvasó (a fogyasztó), és az ő megközelítésmódja (fizikai értelemben: ki, mit, hol és mikor olvas, valamint szellemi/intellektuális értelemben: miért és hogyan) elemezhető a kultúrtörténet keretein belül.

Ezáltal tehát a könyv mint gazdasági és szellemi termék interdiszciplináris vizsgálat tárgyát képezheti. A témában kutatást végző történész vizsgálhatja a nyomtatott könyv életútját ("life-cycle").[8] Ez egy kommunikációs láncolat ("communication-circuit"), amely üzeneteket közvetít, átalakítva azokat útközben gondolatokból írássá, nyomtatott formákká, majd ismét gondolatokká. A könyvtörténet ennek a folyamatnak minden fázisát és az egész folyamatot együttvéve vizsgálja minden változatában (térben és időben), valamint egyéb azonos környezetben lévő gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális rendszerekkel való viszonyában.[9] Ezért a könyv a modern kultúrtörténetírás számára igen gazdag forrásként jelenik meg.

II. Könyvkereskedés és könyvolvasás

A könyv történetének kutatása a kultúrtörténet keretein belül Franciaországban született a hatvanas években (École Pratique des Hautes Études). Innen terjedt el egész Európában, különösen Németországban és Angliában, valamint az Egyesült Államokban. A német kutatás a fő hangsúlyt a könyvek befogadására összpontosítja, míg az angol a nyomtatástörténetre. Az új kutatási terület számára központokat hoztak létre (Párizs, Wolfenbüttel, Washington) és új folyóiratokat szerkesztettek (Publishing History, Revue Francaise d'Histoire du Livre, Wolfenbutteler Notizen zur Buchgeschichte stb.).[10]

A könyv történetének kutatása számtalan kérdést próbál megválaszolni mind a termelőkre, mind a fogyasztókra vonatkozóan. A termelőkkel kapcsolatban olyan kérdésekre igyekszik választ keresni, mint: Milyen könyvek voltak a piacon? Hogyan nyomtatták őket? Hogyan működött az irodalmi/írott művek piaca? Mi volt a szerepe a közvetítőknek (pl. kereskedők, hajósok stb.) a kulturális kommunikációban? Hogyan működött a kiadás mint üzletág? Hogyan és milyen mértékben közvetítették ezek a könyvek a közönség számára a felvilágosodás eszméit? Robert Darnton az Enciklopédia kiadástörténetét elemző könyvében számba veszi a fenti kérdések megválaszolására felhasználható forrásokat.[11] Listáján kereskedelmi levelezés, számviteli feljegyzések, vezetők titkos feljegyzései, tengerészek naplói, ipari kémek jelentései, kiadók levelezései, könyvkiadás engedélyezésére vonatkozó kérelmek szerepelnek. Valójában ezen források elemzése túlmutat a könyvkereskedés történetén. A kutatás magában foglalja a kereskedők mentalitástörténetét, az üzletág diplomáciatörténetét, társadalmi és gazdasági

8 Darnton The Kiss 111. o.
9 Uo.
10 Darnton: The Kiss 109. o.
11 Robert Darnton: The Business of the Enlightenment. Cambridge Mass., 1979. 4-5. o.

összefüggésbe helyezi a kiadástörténetet. Ezáltal a közvetítők társadalomtörténete is kutathatóvá válik. Végül, de nem utolsó sorban a fent említett forrásokra támaszkodva a politikai légkör és a jogi szankciók világa is a kutatás tárgyát képezhetik.

Az olvasástörténetkutatás, azaz a fogyasztói oldal nehezebben elemezhető. A könyv külső történetét, azaz ki, mit, hol és mikor olvas, mind makro-, mind mikroanalízis útján lehet vizsgálni. A makroanalízis Franciaországban és Németországban terjedt el leginkább. A francia kutatók többek között az évente megjelenő francia könyvbibliográfiát (Bibliographie de la France) és a szerzői jogi katalógusokat használják, míg a német kutatók a lipcsei és a frankfurti könyvvásár katalógusait (XVI. század közepétől a XIX. század közepéig). Angliának nincsen ehhez hasonlítható forrásanyaga, de a londoni könyvkereskedők szövetségének (London Stationers' Company) feljegyzései számos forrást biztosítanak az angol könyvkereskedés kutatásához.[12] Ezzel a makroanalízissel nyomonkövethető például a német "olvasási láz" (Lesewut, Lesesucht) alakulása a XVIII. század második felében. A könyv külső történetének mélyebb vizsgálatára, ki mit olvasott, a mikroanalízis a legalkalmasabb. Első pillantásra a magánkönytárak katalógusai, az előfizetői listák, az inventáriumok, különböző társadalmi csoportok (nemesek, papok, városi polgárok, iparosok/kézművesek) könyvtárainak statisztikái megfelelő forrásnak tűnnek erre a célra. Az eredmény azonban, amelyet ezek alapján kapunk nem feltétlenül valósághű. Roger Chartier[13] a parasztok olvasáskultúrájának vizsgálatát célzó felmérés kapcsán, amelyet Gregiore abbé végzett el, arra a következtetésre jut, hogy a kutatás eredménye sokkal inkább a városban lakó írástudó értelmiség elképzeléseit mutatja a parasztokról. Tehát az eredmény nem mutat reális képet a parasztok olvasáskultúrájáról, mert összekeveredik az értelmiség hiedelmeivel és előítéleteivel. Továbbá az a tény, hogy a könyv valakinek a birtokában volt nem jelenti azt, hogy az illető olvasta is azt. A könyvtárakat több generáció áldásos munkája hozta létre és ezért nem képviseli egy adott korszak ízlését.

Ha nincs is ugyan egy általános modell, amely alapján azonosítható lenne az egyének által valóban olvasott könyvek jegyzéke, figyelemreméltó eredményekhez vezethet a makro- és mikroanalízis időnként akár egymásnak ellentmondó adatainak összevetése. A kinyomtatott és eladott könyvek jegyzéke ezen a ponton segítségül szolgálhat. Az olvasás és az olvasóközönség mélyebb elemzése érdekében az olvasó fizikai környezete, olvasói tevékenységének körülményei is figyelembe vehetők. Az újkor kezdetén az olvasás inkább társasági tevékenység volt (alacsonyabb társadalmi rétegek otthon a tűz körül, műhelyekben, tavernákban, a gazdagabbak olvasóklubokban), majd később, először a műveltebb rétegek körében, magántevékenységgé vált.

12 Darnton: The Kiss 158-159. o.

13 Roger Chartier: Lesende landleute. In: Die unvollendete Vergangenheit. Szerk.: Roger Chartier. Franfurt, 1992. 170-188. o.

Az előbbi megállapítások ellenére a könyv belső történetére, azaz a befogadásra vonatkozóan bizonytalan módszerek állnak rendelkezésünkre. Az olvasás "társaság formájának" kezdetben vezető szerepe azt jelzi, hogy szóbeli közvetítés által olyanok is hozzájutottak a nyomtatott szövegekhez, akik nem tudtak olvasni. Ez a fajta élmény másfajta befogadással járt és általában másfajta szövegekre is vonatkozott. A csendben olvasás egyénibb, belső élményhez vezetett.

A hogyan és a miért problematikájának vizsgálatakor, azaz az olvasás elemzésekor valamint az olvasmány jelentésének az adott olvasó számára való körülírásakor Roger Chartier nyomán[14] három pólust kell megkülönböztetnünk: a szöveget, a tárgyat, amely hordozza a szöveget, és a tevékenységet, amely által a szöveg az olvasóhoz kerül. A három jelenség között létrejövő kapcsolat adja az olvasmány jelentését az adott olvasó számára, és ezt a jelentést kell megkísérelni körülírni. Ennek a körülírásnak a gyakorlati kivitelezéséhez egy az olvasás történetére vonatkozó cikkében[15] Robert Darnton öt lehetséges utat sorol fel: 1. kortárs ábrázolások vizsgálata az olvasásról szépirodalomban, levelekben, festményeken stb. az olvasó olvasás közbeni gondolatainak felfedezésére; 2. olvasás tanításának és tanulásának elemzése; 3. életrajzi és egyéb kevésbé személyes feljegyzések alapján annak felkutatása, hogyan olvastak és írtak a parasztok; 4. az irodalomelmélet és az irodalomkritika módszereinek alkalmazása a szövegelemzésre; 5. a könyv külső megjelenésének vizsgálata. Az első három az olvasási tevékenység, a negyedik a szöveg, az ötödik a tárgy elemzéséhez nyújt segítséget.

Az olvasás tehát kreatív tevékenység. Ebből a szempontból a könyv története gazdag forrásként szolgál az eszmék társadalomtörténetéhez is, amely sok modern gondolkodó szerint az ideológiákat és eszmerendszereket nem pusztán intellektuális jelenségekként kezeli (mint ahogy azt az eszmetörténet teszi), hanem tevékenységekként, amelyek koruk konkrét problémáinak megoldásaira jöttek létre.[16] Az eszmék társadalomtörténete tehát azok elterjedésének és befogadásának módját vizsgálja.

III. A sajtótörténet speciális helye a könyvtörténetben

A sajtó története a könyvtörténeten belül különlegesen fontos helyet foglal el. Az első szerzők egyike, Joachim Kirchner, aki a német sajtótörténetről írt, munkájához elkészítette a németnyelvű folyóiratok bibliográfiáját a kezdetektől (XVII. század vége) a francia forradalomig.[17] Az ő meghatározása szerint a XVII. és XVIII. század sajtóját meghatározatlan időtartamra hozták létre és viszonylag

14 Roger Chartier: Text, Printing, Readings. In: i.m. Szerk.: Hunt. Los Angeles, 1989. 163. o.
15 Darnton: The Kiss 157-187. o.
16 John Dunn: The Identity of the History of Ideas. In: Philosophy, Politics and Society. Szerk.: P. Laslett – W.G. Runciman – Quentin Skinner. Oxford, 1972. 158-173. o.
17 Kirchner, Joachim: Die Grundlage des deutschen Zeitschriftenwesens. Mit einer Gesamtbibliographie der deutschen Zeitschriften bis zum Jahre 1790. Leipzig, 1928-1931.

rendszeresen jelentették meg egy meghatározott társadalmi csoport számára.[18] A szakirodalom egy része az évente megjelenő almanachokat, kalendáriumokat és zsebkönyveket a sajtó előfutárainak tekinti.[19] A sajtó sokféleképpen rendszerezhető: aszerint, hogy milyen írásokat tartalmazott (irodalmi lapok, politikai lapok, morális hetilapok, tudományos lapok), vagy aszerint, hogy kik számára jelent meg (nők, férfiak, gyerekek). Természetesen voltak átfedések az egyes műfajok között, hiszen például a morális hetilapok a nevelést célozták és voltak olyan lapok, amelyek hasonló céllal jöttek létre, mégis irodalmi lapnak számítottak vagy általános tematikával rendelkeztek, de foglalkoztak irodalommal, történelemmel, tudománnyal, politikai kérdésekkel.

A sajtó elterjedése együtt haladt az extenzív olvasás[20] elterjedésével, amely nagyjából a XVIII. századra tehető. Körülbelül XVIII. század közepéig az intenzív olvasás volt elterjedtebb, eltekintve a nagyon szűk elit rétegek és a tudósok olvasási szokásaitól. Ez néhány könyv, mint a Biblia, imakönyvek, illemtankönyvek, almanachok és kalendáriumok ismétlődő olvasását jelentette. A legfontosabb szövegek az egyház felügyelete alatt álltak és generációról generációra öröklődtek. A könyv, "mint egy időtálló tekintély kézikönyvként szolgált a gyakorlati élethez".[21] A könyvhöz való ritualizált viszony nem a tudás megszerzését szolgálta elsősorban, hanem inkább "régen legitimizált igazságok" megértését. Ez a fajta olvasás, amely csak néhány kiválasztott számára volt elérhető, bizonyos alkalmakhoz, térhez és időhöz kapcsolódott az egyházi év keretein belül. "Ez a ritualizált ismételt olvasás irodalmi helyett inkább vallásos és erkölcsi élményt okozott."[22]

Az extenzív olvasás számos szöveg önálló/egyéni olvasását jelenti legtöbbször a magánszférában. Ez az újfajta olvasási mód megváltoztatta az olvasmányokat is, pontosabban a két folyamat erősen összefonódott. Ellentétben az intenzív olvasóval az extenzív olvasó nem tulajdonított végső tekintélyt az olvasott szövegnek, hanem megítélte annak tartalmát. Ugyan a XVIII. század folyamán az extenzív olvasás egyre hangsúlyozottabbá vált, ez nem jelentette az intenzív olvasás eltűnését. Továbbá Bödeker megállapítása szerint[23] a tudósok már a kora újkorban modern értelemben viszonyultak olvasmányaikhoz, azaz információszerzésre használták. Ezért tehát nem beszélhetünk a kétfajta olvasás egymást követő kialakulásáról, hanem inkább az egyik egyre hangsúlyosabb elterjedéséről a másik

18 Francis Ising: Entwicklung und Wandlung der Frauenzeitschriften. Diss. Münster, 1943. 29-30. o. idézi Joachim Kirchner meghatározását.

19 Cynthia L.White: Women's Magazines. London, 1970. 25. o.

20 Az extenzív és intenzív olvasás megkülönböztetésére és elemzésére számos angolszász munka is a rendelkezésünkre áll többek között David Cressy, Harvey J. Graff, R.A. Houston tollából. A szerző ezen munkájához inkább német szakirodalmat használt. Legfőképpen Hans Erich Bödeker, Rolf Engelsing és Rudolf Schenda munkáit.

21 H. E. Bödeker: Von der Literaturgeschichte des Lesers zur historischen Lesergeschichte. Kézirat. 6. o.

22 Uo. 7. o.

23 Uo. 9-10. o.

mellett. Ezen folyamat során a nyomtatott szó deszakralizálódott és egyre növekvő mértékben fogyasztási cikké vált, miközben a befogadás individualizálódott és egyre szubjektívebbé vált.

Az egész fent leírt folyamat erősen összekapcsolódott a nyomtatási technika elterjedésével, az iskolarendszer fejlődésével és az írástudás elterjedésével. A változó életforma helyet adott a szabadidő fogalmának elterjedéséhez, amelyet világosan elválasztottak a "munkaidőtől" és amellyel szabadon lehetett gazdálkodni, például fel lehetett használni "hasznos", "felvilágosult" tevékenységek gyakorlására. Ez a fajta változás megfigyelhető a felső- és középosztály körében, akiknek mind munkája, mind képességei lehetővé tették, hogy olvasmányokhoz jussanak. Az olvasás mint privát tevékenység rendkívül fontos helyet foglalt el a nők, diákok és "széplelkek" körében.

A könyv és különösen a sajtó megírásának, nyomtatásának terjesztésnek és olvasásnak a történetét célzó kutatás a modern kultúrtörténetírás számos kérdésére adhat választ. A sajtó különleges helyét az adja, hogy az összesűrítve tartalmazza a modern kor viszonyát a nyomtatott szóhoz, különösen azt a törekvést, hogy az olvasó minél gyorsabban és tömörebben sok új információhoz jusson. Magyarországon[24] az eddigi kutatások során a művelődéstörténet keretein belül nagyobb hangsúlyt kapott a könyv külső története. Ilyen műveket (könyvekről, könyvnyomtatásról és könyvkereskedelemről) készítettek a századfordulótól kezdődően többek között, Gárdonyi Albert, Gulyás Pál, Iványi Béla, a sajtótörténetre vonatkozóan pedig Ferenczy József, majd Kókay György írt összefoglalásokat. Fontos adatokat tudhattunk meg a témára vonatkozóan számos művelődéstörténeti tanulmányból (pl. Kosáry Domokos, Alszeghy Zsolt, H. Balázs Éva). A magyar olvasóközönségről Fülöp Géza és Kulcsár Adorján írtak. A Magyar Könyvszemle hasábjain rendszeresen jelennek meg tanulmányok a könyvtárakról és az olvasókörökről többek között Szemző Piroska és Kókay György tollából. A korszerű módszerek ismeretében a nyolcvanas évek eleje óta Monok István vezetésével egy többségében könyvtárosokból álló kutatócsoport tanulmányokat ad ki a magyarországi olvasás történetéről, valamint könyvtárak, főleg magánkönyvtárak történetéről és állományáról. Hosszútávon egy adattárat készítenek a XVI-XVIII. század szellemi mozgalmainak történetéhez, amelynek keretében feldolgozzák a korszak olvasmányainak jegyzékét. Megfigyelések szerint a könyvgyűjtés megváltozik a XVIII. század utolsó évtizedeiben, ezért az 1526-1690/1730 terjedő időszakra vonatkozóan gyűjtik az adatokat. Kutatásaikhoz levéltárak levelezési anyagait, könyvjegyzékeket (amelyek vagyonösszeírásokban, végrendeletekben, vagyonelkobzási és eretnekperek irataiban, árvasági ügyek aktái közt, városi jegyzőkönyvek hagyatékozási ügyirataiban, osztozkodási jegyzőkönyvekben találhatók), valamint kézirattári forrásokat (amelyek naplókban, szerzetesrendek háztörténetének adományozási részeiben, iskolai matrikulák könyvtári fejezetei-

24 A szerzők nevei a teljesség igénye nélkül kerültek felsorolásra, mivel saját kutatásai kapcsán a tanulmány írója főleg az újkorra, és azon belül is a XVIII. századra vonatkozó feldolgozásokat ismerte meg némi kitekintéssel a XIX. század első felére.

nek adományozási részeiben és elhunyt tudósok kéziratos hagyatékaiban, akik maguk is foglalkoztak könyvtártörténettel, találhatók), végül nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzéseit használják.

Megállapítható tehát, hogy a nyomtatott szó külső, de különösen belső történetének korszerű vizsgálata még sok új feladat elé állíthatja a magyar történészeket és általában a társadalomtudományokkal foglalkozókat.[25]

25 További tájékozódáshoz az egyik legkorszerűbb mű Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... című könyve, amely 1996-ban jelent meg és az írás elterjedésével foglalkozik a XVI.-XVIII. századi Magyarországon. A kötet végén részletes bibliográfia található, amely felsorolja korszakra vonatkozó nemzetközi és magyar alapműveket az írás- és olvasástörténet, valamint az iskoláztatás területén.

L. Bozai Zsuzsa

Egy rendhagyó életút: Thurzó Orsolya

Thurzó Orsolya 1570. október 21-én született Liethaván[1], Thurzó Ferenc és Zrínyi Katalin második gyermekeként. Gyermekkoráról nem maradtak fenn adatok, sőt 1591-ig semmi biztosat nem lehet tudni róla. Bár mindkét szülője vagyonos és befolyásos családból származott, gyermekeik jövőjéről megfelelően gondoskodhattak, Orsolya élete mégis kisiklott.

Tévedésből a Czobor Erzsébetnek címzett levelek közé sorolva találtam meg egy 1591. szeptember elsején nénjének[2] írott levelét[3]. 1591-ben már nem lakott otthon, Erdélyben, Udvarhelyen élt. Szinte biztos, hogy csak házassággal kerülhetett ilyen messzire Trencsén megyei családjától, nem tudni azonban, hogy kihez adták feleségül. 1591-ben azonban már özvegy lehetett, mert magáról mint árváról írt. Úgy tűnik, életét egyedül igazgatta, s éppen újraházasodása ügyében kért tanácsot nénjétől. A levél szerint egy bizonyos Gyulaffy úr járt nála lánykérőben[4].

Nem tudni azonban, hogy ez a Gyulaffy úr valójában ki volt, magának kérte-e Orsolyát vagy másnak. Nagy Iván ugyan a Thurzó család leíráskor említ egy bizonyos Gyulaffy Istvánt, mint Thurzó Orsolya férjét[5], de ugyanezt a Gyulaffy Istvánt a Gyulaffy család leírásakor már nem jelzi a családfán[6]. Ha Thurzó Orsolya volt is Gyulaffy Istvánné, a házasság nem tarthatott sokáig és gyermek sem maradt belőle. Lehetséges azonban, hogy ez a bizonyos Gyulaffy másnak, talán éppen a Nagy Iván által második férjként jelölt Ghyczy Ferencnek kérte meg Orsolyát. Ghyczy Ferenc minden kétséget kizáróan férje volt Orsolyának, aki 1601-ben már mint néhai Ghyczy Ferencné írta alá bátyjához címzett levelét[7].

Az mindenesetre egyértelműnek látszik, hogy a házasság szervezéséből kihagyták az akkorra már a családi vagyon egészét birtokoló Thurzó Györgyöt, a beleegyezést Orsolya a nővérétől, de még inkább sógorától, Perényi Györgytől

1 Régi családi feljegyzések. A Thurzó család naplója. In. Történelmi Tár 1888. 778.p.

2 Valószínűleg Perényi Györgyné Thurzó Annáról van szó, aki 1565. október 13-án született és 1599. július 4-én halt meg. Történelmi Tár, 1888.778.p. Férje Perényi György Nagy Iván adatai szerint Abaúj megyei főispán volt és Bekes Gáspár híveként emlékezik meg róla. Nagy Iván , 5. kötet, Perényi család, 236.p.

3 Biccsei Állami levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Orsolya levele ismeretlenhez. Udvarhely, 1591.szeptember 1. 900.III-T/16.

4 A levelet lásd a mellékletben.

5 Nagy Iván, 7. kötet, Thurzó család 202.p. Ugyanakkor Orsolya nővérét, Perényi Györgyné Thurzó Annát első férje halála után szintén "összeadja" ugyanezzel a Gyulaffy Istvánnal. Nagy Iván, 5. kötet, Perényi család, 236.p. Ez egészen bizonyosan tévedés, mert a Thurzó családi napló feljegyzései szerint Anna 1599. július 4-én mint Perényi Györgyné halt meg. Történelmi Tár, 1888. 778.p.

6 Nagy Iván, 2. kötet, Gyulaffy család, 482.p.

7 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Orsolya Thurzó Györgynek, Farnas, 1601. április 23. 610. II-T/23.21.

várta. Talán épp emiatt, nővére kiházasitásaival ellentétben Orsolya nem kapta meg az őt illető részt a szülői vagyonból, s még 1604-ben is ezt követelte bátyjától[8].

Pedig a Ghyczy Ferenccel kötött házasság nem keresztezte Thurzó György érdekeit, sokkal inkább előnyös lehetett számára. A Ghyczy család már a 16. század közepén két ágra szakadt és ennek megfelelően birtokaik is két nagyobb tömbben helyezkedtek el. Az egyik, Ghyczy Józsa ága Bars[9] és Nyitra[10] megyékben szerzett birtokokat, Ghyczy Józsa pedig Nyitra megyei alispán volt.

A család másik ága, Józsa öccsei, János és Farkas Erdélyben telepedtek meg. Ghyczy János 1585-1588-ig Erdély kormányzója és Báthory Zsigmond fejedelem gyámja volt, komoly birtokokkal rendelkezett[11], amelyeket 1589-ben bekövetkezett halálakor öccse, Farkas gyermekeire, közöttük Ghyczy Ferencre hagyott. Ferencre szálltak testvére, a gyermektelenül meghalt Ghyczy Péter, Báthory Zsigmond udvarnokának birtokai is[12]. Ezzel a század fordulóján már Ghyczy Ferenc volt a család erdélyi jószágainak egyedüli birtokosa, aki Thurzó György számára fontos kapocs lehetett szükség esetén Erdély, és a család támogatójának számító Báthory Zsigmond fejedelem, illetve a Ghyczyek nyitrai ága felé is. A birtokok örököse egyetlen férfiutódként pedig Orsolya fia, Ghyczy György volt. Így ezek a kapcsolatok hosszú távra is biztosítottnak látszottak. Ezzel az 1600-as évben Orsolya, annak ellenére, hogy bátyjával a viszonya rendkívül rossz volt, bizakodóan nézhetett a jövőbe.

Ghyczy Ferenc azonban 1601 előtt meghalt, s mivel a családnak nem voltak rajta kívül Erdélyben felnőtt férfi tagja, Orsolya éppen a legválságosabb időszakban, Basta és Vitéz Mihály bejövetele, tatár és hajdú dúlások idején maradt magára, minden támasz nélkül. Thurzó György azonban sorsára hagyta nővérét. Orsolyá-

8 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Orsolya Thurzó Györgynek. Farnas, 1604. március 7. 610.II-T/23.7-8.

9 Maksay Ferenc: Magyarország birtokállománya a 16. század közepén. I-II. Budapest, Akadémiai, 1990. Továbbiakban: Maksay, 1990. Ghyczy Józsa Bars megyében Oszlány birtokát bírta 11 portával. I. kötet, Bars megye, 155.p.

10 Ghyczy Józsa birtokai Nyitra megyében Assakürt és Kisvicsáp. Maksay, 1990. I. kötet, 566.p. Nagy Iván adatai szerint új adományként 1558-tól szintén bírta még Nyitra megyében Ilmér, Paincza, Vasárd, Kisrippény, Vámosújfalu egy részét, illetve Kis-Trencsén, Nádas, Kiselecske, Jablanckürt és Tormás puszta egészét valamint az alsószőllősi és gencsi részbirtokokat. Nagy Iván, 2. kötet, Ghyczy család, 398-399.pp.

11 Még János Zsigmondtól kapta Marosszékben Csokfalvát és Bedét, ezeken kívül adományként 1587-től bírta Gyalu várát, Szászfenest, Szászlónát, Nagykapust, Keresfőt, Vistát, Garbófőt, Darócot, Tüzét, Egerbegyet, Hévszamost, Sztolnát, Ol-Tótfalut és Sólyomtelket. Nagy Iván, 2. kötet, Ghyczy család, 393.p.

12 A Küküllő megyei Sákod, illetve a Belső-Szolnok megyében - Báthory Zsigmond által 1597-ben adományozott Kodor, Alsó-Gyékényes, Törpény, Keményő-Pestes és Mánya birtokrészei. Nagy Iván, 2. kötet, Ghyczy család, 394-395.pp.

nak hamarosan akadt pártfogója, egy bizonyos Rotfies úr, aki oltalmába vette az asszonyt, és anélkül hogy bátyja véleményét és beleegyezését kikérhette volna, rábeszélte Lindai Tóbiással[13] való házasságra.

Tobias Lindau azonban ugyanolyan gyökértelen volt Erdélyben[14], mint amilyenné a háború és a katonák dúlása Orsolyát tették, így a házasság keveset javított a helyzetén. A bujdosás, állandó menekülés volt a sorsa továbbra is, pénze, értéktárgyai odavesztek, birtokait feldúlták, s végül már ruhája is alig maradt[15]. Viszont az önkényes újraházasodással Orsolya végképp kirekesztette magát azokból a pozíciókból, amiket magyar, illetve erdélyi főúri nőként korábban birtokolhatott. A Thurzó családból pedig, bár ekkorra ez még nem tudatosult benne, egyszer s mindekorra kitagadtatott. Mikor 1604-re a helyzete annyira tarthatatlanná vált, hogy el kellett hagynia Erdélyt, Biccse felé indult, Thurzó György azonban nem engedte be a várba nővérét a két gyermekével[16], s csak hosszas kérlelés és rábeszélés után húzhatták meg magukat Hricsón. Hosszabb időre azonban nem volt hajlandó befogadni a bujdosókat, különösen a férjet, Tobias Lindaut akarta minden eszközzel távol tartani , mert azt gondolta, hogy csak a családi vagyonra pályázik.

Orsolya 1605 tavaszán gyermekeivel tovább indult Teschen felé, miközben férje katonai szolgálatokat vállalt, hogy a családot eltarthassa[17]. Mezricz-ben állapodtak meg, itt házat béreltek, ami hamar felemésztette a pénzüket. Orsolyának rá kellett ébrednie, hogy nincs miből megélniük, s hogy a helyzetből nincs más kilábalási lehetőség, mint valahogy, akár zálogként is, de birtokokhoz jutni, addig is, míg a béke megkötésével vissza nem térhetnek erdélyi birtokaikra. Tobias Lindau felesége birtokainak ügyében supplicatioval indult Bécsbe majd Prágába[18], Orsolya pedig bátyját ostromolta két-három naponként, hogy birtok zálogba vételéhez adjon kölcsönt, illetve hogy a békekötéskor járjon közben az erdélyi jószágokért.

13 Orsolya több változatban is használta asszonynevét. Egyszer Lindai Tóbiásnéként, másszor Tobias Lintanénak, vagy Lindanénak írja alá magát. Lindai vagy Linda nevő erdélyi nemesi családról Nagy Iván nem tud, ebben a korszakban egy Lindvai Jánosról és gyerekeiről tesz említést, az nem derül ki, hogy birtokaik hol voltak, csak annyit említ, hogy az egyik Lindvay lány a Szunyogh családba ment férjhez. Sokkal valószínűbb, hogy ez a Linda, Linta esetleg Lindau nevő ember teschcni vagy sziléziai nemes lehetett, erre utalhat az, hogy Orsolya néha fordítva és nem magyaros szokás szerint írta a nevét.

14 Orsolya beszámolói szerint Tobias Lindaunak Sziléziában, Skibicz-ben volt birtoka, de ennek ellenére a morvaországi Mezricz-ben házat kellett bérelniük. Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. 610. II-T/23. az 1605. év levelei.

15 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Orsolya Thurzó Györgyhöz. Farnas, 1604. március, 7. 610. II-T/23. 7-8.

16 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Orsolya Thurzó Györgynek, Hricz (Hricsó?), 1604. szeptember 23. 610. II-T/23. 9.

17 Zierotin mellé szegődött el 1605 telén-tavaszán, de végül az nem fizetett, majd ősszel Katowicze mellett vállalt szolgálatot a szász hercegnél. Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. 610. II-T/23. 1605. szepetember 9-i és 1605. október 3-i levelek.

18 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Orsolya Thurzo Györgynek, Mezricz, 1605. augusztus 12. szeptember 9. 610. II-T/23.

Czobor Erzsébethez írott leveleiben is pénzt, élelmet, és a bátyjánál való közbenjárást kért[19]. Ez a kényszer szülte erőszakos és rámenős magatartás azonban teljesen elmérgesítette és végképp megrontotta a két testvér viszonyát, 1606. tavaszától már sértődött szemrehányások váltakoztak a szánalmasan dacos büszkeséggel.

Thurzó György 1607-ben megunva az áldatlan állapotot felajánlotta Orsolyának, hogy ha férjét elhagyja, akkor befogadja és elhelyezi őt gyermekeivel valamelyik birtokán, de ha ő nem akarna jönni, akkor fiát, Ghyczy Györgyöt az udvarába veszi és felneveli, de ebben sem sikerült megegyezniük[20]. Az anyának fiához való ragaszkodásában az anyai szeretet mellett nagy szerepe volt az érdekeknek is, hiszen Orsolya a Tobias Lindauval kötött házassággal elvesztette özvegyi jogát a Ghyczy birtokokban, az örökös Ghyczy Györgynek azonban ő volt a gyámja, és a gyermek volt az egyetlen reménység arra, hogy valaha is visszajuthassanak az erdélyi birtokokra. Nyilván ugyanezért mutatkozott Thurzó György hajlandónak arra, hogy a fiút udvarába vegye. A gyermek átadásával Orsolya végleg lemondhatott volna arról, hogy nyomorúságos bujdosása valaha is véget ér, és egyszer még visszajuthat a korábbi helyzetébe.

1607 és 1617 között újabb szakadás következik a történetben, a köztes időszakban nem maradt fenn Orsolyáról semmi adat. Nagy Iván szerint Ghyczy György 1610-re már visszatért Erdélybe, újra birtokba vette a családi örökséget, s nem kizárt, hogy ebben az akkorra már nádor Thurzó György is segítette. Orsolya azonban nem jutott haza. Czobor Erzsébet a férje halála után megkereste sógornőjét, 1617-ben vejét, Jakusith András küldte el hozzá, és felajánlott 1000 forint kölcsönt, hogy birtokot vehessen zálogba. Az ekkor már csaknem 60 éves Orsolya még mindig Mezricz-ben élt, s úgy tűnik, helyzete semmivel sem fordult jobbra, mert kapva kapott az ajánlaton[21]. Nem tudni azonban, hogy sikerült-e a birtokszerzés, mert néhány levélváltás után, talán Orsolya halála miatt, a kapcsolat megszakadt.

19 Thurzó Orsolya Czobor Erzsébetnek, Mezricz, 1606. február 9. "...szerelmes asszonyom ángyom, ha kegyelmedet avval meg nem bántanám, ez mostani szükségemben kegyelmed segítene meg egy szalonnával, mert itt igen drága, sőt pénzen sem találni. Azért kelleték kegyelmedet avval kedig bántanom nagy biztomban, mert tudom, hogy kegyelmeteknek az úr isten eleget adott..." 900. III-T/16.

20 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Orsolya Thurzó Györgynek, Mezricz, 1607. január 2. 610. II-T/23. 34-35.

21 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Orsolya levelei Czobor Erzsébethez. 900. III-T/16.

Thurzó Orsolya nővérének[22]
Udvarhely, 1591, szeptember 1.[23]

Nemzetes és Nagyságos Asszonyom az én árva állapotom szerint való szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, minden kívánsága szerént való jókat megadatni, mind az kegyelmedhez tartozókkal egyetemben. Továbbá szerelmes asszonyom néném te kegyelmedet azelőtt is megtaláltam volna, hogy az minémű szerencsét énnekem az én istenem fejem felett hordoz. Kegyelmed énnekem arrul igen jó választ tett vala, kit én kegyelmednek életemben meg akarok szolgálni. De semmi nemű módon nem nyughatom, mert Gyulaffy uram[24] ő maga ide házamhoz jött vala és most is szólt igen sokat az dolog felől, az mely dolgomat én csak kegyelmedre halasztottam. De Gyulaffy uram kérvén azon, hogy kegyelmednek levelet írjak, és őkegyelme is sógor uramnak levelet írt és kérte azon, hogy az ő szolgálatjáért őkegyelmének megküldjem. Azért kegyelmedet szerelmes asszonyom néném, sógor urammal őkegyelmével az istennek szent haláláért azon kérem, hogy te kegyelmetek engemet ez dologban minden jóra tanácsoljon, mert immár ez a dolog csak kegyelmeteken áll és kegyelmetek miben hagyja, abban leszen, mert eleget tudakoztam és minden ember igen dícséri[25], hogy főember s jámbor, s elege vagyon. Gyulaffy uram sőt azt mondotta nekem, hogy itt házamnál volt, hogy bár az ő orcája megpiruljon, hogy ha gyalázatunkra leszen. Azért én nem tudok immár mit művelleni, mert immár az én nagy gondolkodásom miatt immár ugyan nem tudok hova lenni, hanem isten után kegyelmedtől várok minden jó tanácsadást. Isten tartsa meg kegyelmedet jó egészségben sok esztendeig és éltesse kegyelmedet az isten mind az kegyelmedhez tartozókkal egyetemben, nagy boldogul.

Kegyelmedtől erre jó választ várok.

Költ Udvarhelyt 1 napján Szent Mihály havának 1591.

Orsik Thurzó az Nagyságod húgasszonya, árva öccse, Kegyelmednek szolgál.

Manu Propria

Kegyelmed megbocsásson, mert nem akartam senkivel iratni, hanem az én magam kezével. Kegyelmed megbocsásson, ha valami vétek az írásban találtatik.

Gyulaffy uram is, csak felül nem őkegyelme írta, de belül mind őkegyelme írta.

* A leveleket mai helyesírás szerint közlöm

22 Valószínőleg Perényi Györgyné Thurzó Anna

23 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Czobor Erzsébetnek írott levelek 900. III-T/16.11.

24 Talán Gyulaffy Istvánról van szó.

25 Valószínőleg Thurzó Orsolya későbbi férjéről Ghyczy Ferencről van szó.

Thurzó Orsolya Thurzó Györgynek
Szatmárnémeti, 1602. április 18.[26]

Szolgálatomat írom kegyelmednek, mint szerelmes és jóakaró bátyám uramnak, kívánok az hatalmas istentől kegyelmednek minden kívánta jókat megadatni, mind az asszonyommal ángyommal[27] és mind az kegyelmed édes gyermekivel egyetemben.

Továbbá állapotom felől azt írhatom kegyelmednek, hála istennek mostan tűrhető állapotom vagyon, egészségem is mostan jó vagyon, mely jó egészséget Istennek Szent Fiáért kegyelmednek is kívánok megadatni. Ma adák énnekem az kegyelmed levelét nagy későre, melyben megértettem, kegyelmednek szerelmes uram bátyám, az kegyelmed énhozzám való atyafiúi szívből való jóakaratját, melyet teljes életemben szerelmes uram bátyám kegyelmednek meg igyekszem szolgálni. De szerelmes uram bátyám mi időre az kegyelmed leveleit énnekem megadták, annak előtte sokszor csak az Isten őfelsége oltalmazott az ő kegyelmes jóvoltából, mert gyakorta mezítelen szablyák forgottak fejem felett, de Isten (...) megoltalmazott. Noha bizony nagy szerencséken forgottam, kit én mostan kegyelmednek meg nem tudok írni mint maradt meg mind életem, mind penig tiszetsségem. Penig hiszem meg nem maradtam volna, ha ez mostami uram kezéhez nem fogott volna, mert szerelmes uram bátyám engemet még az én saját szolgáim is mind elárultak, sőt volt oly közülük, hogy még ómaga is meg akart ölni kevés ezüst marhámra nézve, hogy csak az Isten tudja miképpen maradtam meg tőlük. Sőt annak felette tudom, hogy kegyelmed szerelmes uram bátyám jól tudja, minő volt idebe az állapot, hogy sok főrendeken való asszonyokat miképpen nyomorgattak, kit tatár, kit az koloniás s az hajdú, kit ..... uramtól kegyelmed szerelmes uram bátyám bővebben megértheti. Mert én Rotfies uram nélkül semmit nem cselekedtem, hanem az őkegyelme akaratja nélkül uramhoz őkegyelméhez az őkegyelme akaratából mentem, minthogy őkegyelmenek is közel való atyafia. Főképpen penig azért cselekedtem, hogy látván semmiképpen {sem életem sem tisztességem}[28] meg nem maradhatok, azért mostan {azt irhatom}[29] kegyelmednek szerelmes uram bátyám, kijöttem[30], mert mivelhogy még az országban derék békesség nincsen, mert az uramat is az harum?[31] urak kergették, hogy az mely urak jó Basta urammal zálogban vadnak, azokért megszerezzék. De mi kijöttünk onnat s mostan itt Szakmárt vagyunk.

Hogyha kegyelmednek ezelőtt való jóakaratja vagyon hozzánk, mi innet felmegyünk kegyelmedhez és kegyelmedet meglátogatjuk. Addig minden dolgunkat Rotfic uramra bízunk. Kegyelmedet kérem, mint jóakaró bátyám uramat, hogy kegyelmed ne haragudjék, mert hogy kegyelmed híre nélkül ezt cselekedtem,

26 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Györgynek írott levelek. 610. II-T/23.21.
27 Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet
28 utólagos betoldás
29 utólagos betoldás
30 Orsolya kijött Erdélyből, ahol előtte Farnason a Ghyczy család birtokán élt.
31 három? vagy haramia?

mert bizony kénytelen voltam vele. Mert kegyelmednek .....[32] tudtára adtam volna, de énnekem még csak annyira való szolgám sem volt, hogynem hogy azt, de még kissebb dolgot is reá bízhattam volna. Én magam is csak .....[33] tudja mint voltam mert, ez aki írással töltöttem .....[34] minden szolgáim hátrahagytak vala, mely dolog felől bővebben szólok ha Isten engedi hogy kegyelmeddel szemben legyek. Isten tartsa meg kegyelmedet nagy jó egészségben.

Költ Szakmart Németiben 18 apris 1602

Az kegyelmed huga és jóakaró atyafia Orsik Turzo Linday Tobiasné[35], örömest szolgál.

Thurzó Orsolya Thurzó Györgynek
Mezricz, 1606. május 17.[36]

Nemzetes és Nagyságos, énnekem szerelmes Uram Bátyám. Szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes Uramnak Bátyámnak az Ur Istentől kívánok kegyelmednek minden lölki és testi jókat, boldog, hosszú életet mind az én szerelmes Asszonyom Angyommal és kegyelmed szerelmes gyermekivel egyetemben megadatni.

Továbbá megértettem az kegyelmed levelét minden rendében, mely levélnek keménységén nem győzök eleget csodálkozni. Holott én kegyelmedtől miképpen érdemlem azt meg, hogy kegyelmed ilyen keservességemben hova tovább keserűségemet öregbíti. Kegyelmed jól tudja, hogy minekünk eddig sem házunk, sem jószágunk nem volt, ha csak egy-egy pénzen vettem minden nap kenyeret is, eddig el kellett volna nyolcszáz forintnak kelni, tizet magamra, holott pedig tizenkét hónapig, hóról hóra tíz forintot adni. Gondolhatja kegyelmed csak az házbérre mit kellett énnekem kiosztanom. Márpedig mind lóra, szolgámra, magamra, gyermekimre mennyit kellett költenem, csak ruházatunkra is. Kegyelmed megítélheti mi kell esztendeig.

Holott pedig kegyelmed ír, hogy az én uramnak Isten győzi torkát betöltenie, kegyelmed nagyobb nálunknál, feddésre méltóbb, kegyelmedtől el kell szenvednünk, de ha más írna ilyen méltatlan szókat, választ tennék rá, mind hogy szegény váltig keres, váltig hoz, de csak hiába, ki pénzen él, koldussá marad. Csak hogy vizet pénzen nem veszünk, gondolhatja kegyelmed, hogy tarthatjuk mi el a pénzt, mégis nem jutottunk volna ennyire, ha ez a tökéletlen Zierotinnak hitének fogadásának a több urakkal nem hittünk volna, mert most is háromszáz forinttal adósak, ki csak egyik a másikra halogatja, most pedig tarthatja kegyelmed, hogy sem törvény sem igazság nincsen. Ott sem maradtunk volna, ha kénytelenek nem löttünk volna, mert ha uram fizetést nem vött volna fel, kinek mondtak volna bennünket, mint az több jámbort, kit itt eleget nyomorgattak.

32 Szakadás a papíron
33 Szakadás a papíron
34 Szakadás a papíron
35 Lásd a 14. jegyzetpontot
36 Biccsei Állami Levéltár, Thurzó levelezés. Thurzó Györgynek írott levelek. 610. II-T/23.21.

Holott pedig kegyelmed azt is írja levelében, hogy énérettem kegyelmed az kegyelmed gyermekének torkát meg nem metszheti, szerelmes uram bátyám bizony nagy próba szó, talán kegyelmed az evangéliomból vette ki a Kána Galilea beli asszonyembertől, kinek az Krisztus azt mondta, nem illik a fiától kenyeret elvenni és az ebeknek vetni, de mind én is azonáltal felelem az szegény asszony által arra, noha azt nem érdemlem, nem is kívánom, hogy kegyelmed énérettem az kegyelmed szerelmes gyermekének torkát megmetssze, sőt ha véremmel lehetne inkább atyafiúi szeretetem képpen velük jót tennék, de hiszem én is atyafia vagyok kegyelmednek, az kegyelmed atyafiui szeretének legkisebb morzsáját hiszem, megérdemlem.

Mindazonáltal szerelmes Uram Bátyám holott kegyelmed azt írja, hogy minemő ágyat magamnak készítettem, olyanon nyugodjak, szerelmes uram bátyám, aki bujdosik, bizony az nem fekhet jó ágyon, mint a szegény Lázár, lám az is nem feküdt jó ágyon, bujdosott szegény, nyomorgott, de az istentől megvigasztalódott, mert fenn a mennyországban igen szép ágya volt, én is bízom az Istenben (noha itt ez világon kegyelmedtől vagyok elvetve) hogy én is rövid idő nap elnyugszom az Istenben.

Kegyelmed pedig azt is írja, hogy én kegyelmedhez ne bízzam, mindaddig bízom míg hallom, hogy kegyelmed él, mert tudom, hogy kegyelmednek Istene, lölke vagyon, ugyan el nem vetem, nem is érdemlem kegyelmedtől.

Továbbá az én írásomnak derékképpen való oka csak az, hogy értem, hogy kegyelmed gyűlésben megyen Pozsonyban. Kérem kegyelmedet azért is hogy ha valami békesség leszen ott, az én jószágomról[37] is ne feledkezzék kegyelmed az én szolgálatomért, mert ha én meghalnék is, legyen az én gyermekimnek hova szaladni. Mert Uram őkegyelme[38] is örömest elmenne, de minthogy igen nehéz ember vagyok, idegen helyen vagyok, én minden órától nyavalyát várok fejemre[39], ha holtom történnék, nem lenne ki körülem forgolódni. Kegyelmedtől jó választ várok.

Isten tartsa meg kegyelmedet mind az én szerelmes Asszonyom Ángyommal és kegyelmed szerelmes gyermekivel egyetemben. Datum Mezericzi 17 May Anno 1606

Kegyelmednek jóakaró atyafia örömest szolgál
Tobias Lindané Orsik Turzo

Thurzó Orsolya Thurzó Györgynek
Mezericz, 1607, január 2.[40]

Nemzetes és Nagyságos, énnekem szerelmes Uram Bátyám. Szolgálatomat ajánlom kegyelemednek mint szerelmes Uramnak Bátyámnak. Az Ur Istentől

37 Valószínűleg a Ghyczy Ferenc után Erdélyben maradt birtokok.
38 Tobias Lindau
39 Orsolya valószínűleg szülés előtt áll.
40 Biccse Állami Levéltár, Thurzó levelezés, Thurzó Györgynek írott levelek, 610. II-T/23.21.

kívánom kegyelmednek minden lölki és testi jókat, mind az én szerelmes Asszonyommal Angyommal[41] és kegyelmed szerelmes gyermekivel egyetemben megadatni.

Továbbá szerelmes Uram Bátyám, nem győzök eleget csodálkozni, hogy kegyelmed olyan nagy keménységet mutatott hozzám, minthogy én ilyen nagy költségemben, nagy fáradsággal, nagy hidegségben és ilyen gonosz úton fáradván, nagy szívem szerént kegyelmedhez mentem, reménylettem azt, hogy kegyelmednek több atyafia nincsen[42] énnálamnál, sem énnekem kegyelmednél, hogy kegyelmed jó atyafiúi akaratjából nagy szíve szerént lát ilyen szegény nyomorult atyafiát, meg sem tagad, de amint látám szerelmes Uram Bátyám, kegyelmedtől nem érdemlettem, hogy kegyelmed velem beszéllett volna, nem hogy velem kegyelmed beszélgetett volna, de csak azt sem érdemlettem, hogy kegyelmed egy falattal ételével vagy egy kalán italával látogatott volna, kin eleget nem győzök gondolkodni, hogy érdemlettem én kegyelmedtől ezt az nagy keménységet és idegenséget. Noha értettem az kegyelmed Szolgájának szavábul az kegyelmed üzenetét, hogy kegyelmed azért neheztelt volna .....[43] jeles napon indultam sem .....[44] sem én magamat meg nem becsültem

.....[45]

Kegyelmed meggondolhatja micsoda nagy lölki fájdalommal, nagy keserűséggel, sok sírván való fohászkodással tértem vissza az idegen országba. Annak utána az mit kegyelmed énnekem üzent, hogy eljövő hétre kegyelmednél legyek. Szerelmes Uram Bátyám ítélhet kegyelmed micsoda nagy költségemmel kell odafáradnom, holott sem egy lovam nincsen.

Irta az is kegyelmed, hogy én az öregbik fiamat[46] oda vigyem, énnekem is hogy kegyelmed helyt ad, de uramat[47] őkegyelmét szemével sem akarja látni kegyelmed, és hogy kegyelmed a jószágot[48] akarja kiszerzeni Bocskaitól. Az beli kegyelmed jó akaratát megszolgálom, de szerelmes uram bátyám az énhozzám nem illik, hogy én őkegyelmével esküdtem és mostani nyomorúságomban elhagyjam, sem pedig tisztességemhez nem fér. Kegyelmed maga meggondolhatja azt, tudja kegyelmed, hogy isten akarata nélkül az embernek haja szála sem eshetik. Holott pedig az isten őkegyelmét énnekem rendelte, őhozzá kell hallgatnom, őtet kell becsülnöm és az őkegyelme akarata szerint kell járnom. Továbbá kegyelmed az én fiamat kéri, azt

41 Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet (1578-1626)

42 Testvéreik közül Ferenc és Katalin még gyermekkorukban meghaltak, Thurzó Anna Perényi Györgyné pedig 1599. július 4-én halt meg. Történelmi Tár, 1888. 778.p.

43 Szakadás a papíron

44 Szakadás a papíron

45 A lap alsó része hiányzik.

46 Ghyczy György, Orsolya Ghyczy Ferenccel kötött házasságából származó fia. Rajta kívül ebből a házasságából volt még egy lánya, Ghyczy Zsuzsanna, valamint Todias Lindautól is született legalább egy gyermeke, mint ez 1606. május 17-én Mezericzből írott leveléből kiderül, nem tudni azonban, hogy a gyermek életben maradt-e.

47 Tobias Lindau

48 Valószínőleg a Ghyczy Ferenc után Erdélyben maradt birtokokról van szó.

én bizony soha nem cselekedtem, mind hogy én szegényt tartottam, nyomorúságban hordoztam, most sem adhatom immár tőlem. Ha tudnám, hogy velük együtt kell koldulnom is, mégsem adnám el tőlem, a gyermek sem megyen el tőlem semmiképpen.

De mindazonáltal ha kegyelmed jószágomnak gondját viseli, azt kegyelmednek megszolgálom, és az mit kegyelmed rája költ.

.....[49]

a nagyobbikat, mert az igen beteges a fejére, mint a kardostól is megüzentem kegyelmednek. Mert szerelmes Uram Bátyám hovatovább itt az idegen országban lakni nekünk nagy kárunkra vagyon, kit kegyelmed megérthet, mi immár itt semmit sem késnénk, hanem az kegyelmed tanácsával hazafelé indulnánk.[50]

Kegyelmedtől szerelmes Uram Bátyám jó Atyafiúi választ várok.

Isten tartsa meg kegyelmedet jó egészségben, boldog hosszú életben, mind az én szerelmes Asszonyom Ángyommal és az kegyelmed szerelmes gyermekivel egytemben.

Datum Mezerziczi, 2 Januarii 1607.

Kegyelmednek jóakaró atyafia örömest szolgál

Tobias Lindané Orsik Turzo

49 A lap alsó része hiányzik

50 Valószínű, hogy arra céloz, hogy hamarosan visszatérhetnek erdélyi birtokaikra.

Bánki Éva

Szabadságharc és a „Gonosztól megszabadító terv": Bolyai János Tökéletes Közállománya és a szabadságharcról írott feljegyzései

(Részlet a tervezett forráskiadvány bevezetőjéből)

A sepsiszentgyörgyi Pro-Print Kiadó 1997-ben készül megjelentetni Bolyai János kéziratban maradt Üdvtanának államelméleti, történelembölcseleti részeit, a Tökéletes közállományt és a két Bolyainak a 48-as szabadságharcról és Petőfiről szóló feljegyzéseit. A *Bolyai-hagyaték* a hatalmas kéziratos irománytömeg önkényes tárgykörök szerinti csoportosítása, szemelvényes válogatása elkerülhetetlen, hiszen az egyéni betűtípusokkal, önálló helyesírással dolgozó Bolyai János művének, az áttekinthetetlenül hosszú Üdvtannak egyetlen részét vagy fejezetét sem fejezte be vagy öntötte végleges formába. Az Üdvtan néhány részlete már napvilágot látott Benkő Samu gondozásában.[1] Az újabb kiadás szerkesztője (e sorok szerzője) most Marosvásárhelyen, a Teleki Tékában készül a kéziratos anyag újfajta szempontok szerinti rendszerezésére és a kiadás előkészítésére.

Az Üdvtan tulajdonképpen a tudományok teljes körét átfogó enciklopédia, ami Bolyai János szerint nemcsak a korszak tudományos eredményeit rendszerezi, hanem politikai, sőt *üdvtörténeti* jelentőséggel bír. Enciklopédia és messianizmus: a kettő kapcsolata Bolyai János ismeretelméletében gyökerezik. Az Üdvtan egyik címlapterve – Bolyai feljegyzése szerint – Ádámot és Évát szexuálisan felhevült állapotban ábrázolta volna, a *második tudás* megszerzése előtt, a Paradicsom kertjében. Szexuális vonzalom és tudásvágy Bolyainál, mint máshol is írja, szinonímák. Az *igaz tudás* definiciója, Bolyai szerint, egy gondolatrendszer szépsége és tökéletessége. Ezért ha egy gondolkodó –bármilyen visszavonultságban is –megalkotja a helyes emberi együttélés szabályait, az emberi tudás *tökéletes* rendszerét; ez a gondolati rendszer puszta szépségénél és vonzerejénél fogva ellenállhatatlanul érvényessé lesz.

Természetesen Bolyai választ ad arra a kérdésre is, hogy eddig miért nem vezetett el az emberi tudás, enciklopédikus ismeretanyag és politikai reformszándék a földi paradicsom, avagy a tökéletes *közboldogság* állapotába. Az ok nem más mint a nyelvhasználat fogyatékossága: az a *gátlás* vagy akadály, amely útját állja az emberi tudás kiteljesedésének. De ha létrejön a logikai következetességgel megalkotott *világnyelv*, többé már semmi sem hátráltathatja az ember *okos természetének* és a *közüdvnek* a kibontakozását.

1 Benkő Samu: Bolyai János vallomásai. Kriterion, 1968

Bolyai a *két jeltudományt*, a nyelvet és a matematikát tartotta az emberi gondolkodás alapjainak. Az Üdvtan zérussal jelölt kezdete a *Nyelv* két részre, a logikai *reformált* magyar nyelvre és az algebrai szimbólumok nyelvére tagolódik. Az emberi tudás *felszabadításához*, az Ideális állam létrejöttéhez Bolyai szerint elengedhetetlen egy jól átgondolt nyelvreform: ezért az Üdvtan mindegyik fejezetében bőséggel találunk nyelvfilozófiai és szemiotikai fejtegetéseket. Minden körülmények között, vélte Bolyai, először az alapelveket kell tisztázni. A beszélt nyelv következetlensége, a költői nyelvhasználat *logikátlanságai* felelősek végső soron a 48-as forradalom bukásáért és a társadalmi reform lehetőségének elmulasztásáért.

A tudás megszerzése, a nyelv újjáalkotása, vagyis a tudás alapjainak következetes tisztázása Bolyai szerint maga a *közboldogság*. A társadalmi reform, a *Tökéletes közállomány* létrejötte egyet jelent a *Tan*, azaz Bolyai János életművének terjesztésével. A terjesztés (és nyelvújítás) konspirációs szabályai már megelőlegezik a közboldogság, a tökéletes emberi társadalom felépülésének szabályait. A tanítványok tizenkettes csoportokban, vagyonközösségben, a *Tan* eszméinek következetes tanulmányozásával, szigorúan pontos időbeosztás szerint fognak hozzá az Új Társadalom felépítéséhez. A tudományos enciklopédia így egyben a társadalmi utópia irányjelzője vagy vezérfonala.

De melyek azok a hagyományok, a logikai-matematikai érveken kívül, melyek méltók arra, hogy a tökéletes közállományban is fennmaradjanak? Bolyai úgy látja, erre bármelyik elv alkalmas lehet. Nem a társadalmi szabályok milyensége vagy minősége a döntő, hanem a következetesség és önkényesség, amivel alkalmazzák ezeket. Szerinte a társadalmi együttélés szabályainak nincsen referenciája - hiszen a matematikában is bármely axiómából zárt és tökéletes, szépségénél fogva "vonzó" logikai rendszer építhető fel. Az egyszer és mindenkorra megalkotott társadalmi szabályokat alkalmazásuk következetessége és alkalmazójuk, a rendszer megalapítójának küldetéstudata érvényesíti.

A matematikus-Bolyai rendszerelmélete itt fonódik össze a romantika egyéniség-kultuszával és zseni-képével. A káoszból a zseni isteni hite, küldetéstudata teremt rendet. Bolyai saját életútját, matematikusi működését, "*megkísértéseit*", de még apjával való összeütközéseit is Imitatio Christinek tekintette. Az alapelvek kiválasztását, a társadalmi együttélés szabályai megalkotásának jogát csak a zseni isteni küldetéstudata, önmagába vetett messianisztikus hite igazolja. Bolyai matematikus-ihletettségű utópiájához ezért tartoznak hozzá szervesen életrajzi feljegyzései, vallomásai is.

Bolyai nyelvelméleti működését és romantikus konfessziójat az utópia-írás elméletének tekinthetjük. Bolyai esetlegesnek tekintette a szabályokat, az *axiómákat*, amelyekre a *tökéletes közállomány* felépül. De a mai olvasónak Bolyai neveléseszménye, 12-es csoportokba szervezett emberisége, vagyon- és faluközösségei nem tűnnek véletlenszerűnek, hiszen ezek a 18. századi francia utópisták vagy a későbbi utópista-szocialisták eszményeihez állnak közel. Bolyai Üdvtanának és az utópista-szocialista irodalomnak a kapcsolata még mindmáig feltáratlan. Bolyai *közállományával* és konspirációs tervezeteivel csak utalásszerűen foglalko-

zik az utópista-szocialista eszmék reformkori elterjedését feldolgozó Pándi Pál is[2]. Az Üdvtan nemcsak a távoli nyugat-európai gondolkodók rokonává teszi Bolyait, a mű néhány alapgondolatát megtalálhatjuk a hagyományos erdélyi gondolkodás forrásvidékén is.

Az enciklopédia-írás, a gondolkodás matematikai-nyelvelméleti gyökereinek kutatása, az *univerzális nyelv* megteremtésére való igyekezet Alsted és Apáczai működése nyomán honosodott meg a késő-karteziánus hagyományokat őrző erdélyi kollégiumokban. Bolyai ennek a szellemi hagyománynak őrzője és romantikus továbbfolytatója. Nem nehéz önéletrajzilag is igazolható kapcsolódási pontokat találnunk. A marosvásárhelyi Református Kollégium matematika-professzoránál, Bolyai Farkasnál is együttvan nyelv-tudás-matematika, a nyelvelmélet logikai megalapozottsága, sőt egy logikusan felépített *világnyelv* terve is. Az Üdvtan célkitűzése, a "természet (koránt-sem a régi és néhol ma is uralkodó vadság vagy isméti el-vadulás) föl-emelése az okos művelt második természet állapotjába, vagy valódi, igazi, lényeges, gyökeres, alapos, leg-magosb, általános újjá-születése, -teremtése, reformátiója..."[3] Ez a célkitűzés mélyen gyökerezik a felvilágosodás gondolatkörében. Bolyai Farkas egyik úrbérrendezési tervében már egy utópia körvonalait találjuk.[4]

A XVIII. századi erdélyi "felvilágosítóknál" az utópia még csak "jámbor szándék" maradt: egy nyelvelméletileg és akár történetileg is igazolt alternatíva, aminek *bevezetése* a *hatalmasok* feladata. Bolyai Jánosnál az "al-nép" felemelése már sürgető tett, a "köz-boldogság" előmozdítása nem tűr halasztást, az utópia érvényesítéséhez szükséges tekintélyt pedig a zseni-forradalmár törvényteremtő akarata képviseli.

Milyen volt az a szellemi környezet, ahol a nyelvelméleti-matematikai meghatározottságú enciklopédikus gondolkodás összefonódott a romantikus egyéniségkultusszal? Bolyai János csak a korszak szellemiségét figyelmen kívül hagyva tűnik teljesen magányos gondolkodónak. A Mazzini-féle *Évszaki rendszer*, a londoni Demokrata Bizottság konspirációs terve számos hasonlóságot mutat az ennél elméletileg jóval megalapozottabb (és korábbi) Bolyai-féle *Tökéletes közállománnyal*. (Számkódok, tizenkettes embercsoportok, a földgolyó mesterséges felosztása...stb.) Különös módon az Évszaki rendszer, amit a világforradalom érdekében Mazziniék egész Európában el akartak terjeszteni, számottevő sikereket kizárólag Erdélyben aratott. A székelyföldi szervezkedés vezetője, az 1854-ben kivégzett *"székelyföldi hónap"*, , a marosvásárhelyi Református Kollégium tanára, Bolyai Farkas kollégája a fiatal Török János volt.

Bolyai politikai elképzeléseit tekintve 48-49 illetve az ötvenes évek elejének szélsőséges forradalmáraihoz áll közel. (Bolyai önstilizációja leginkább a Kossuth-emigráció összekötőjéhez, Makk ezredeséhez hasonlít. Ilyen leplezetlen vallásos

2 Pándi Pál: *"Kisértetjárás" Magyarországon. Az utópista-szocialista és a kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban I.-II.* Budapest, 1972

3 Bolyai János: *Tökéletes közállomány*. 4. kéziratlap. MTA Mikrofilm., 1119

4 Ifj. Gazda István: Az utópista Bolyai Farkas. in *Világosság* (18) 1977 . p. 443-445

elhivatottsággal csak –a később mérnök–tanárként az Egyesült Államokban nyugalmat talált –Makk József, Magyarország Keresztelő Szent Jánosának *szózataiban* találunk.

De ez csak a messiásszerep és a politikai keret hasonlósága. Bolyai 48-49 és az ötvenes évek forradalmárainál sokkal érdekesebb és figyelemreméltóbb gondolkodó. Meglepőek a költői nyelvről és a költészetnek a forradalmakban betöltött szerepéről írt gondolatai. Csak egy megfontolt és mindenekelőtt logikailag következetes változtatás tud egy társadalmi reformot sikeressé tenni. Bolyai szerint a szimbólumok, de különösen a metaforák elfedik a nyelvi jelek konvencionális (Bolyai szóhasználatával élve *kényleges*) természetét és a nyelv *elvadulását* siettetik és mivel nem a logika, hanem az *örömelv*" az első természet elsőbbségét hírdetik, ezért a túlzott önbizalom és a politikai kudarc lehetőségét hordozzák. A költői szóhasználat a felelős a nyelv további romlásáért és a politikai tisztánlátás elhomályosulásáért - ez a nyelvkritika kap hangot a nagy *riválisról*, Petőfi Sándorról írt feljegyzésekben.

A Pro-Print Kiadó gondozásában megjelenő kiadvány nem Bolyai nyelvelméleti és logikai feljegyzéseiből válogat, hanem az *Üdvtan* és a *Tökéletes közállomány* a kortárs eseményekre és a társadalmi reformra vonatkozó anyagát helyezi előtérbe, mindenekelőtt Bolyai utopisztikus és állambölcseleti elképzeléseit igyekszik rekonstruálni. Úgy vélem, ez a kiadás hozzájárulhat ahhoz, hogy a nagy matematikus helyét kijelöljük a XIX. századi európai és magyar eszmetörténetben.

A jezsuiták és a Reneszánsz
Egy oktatási rendszer és a tudás születése

Les Jésuites a la Renaissance
Systeme éducatif et production du savoir sous la direction de Luce Giard
Bibliotheque d'Histoire des Sciences, PUF 1995

Az utóbbi években megnövekedett a tudományos történetírás érdeklődése a Jézus Társaság iránt. A tudományos történetírásé hangsúlyozzuk, hiszen áltudományos és fél-tudományos művek tömegesen születtek és születnek e legendákba burkolt, titokzatos, diabolizált vagy angelizált Rend körül. Már a régi Kompánia eltörlését is 1773-ban páratlan sajtókampány előzte meg, amely tartalmazta mindazokat a vádakat, amelyek felhígított formában azóta is meghatározták a tömeges fogyasztásra, a publikum fantáziájának megragadására törekvő populáris irodalmat.

Azonban a Rend a reneszánsszal kezdődő és több mint két évszázada kiterjedő, kétségbevonhatatlan tudományos és pedagógiai teljesítményét fel kell tárni, és értelmezni is kell - legalábbis azokban az országokban, amelyek művelődési életében a katolicizmus meghatározó szerepét megőrizte az újkor századaiban is. Az európai történelem Jezsuiták által képviselt részének jelentőségét a témával foglalkozó tanulmányok, publikációk megnövekedett száma, a történész szakma fokozódó érdeklődése bizonyítja. 1990-ben a francia. Kutatásokat és technológiai fejlesztéseket támogató minisztérium "Jezsuiták, mint a Reneszánsz Európa szellemi alkotói és ismereteinek terjesztői" elnevezés alatt kutatócsoportot állított fel Luce Giard vezetése alatt. A csoport munkája egy nagyobb program keretébe illeszkedik, amely árulkodó módon az "Európa megértése" nevet kapta. E keretek között sikerült összefogni és nemzetközi hálózattá formálni mindazon kutatókat, akik ma tudományos módon foglalkoznak a Jezsuita Rend történetével. Együttes munkájuk első kézzel fogható eredményét tartalmazza a kötet, amely a Társaság tudományos teljesítményével foglalkozik a Reneszánsz korában. A könyvet, amely a kutatásokat koordináló Luce Giard bevezetőjét, és további tizennégy tanulmányt tartalmazza, a Presse Universitaire de France jelentette meg. A kötet része és első darabja annak a sorozatnak, amely "A Jezsuiták története a Reneszánsztól a Felvilágosodásig" név alatt fog megjelenni 1996-tól, a továbbiakban Jérome Millon szerkesztésében, és a Grenoble-i kiadó gondozásában[1].

A kötet fő érdekessége és tanulmányainak meghökkentő újdonsága éppen a témában rejlik. Hogyan lehetséges a Jézus Társaságot a történettudomány valódi

1 A "Les Jésuites a l'âge baroque 1540-1640" című kötet (éditions Jérome Millon et les auteurs, Grenoble, 1996 - "Histoire des jésuites de la Renaissance aux Lumieres" dirigée par Luce Giard) már ki is jött a nyomdából (recenzió megjelenés alatt a cikk szerzőjének tollából).

tárgyaként kezelni? Hogyan lehetséges mi több, tudománytörténetileg releváns témának tekinteni -, hisz erről árulkodik már az a puszta tény is, hogy a könyvet a rangos Presse Universitaire nem kevésbé rangos tudománytörténeti sorozatában jelentette meg. Oly régóta megszoktuk, hogy a jezsuitákat kizárólag eltökélten elfogult, polémikus hangnemben lehet tárgyalni, hogy történetük az egyháztörténet, azon belül pedig csakis az ellenreformáció keretében jelenhet meg többnyire egyoldalú ultramontán vagy harcos antiklerikális tárgyalásban. A róluk kialakított kép egyszerű kliséi oly mélyen rögzültek, hogy a témához való minden elfogulatlanabb közeledést meggátoltak, vagy predeterminált ítéletek felhangjaival burkoltak be. Pedig ez a kép, amelyet a vallásháborúk szenvedélyei kezdtek formálni a XVI-XVII. században, majd a Felvilágosodás nem kevésbé szenvedélyes ideológiai küzdelmei gazdagítottak és árnyaltak, végül pedig a XIX. század laikus államának egyházellenes fellépései rögzítettek végleg, nem felelhet meg a XX. század végén. Itt az ideje, hogy a szenvedélyek vélhető elmúltával az európai történelem jezsuiták írta fejezetét is újraírják. Annál is inkább, mivel a Rend teljesítménye valóban figyelemre méltó, az európai - és magyar - művelődés történetében pedig egyenesen megkerülhetetlennek mondható.

A történettudományi, ezen belül pedig a tudománytörténeti kutatás megélénkülése, a Rend izoláltságának fokozatos felszámolása képezi Luce Giard bevezető tanulmányának is voltaképpeni témáját. Hogyan juthattunk el odáig - teszi fel a kérdést -, hogy a Jézus Társaság a tudomány valódi tárgyaként nyerhetett elismerést, hogy története kapcsán legitim módon lehet tanulmányozni a modern tudomány születését, holott oly sokáig helyezték az Egyházat általában, a jezsuitákat pedig különösen éppen e modern tudomány ellenfelei közé? Hogyan lehet megmagyarázni azt, hogy a Társaság, amely mint szerzetesek közössége jött létre, amelyet szigorú regula, a pápához pedig speciális engedelmességi fogadalom kötött, képes volt tagjainak biztosítani a kíváncsiság és az intellektuális szabadság légkörét, amelyek nélkül valójában nem lehetséges résztvenni az ismeretek, és tudás létrehozásának folyamataiban? Feltételezhette-e bárki is, hogy autentikus dokumenumokkal bizonyítható: a jezsuitákban meg volt a vágy a világ racionális megértésére, amelyről egyébként, úgy vélték, számot adhatnak a hit útján is?

Giard a jezsuita történet izoláltságának feloldódását és "normális" kutatási területté válását három nagy kérdéskör megjelenésében és azok megválaszolási kísérleteiben fedezi fel. E kérdések a tudományok egész nyugati tradíciójával kapcsolatban merültek fel, és egyrészt az igazság megfogalmazásának episztemológiáját, másrészt társadalmi kontextusuk történetét kívánták felderíteni. Mindhárom a modern tudomány megszületésének körülményeire és feltételeire kérdez rá; mindegyik centrumában a kontinuitás problémája áll: van e folytonosság a középkor és a modern tudomány között? Mi a filozófia szerepe a modern tudomány mentális és kognitív feltételeinek kialakításában? Végül, de nem utolsó sorban, játszott-e szerepet maga a kereszténység a modern tudomány megszületésében, és ha igen, milyen különbségek fedezhetők fel az egyes egyházak között?

E kérdések alapján a jezsuita történet jelentős részében az ún. "tudományos forradalom" részeként jelenik meg. A fogalom a második világháború után

született meg annak a folyamatnak jelölésére, amelynek során a modern tudomány létrejött. A téma egyik, talán legkiemelkedőbb kutatója szerint e forradalom lényege az arisztotelészi világrend lerombolása, és a tér "geometrizálása", azaz a természet és a természettel foglalkozó tudományok "matematizálása" volt.[2] A gondolkodásmódnak, a világ megértésére használt fogalmaknak radikális átalakításában a kötet tanúsága szerint a jezsuiták is részt vettek. E forradalom nagy hőseinek, Galileinek, Keplernek, Descartesnek vagy éppen Newtonnak életművei az újabb kutatások fényében nem annyira magányos, nagy teljesítményeknek látszanak, hanem inkább betetőzései egy hosszú fejlődési folyamatnak, amelyben viszonylag nagy számú tudós vett részt. Descartes módszere például nem is oly eredeti, mint ahogy ő maga állította, hisz feltételezhetően voltak elődei a Reneszánszban - köztük jezsuita matematikusok is -, akik nagyrészt már kitaposták az ösvényt, amely a tudományok új módszeréhez elvezetett.

A modern tudomány koncepcióinak kialakulását járja tehát körül a kötet több tanulmánya jezsuita tudósok életműveinek kapcsán. Közülük három a Rend modellt adó tanintézetének, a Collegio Romano tanárával, Cristoph Clavius matematikussal foglalkozik. Találunk cikkeket a Rend földrajztudósainak, csillagászainak tevékenységéről, továbbá elemzést a jezsuita logikusok és filozófusok műveivel és elméleteivel kapcsolatban. Az arisztotelészi filozófia különféle változatainak, és a Társaság iskoláiban tanított metafizikai elképzeléseknek a modern gondolkodás fejlődését determináló elemeit világítja meg egy-egy további tanulmány.

A szorosan vett tudománytörténeti problematika mellett a Rend története gazdag területét kínálja az ismeretek létrehozásának és terjesztésének feltételeit vizsgáló társadalomtörténetnek, intézmény- és iskolatörténetnek, történeti szociológiának. E témakörökből is találunk tanulmányokat a kötetben.

A Rend iskolahálózatának kiterjedtsége és jelentősége kétségbevonhatatlan tény, kulturális intézményépítésének számokkal tanúsított intenzitása pedig lenyűgöző. 1540-ben, a hivatalos megalakulás időpontjában a jezsuiták (Szent Ignác, az első tíz társ) a semmiből indulnak, s az alapítólevél, majd az 1541-es első, átmeneti szabályzat még semmit sem tud a világi fiatalok oktatásának-nevelésének feladatáról. Azonban a társadalom részéről óriási az igény az iskolázásra, s ezzel a jezsuiták szembesülnek, mihelyst megnyitják első iskoláikat ekkor még kizárólag saját növendékeik számára. Rövid habozás után Loyolai Szent Ignác elfogadja a kihívást, és elkötelezi rendjét azon az úton, amelyet követve utódai a következő két évszázad modellt akotó pedagógiai rendszerét, s a katolikus Európa leghatalmasabb iskolahálózatát létrehozzák.

Egy félszázadon keresztül a Rend azzal foglalkozik, hogy kidolgozza tanulmányi rendszerét. Normatív szövegek sorozata születik meg, s ezeket véleményezésre, gyakorlati kipróbálásra megküldik az egyes rendtartományok iskoláiba. Két ideiglenes változat után (1586, 1591) végre 1599-ben kinyomtatták iskola-rend-

2 Alexandre Koyré, Études galiléennes, Paris, 1966 és id. Du monde clos a l'univers infini, Paris, 1962

szerüket és tanításukat meghatározó szabályzatukat (Ratio atque instutio studiorum Societatis Jesu). Ez a pedagógiai modell, amely végül hosszú kísérletezések eredményeként megszületett, tökéletesen alkalmazkodott a korabeli igényekhez, s igen hatékony, rendszeres, az ismeretszerzés folyamatait figyelembe vevő módszerre támaszkodott. Alkalmazását tankönyvek és szöveggyűjtemények tették lehetővé. A Jézus Társaság saját iskolái számára írt és szerkesztett könyvei közül példaként érdemes megemlíteni Emmanuel Alvarez portugál jezsuita grammatikáját, amely először 1572-ben jelent meg nyomtatásban. A Ratio 1586-tól fogva tankönyvként ajánlotta, s a XIX. század végéig átdolgozott, rövidített, kibővített formában megszámlálhatatlan sok kiadást ért meg Európa számos országában, így Magyarországon is.

A Rend tulajdonképpen feltalált egy új iskolai intézményt, a collegiumot - a mai gimnázium ősét -, amely akkor félúton helyezkedett el az elemi iskola és az egyetem között, s amely tanításában integrálta a humanizmus eredményeit is. E collegiumok biztosították növendékeiknek a régi nyelvek, főleg a latin tökéletes bírását, amely nélkül - és ez a XVIII. század végéig így marad Európában - semmiféle tudományos ismeretszerzés nem volt lehetséges. A klasszikus irodalom fordításán, esztétikai formáinak elsajátításán keresztül fejlesztették az anyanyelveket, alapos irodalmi műveltséget, és retorikai tudást adtak. Ez utóbbi biztosította az elitek számára a társadalmi rang fenntartását a közélet harcaiban. Ha a kollégium felsőbb osztályokkal egészült ki, amelyek a logika, filozófia és matematika tárgyait ölelték fel, akkor helyettesíteni volt képes a hagyományos egyetem bölcsészkarát, és lehetővé tette, hogy a növendék közvetlenül valamelyik felső fakultásba (orvosi, jogi vagy teológiai) lépjen be. A kollégium alapítások 1550 után kezdődtek. 1630-ig gyors növekedés tapasztalható, majd a szám valahol 600 és 700 között stabilizálódott Európa-szerte a XVII. század folyamán. Jezsuita egyetemekhez kapcsolódóan 95 matematikai tanszék és 25 csillagászati megfigyelőállomás működött a XVIII. században, a Rend 1773-as eltörléséig.

Az intézményépítés tanúságai másik oldalról támasztják alá a tézist, mely szerint a Társaság igen jelentős szerepet vállalt a modern tudomány megalapozásában. A Rend tanulmányi rendszerében nagy hangsúlyt helyezett a matematika oktatására, ezen belül is az ún. "alkalmazott matematika" művelésére. Az alkalmazott matematika a "tiszta matematika" (a hagyományos quadrivium részét képező aritmetika és geometria) eljárásait alkalmazta olyan kísérleti vagy megfigyelésre alapozott tudományokban, mint az optika, statika, gépek elmélete, gyakorlati asztronómia, hajózás, földmérés, hajóépítés, polgári és katonai mérnöki tudományok, mérési eszközök tervezése és készítése. A Jézus Társaság alapította matematikai tanszékek, csillagvizsgálók, iskolai fizikai kísérletek, a tanulók tudását nyilvánosan bemutató vizsgák mind hozzájárultak a matematikai tudományok társadalmi helyének, hasznosságának elismertetéséhez. Azzal, hogy a Rend a matematika ezen új ágainak sajátos jellegét, tanulmányi rendszerében is elismerte társadalmi rangot és egyúttal intézményes támogatást is biztosított számukra.

Az iskolarendszer működéséről négy tanulmány szól, a téma részletesebb kibontása – jelentőségének megfelelően – vélhetően a sorozat következő darabjainak feladata lesz.

A kötet jelentőségét az adja, hogy manifesztumszerűen kinyilvánítja a Jézus Társaság kulturális jelentőségét, kutatásra érdemes voltát pedig meggyőzően bizonyítja. Érdemét elsősorban éppen a téma felmutatásában, és az izoláltan dolgozó történészek nemzetközi összefogásában látjuk. A Rend múltjának különböző szempontú, s a történettudomány modern módszereinek alkalmazásával történő feltárása innentől kezdve nem magányos különcök gyanús extravaganciája, hanem ugyanolyan legitim kutatási téma, mint például a mezőgazdasági technikák újkori megújulásának története, vagy a XIX. századi liberalizmus eredete. Az idő valóban megérett a jezsuita tanulmányok szakmabeli elfogadására. A Luce Giard által irányított vállalkozás hosszú évtizedek munkájának eredményeit érlelte meg, s a nemzetközi szakirodalomból, illetve a készülő művekből, amelyekre egyébként a tanulmányok is utalnak, ma már igen sok pontos információt nyerhetünk a kötetben gyakran csak felvillantott témakörökről. Azonban a bejárható utak száma óriási, és soknak még csak az elején tart a kutatás. Ezeknek eredményei, ha egyszer rendelkezésre állanak, sok mindent el fognak árulni arról, hogyan keletkezik az emberi társadalmakban a tudás, és hogyan hagyományozódik egyik generációról a másikra.

A kötetnek a magyar történetírás számára több tanulsága is van. Jézus Társaságról szóló történeti irodalmunk egyrészt nem túl gazdag, másrészt igen gyakran és még sokkal inkább, mint a tanulmányírók országaiban, közhelyek, sommás ítéletek, leegyszerűsítő általánosítások jellemzik. Persze vannak kivételek, amelyek igyekeznek minél gazdagabb információanyagot hozni a Rend magyarországi történetének egy-egy részletéről. Azonban a polémikus irodalom által rögzített kép még mindig nem teszi vonzó tárggyá a jezsuitákat, holott jelentőségük a hazai iskolázás vagy tudományos élet XVII-XVIII. századi történetében kétségtelen. Természettudományok fejlesztésében, és oktatásában játszott szerepük részleteiben, de szélesebb összefüggéseibe helyezve is, jórészt ismeretlen – legalábbis e témák modern feldolgozása hiányzik –, pedig nálunk is voltak például kiemelkedő matematikus egyéniségek, és számos igen jelentős iskola. Ha egyszer a Rendhez tapadó, múltból örökölt gyanús felhangok elhalkulnak, tág tere nyílik annak, hogy a magyar történet e nem csekély részét friss szemmel kezdjük el látni, és ezáltal új, európai összefüggéseket inkább szem előtt tartó képet nyerjünk hazai elitjeink iskolázásáról és művelődéséről. Ehhez persze tisztázni kellene történetírásunk hajdani protestáns és katolikus vonalának jellegzetes gondolati és stílusbeli elemeit, éppúgy, mint öröklött ítéleteink egyéb forrásait. Feldolgozásra váró levéltári anyag van bőven, a témával kapcsolatos forráskiadás pedig egyenesen bámulatos eredményeket könyvelhet el - legelsősorban is a magyar Ladislaus Lukács S.I. munkásságának köszönhetően, akinek hét kötetes Monumenta Paedagogica-ja a nemzetközi kutatás alapművének számít.[3] Lukács magyar forrásokat is adott ki. Hogy érdemes a Rend hazai történetével foglalkozni, azt – ha saját történetünkből esetleg nem tudnánk – a Luce Giard által vezetett vállalkozás minden kétséget kizáróan igazolja.

Hoós Éva

3 Monumenta Paedagogica Societatis Jesu, éd. Ladislaus Lukács, Rome, 1965-1992, 7 k.

II. József uralkodása angol szemmel

Tim Blanning a *Profiles in Power* (A hatalom személyiségei) c. sorozatban megjelent könyvében nem kisebb dologra vállalkozott, mint a talán legtöbbet vitatott Habsburg uralkodó, II. József bemutatására.[1] Meglepőnek tűnik e témaválasztás a cambridge-i Sidney Sussex College középkorú professzorától, hiszen éppen ismert és elismert professzortársa, Derek Beales (ugyanabból a kollégiumból) adta ki az említett uralkodó részletes életrajzának 1780-ig terjedő első kötetét,[2] és a szakma türelmetlenül várja a rég megígért második kötet megjelenését is.

Meglepetésünk azonban rögtön szertefoszlik, ha kezünkbe vesszük a Longman kiadó sorozatának igényes kiállítású könyvecskéjét. Az írás nem tör Derek Beales igen részletes művének babérjaira, inkább esszészerűen – főleg angol és német nyelvű feldolgozásokat és kiadott forrásokat felhasználva – alakítja ki saját képét II. Józsefről. E határozott ecsetvonásokkal megfestett kép nem különösen árnyalt, az írás inkább ismeretterjesztő jellegű.

Blanning nevéhez több könyv is fűződik, főműve Mainz és ezen keresztül a 18. századi Német-Római Birodalom történetét mutatja be. II. József című könyve tehát kitérőt jelent eddigi tudományos munkásságában; ám a szerző tulajdonképpen "elsőszülöttjéhez" tér vissza. Blanning első nyomtatásban megjelent munkája ugyanis, a szerző cambridge-i egyetemi előadássorozatán alapuló *Joseph II and enlightened despotism* [II. József és a felvilágosult despotizmus] 1970-ben jelent meg. A korai mű azt fejtegeti, mennyire kapcsolódott II. József reformprogramja a felvilágosodás eszméihez. Blanning egyébként nem használta fel korábbi művének szövegét, abból csupán egyetlen kihegyezett mondatot emelt át a szövegében új, bár szemléletileg hasonló könyvbe.[3] Új írásában az író célja azon korlátok felderítése és elemzése, amelyek II. József mozgásterét megszabták, annak kivizsgálása, hogy az uralkodó ezek leküzdésére milyen kísérleteket tett, végül a sikertelenség okainak vizsgálata.

Már a tartalomjegyzékre pillantva felmérhetjük, hogy a vizsgált korszak mennyire nagyívű: III. (VI.) Károly uralkodásának végétől szinte napjainkig tekint ki. A tág korszakhatárokat figyelembe véve viszont ámulatba ejtő az a részletesség, amellyel a szerző megismerteti a történések egymásra épülő rétegeit. A könyv próbálja az időrendet követni, de egyes átfedések, visszautalások elkerülhetetle-

1 T. C. W. Blanning, *Joseph II.* [II. József] Longman. London and New York, 1994.

2 Derek Beales: *Joseph II. I. In the Shadow of Maria Theresa 1741-1780.* Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sidney, 1987.

3 *Ibid.* p. 83. Mi sem jellemzi jobban Blanning ironikus stílusát mint ez az egy mondat: "Ha II. József csupán állama katonai erejének növelését tartotta volna szem előtt, nem fordított volna annyi időt és figyelmet elesettebb alattvalóira: még ő sem remélhette komolyan, hogy egy süketnéma, nyomorék, elmebeteg leányanyából ütőképes harci egységet faraghat."

nek. A fejezetek végén találhatjuk az idézett írások, illetve források jegyzékét. A könyv a tájékozódást elősegítő kronológiai összefoglalással, a további olvasmányokat ajánló impozáns irodalomlistával, illetve térképpel zárul. A mű ismertterjesztő jellegére utal az, hogy az ajánlott irodalomjegyzék csupán angol nyelvű feldolgozásokat hoz.

Blanning minden II. Józseffel kapcsolatban felmerült kérdésben állást foglal, de nem járul hozzá semmilyen saját eredménnyel a II. Józsefről kialakult képhez. A könyv erénye azonban az, hogy a szerző látható élvezettel, szavait gondosan megválogatva vetette papírra véleményét, így szinte irodalmi élményt nyújt. Ez nem szokatlan az angolszász történeti irodalomban, de hazai szakmai írásaink között lámpással kell keresni a hasonlót.

Blanning hat fejezetre osztotta fel a korszak eseményeinek tárgyalását. Az első fejezet (*Joseph II and the Habsburg Inheritance* [II. József és a Habsburg örökség]) a Habsburg Birodalom pozitív (fejlődő ipar és mezőgazdaság, ásványkincsek, nagy népesség, természetes védelem, befolyás a Német-Római Birodalomban) és negatív (etnikai sokszínűség, nagy távolságok, tengeri kikötők és hajózható folyók hiánya) adottságait veszi számba. Érdemes felfigyelni arra, hogy a Német-Római Birodalomhoz való kötődést egyértelműen mint előnyt kezeli, sőt a Birodalom felbomlását máig kiható tragédiának tartja. A fejezetet egy a modern és a hagyományos társadalmak jellemzőit felsoroló kis táblázat zárja, amely a Habsburg birodalmat egyértelműen a hagyományos kategóriába sorolja. Egyes európai államok (Nagy-Britannia, Poroszország) már ekkor sok vonatkozásban magukon viselték a modern állam jellemzőit.

A második fejezet már személyes (*Joseph II, Maria Theresa and Josephism* [II. József, Mária Terézia és a jozefinizmus]), II. József és Mária Terézia harmonikusnak egyáltalán nem nevezhető kapcsolatát elemzi. A hangsúly mindig az események leírásán van, de fokozatosan kibontakozik a szereplők egyénisége is. Blanning érdeklődése főleg arra irányul, hogy a Habsburg Birodalom milyen helyzetet foglalt el az átalakulóban lévő európai hatalmi rendszerben, milyen lehetőségek kínálkoztak, és ezzel hogyan tudtak élni a kor uralkodói. A 18. század második felének kulcsszava (így Blanning) az "állam", amely, szemben a birodalommal, egységes nyelvvel, bürokráciával és hadsereggel rendelkezik. Az állammá fejlődés korabeli bajnoka, Poroszország növekvő katonai ereje jelentette a cselekvésre késztető fenyegetést a Habsburgok számára. Erre Mária Terézia válasza egy olyan program kidolgozása és kezdeti bevezetése volt, amely hosszú távon a birodalom állammá való átformálását szolgálta. A cél a lehető legnagyobb teljesítőképesség elérése a Habsburg Birodalom előnyös hatalmi helyzetének megőrzésére, így a külpolitika vitathatatlanul elsőbbséget élvezett minden más kérdés előtt. Mária Terézia természeténél fogva az óvatos átalakítás híve volt. Reformjai majdnem teljesen érintetlenül hagyták a két legkeményebbnek ígérkező, erős önkormányzati hagyományokkal rendelkező területet, Magyarországot és az 1714 óta a birodalomhoz tartozó osztrák Németalföldet. (Ez utóbbit Blanning tudatosan egyszerűsítve csak Belgiumnak nevezi.)

Ezt követi a II. József uralkodásának szentelt fejezet (*Joseph II and the Enlightened State* [II. József és a felvilágosult állam]). II. József csak felgyorsította a már megindult folyamatot. A választás megtörtént, a fejlődés iránya ekkor már adott. Szerencse – Blanning szerint ritka szerencsétlenség – azonban az, hogy II. József lelkesen magáévá tette az egységes állammá válás programját, valósággal megszállottjává vált. Ebbe a nagyobb keretbe illeszkedik a jobbágyrendelet, a türelmi rendelet és a cenzúra (részleges) eltörlése. De ennek a programnak részét képezi az oly sok ellentétet kiváltott adóreform, a német nyelv kötelezővé tétele és a rendkívül szigorú kényszermunkabüntetések is. II. József programja elméletben logikus, és igen előremutatónak tekinthető, de az akkori realitástól igen távol állt. Az uralkodó nemcsak hogy a kör négyszögesítésével felérő feladatot tűzött ki céljául, de ezt a leggyorsabb és legagresszívebb módon akarta végrehajtani. A program sikertelenségét Blanning sokban II. József jellemének tulajdonítja. A császárt egyértelműen lelkileg sérültnek tartja, aki szinte képtelen volt normális emberi kapcsolatra, és magánéletévé próbálta tenni az egész birodalom ügyét. Mindenbe beleszólt, a legapróbb részletekig szabályozta az egyén életét. Reformprogramja természetesen rendi ellenállásba ütközött.

A negyedik fejezet (*Joseph II and the Privileged Orders* [II. József és a kiváltságos rendek]) egy magyar olvasó számára meglepő tömörséggel foglalkozik a kiváltságos rendekkel szemben való fellépéssel. Elsőként az egyház jogainak megnyirbálásáról, a haszontalannak nyilvánított szerzetesrendek feloszlatásáról, egyszóval a "nemzeti egyház" kialakítására tett kísérletről szól, amelynek ugyan sok ellenzője, de számos támogatója is akadt még az egyházon belül is. Sőt Blanning azt a sokszor vitatott véleményt is magáévá teszi, hogy az újítás szándéka a Habsburg Birodalomban is az egyházon belül érvényesült először. A nemességgel szemben érvényesíteni próbált reformok azok, amelyek forrongásba hozták a birodalmat, de erre Blanning, a tény megállapításán kívül, nem sok szót veszteget.

Az ötödik fejezet szolgál a külpolitikai viszonyok megvilágítására (*Joseph II. and the Great Powers* [II. József és a nagyhatalmak]). Ebben a fejezetben különös hangsúlyt kap a II. József militarizmusáról kialakult kép, a katonacsászár képe, akinek személyéhez – valljuk be, eltúlzottan – a kíméletlen agressziót kapcsolták a kor politikai erői. II. József rossz hírét Lengyelország első felosztása alapozta meg, amelyet igazából Kaunitz szorgalmazott. Blanning szerint a császár külpolitikája egy teljesen hibás helyzetértékelésre épült: Nagy-Britannia erejét alulértékelte, viszont a francia monarchia és Oroszország súlyát túlbecsülte.

A *Joseph II and the crisis of the Habsburg Monarchy* [II. József és a Habsburg Birodalom válsága] című fejezetben a szerző bemutatja II. József uralkodásának utolsó évét: a birodalmat belülről megrázó reformprogram hatását, illetve a külső katonai fenyegetettséget. Ekkor szól Blanning a kialakult felvilágosult kultúráról, amelyet az értelmiség hívott életre, egy értelmiség, amely társadalmi összetételét tekintve igen heterogén volt. A jozefinista rendszert fenyegető radikalizálódást Blanning teljesen eltúlzottnak érzi. Nem a tanult vezetőréteg fenyegette II. József államát, hanem a kiváltságaihoz foggal-körömmel ragaszkodó konzervatív erők. A Birodalom puszta létét fenyegető válságban – amelynek kialakulásában II. József

egyértelműen hibás – a már halálosan beteg uralkodó végre "felnőtt a feladathoz": sorra vonta vissza felháborodást kiváltott rendeleteit, és a török elleni háborút is sikerre vitte.

A szerző azonban II. József balsikereit és végül kudarcát nem csupán a császár személyes politikai baklövéseinek tulajdonítja. Blanning szerint már az örökölt politikai program végzetesen hibás volt, hiszen a Habsburg Birodalom akkori formájában nem volt alkalmas egy modern értelemben vett állam szerepét betölteni. Blanning ítélete sommás: a sokszínűséget kellett volna hangsúlyozni, és ebből erényt kovácsolni. Számára vonzóbb egy több nemzetiségű monarchia, amelyet a közös uralkodón kívül a másság kölcsönös tisztelete tart össze, hiszen a XIX. és a XX. század bebizonyította, hogy az egységes állam (legtöbb esetben nemzetállam) kísérlete elvetélt. Ez a kategorikus kijelentés inkább egy ezredév végi értelmiségi visszavetített véleménye, mint a korabeli helyzet ismeretéből egyértelműen következő konkluzió. Így Blanning meggondolatlanul, és még inkább megalapozatlanul kérdőjelez meg egy olyan reformkorszakot, amelynek számtalan vitathatatlan eredménye volt, a nélkül, hogy valódi alternatívát mutatna.

Ha a felépítmény elhibázott is, Blanning tényismertetése logikus és pontos. Sajnos meg kell említenünk viszont azt is, hogy szerző ismerete az irodalomról nem egyenletes. A jakobinus mozgalom legjobb feldolgozásának például Denis Silagi *Jakobiner in der Hasburger Monarchie* (Bécs-München, 1962) című könyvét tartja, amelynek több tételét azóta nem egyszer cáfolták. Blanning számára nem ismertek, vagy zömmel francia nyelvezetük miatt felhasználatlanok a mátrafüredi konferenciák rangos nemzetközi kötetei is. Kár azért a pontatlanságért is, hogy a szerző 1790-ben Budapestről beszél. Mindezek ellenére a könyv érdekes és érdemes olvasmány, figyelni kell rá, hiszen ezt tanítják II. Józsefről a világ egyik leghíresebb egyetemén.

Szakály Orsolya

Fernand Braudel: Autour de la Méditerranée

Nemrég jelent meg Párizsban az Editions de Fallois kiadásában "Les écrits de Fernand Braudel" címmel az a nagy háromkötetes mű, amely az 1985-ben elhunyt francia történész 1927 és 1985 között írt rövidebb, részben kiadatlan, részben nehezen hozzáférhető írásait teszi közzé. A szerkesztésben a történész felesége, Paule Braudel is közreműködött. A válogatás célja, hogy "ouvrage de référence", azaz könnyedén használható kézikönyv legyen mindazok számára, akik az egész braudeli életművet kívánják megismerni. A könyvben összegyűjtött cikkek, előadások, ismertetések, valamint tanulmányok és forráskiadványok elé írt bevezetők -összesen mintegy 300 szöveg- között azok az ifjúkori írások is megtalálhatók, amelyeket Braudel maga talán nem tett volna közzé. Braudel szigorú volt önmagához: határozottan megtiltotta, hogy a hanyagul, sietve papírra vetett és sok szempontból vitatható kéziratokat valaha is publikálják, s ezt végleg megakadályozandó, azokat jószerivel megsemmisítette.

Ezzel a szintetizáló, koherens összeállítással a szerkesztők szándéka nem más, mint hogy az olvasó bepillantást nyerhessen a braudeli életmű összefüggéseibe és ellentmondásaiba, az egyes művek belső fejlődésébe, ugyanakkor a braudeli történészi módszer és eszme folyamatosságába is. A kötetek érdekessége tehát maga Braudel, hiszen az írásokban leginkább Braudel történészi fejlődését figyelhetjük meg. A kiadványban nem szereplő szövegeket (ismertetők, interjúk, a szerző levelei, néhány magnószalagra felvett előadás) a harmadik kötet végén található bibliográfia tünteti fel.

Jelen cikk szerzője itt csak a Mediterráneumot tárgyaló első kötet bemutatására vállalkozik.[1]

Ez a válogatás bár megtartja a kronologikus sorrendet, igyekszik a szerző személyes élményeihez, utazásaihoz kapcsolódó témákat bemutatni. Az első kötet Braudel kutatásainak és oktatói tevékenységének első korszakához kapcsolódik. A csokorba szedett szövegek három térség, azaz három ország köré szerveződnek. Az első térség -a kötet első része- természetesen Észak-Afrika, azon belül is leginkább Algéria, ahol Braudel 1923 és 1932 között középiskolákban tanított. Spanyolországi kutatásait Braudel 1927-ben kezdte meg a simancasi levéltárban, a kötet második nagy témaköre ezért a Spanyol Birodalom. Olaszországot 1932-ben járta be Palermótól Velencéig. Ehhez a személyes élményhez kötődik a kötet harmadik és egyben utolsó sujet-je, Itália és a Mediterráneum kérdése. A három témát bemutató szövegek térségenként két részre oszlanak. Az első részben a szerzőnek az adott országra vonatkozó 1927 és 1985 között írt különböző

1 Les écrits de Fernand Braudel. I. Autour de la Méditerranée. Szerk.: Roselyne de Ayala és Paule Braudel. Editions de Fallois, Párizs, 1996.

terjedelmű írásait olvashatjuk, melyeket a szerkesztők által írt -Braudel személyes élményeire, kutatásaira és utazásaira vonatkozó- megjegyzések vezetnek be. A második csoportba Braudel ugyanazt a térséget vizsgáló cikkekre, tanulmányokra, forráskiadványokra vonatkozó kritikai hozzászólásai és ismertetői tartoznak. A különböző folyóiratokban megjelent recenziók témájukat és terjedelmüket tekintve is rendkívül változatosak. A nagyobb lélegzetvételű cikkek azért is érdekesebbek, mert itt Braudel a tárgyalt tanulmányt nemcsak részletesebben foglalja össze, hanem saját kutatásainak és tapasztalatainak eredményeivel is kiegészíti, olykor helyreigazítja. A fiatal Braudel fejlett kritikai érzékét, magabiztosságát és szilárd történészi irányelveit jól mutatja első cikke, az az 1927-ben írt kritikai ismertető, amelyben Cabanes doktor Spanyol birodalomról szóló "Le mal héréditaire" című tanulmányát kíméletlen kritikával és alig leplezett iróniával két mondatban egyszer és mindenkorra "helyreteszi".

Mivel a bemutatott tanulmányokon és cikkeken keresztül számos módszertani megközelítés ismerhető meg, a recenziók igen érdekesek, annak ellenére, hogy az olvasó a kritizált művek zömét valószínűleg nem ismeri. Leginkább a Braudel által rossznak tartott munkákról írt ismertetők tanulságosak: módszertani és tartalmi kifogásai ugyanis jól tükrözik Braudel és az általa képviselt Annales-iskolának a történetírásról vallott eszményeit. Csak példaképp idézünk néhány jellemző kritikus mondatot Maurice Legendre "Nouvelle Histoire d'Espagne" című, 1938-ban megjelent tanulmányáról írt recenziójából: "A legmegdöbbentőbb az, hogy Legendre teljesen megfeledkezik történészi hivatásáról. Olyan történetírást produkál ugyanis, mely csak politikai, vallási, irodalmi és művészettörténeti tényekre korlátozódik. Ez egy olyan történelem, ahol csak a nagy sztárok kapnak helyet. Legendre semmi mást nem tesz, csak egymás mellé helyezi a hírességek életrajzait. Tényleg ez a legmegfelelőbb módszer a Spanyol Birodalom aranykorának megírásához? Legendre vaskos kötetében ennek az elavult történelemszemléletnek minden sablonja, szólama, hamis és irritáló problémafelvetése képviselteti magát. Egy ilyen könyvben az életnek természetesen nincs helye. Legendre Spanyolországa nem szánt, nem arat és nem kereskedik. Nem derül ki, hogy vannak-e városai, egyetemei, különböző tartományai. (...) Történeti alakjai puszta árnyékok.(...) A Legendre által megrajzolt Spanyolország olyan mint egy kísértetkastély (...), a szerző fantáziájának puszta szüleménye (...), amelynek sem az akkori sem pedig a mai élethez nincs köze. Legendre Spanyolországba akar kalauzolni bennünket, holott tulajdonképpen csak saját magáról mesél. Ésszerű lenne az iskolás oldalak eltávolítása után a könyvnek valami megfelelőbb címet választani."[2]

A szerkesztők a Braudel-cikkgyűjtemény elejére Braudelnak M. Charlétyhez, a Párizsi Akadémia rektorához 1929-ben írott levelét tették, nyilván azért, hogy bepillantást nyerhessünk a történész első kutatásainak folyamatába. Braudel részletesen tájékoztatja a rektort spanyolországi levéltári kutatásainak jellegéről és nehézségeiről. A szerző Madridban és Simancasban az inkvizícós iratokat tanul-

2 I. m.: pp. 343-344 (fordította a cikk szerzője)

mányozta a "II. Fülöp. Spanyolország és a Mediterráneum" című doktori disszertációjához. Már ebből a levélből is kiderül, hogy milyen jellegű kérdések és dokumentumok foglalkoztatták az ifjú történészt. Az inkvizíciós anyagok vizsgálatakor nem annyira az inkvizíció intézményének bírói, jogi és adminisztratív működése érdekli, hanem sokkal inkább az inkvizítoroknak a mindennapi életre vonatkozó megjegyzései (drágaság, bérviszonyok, magas élelmiszerárak ...). Levelében arról is részletesen beszámol, hogy milyen eredményekre jutott a Spanyol Birodalomnak az Észak-Afrikával és az itáliai városokkal való kereskedelmi kapcsolatainak tanulmányozása terén. Ez a beszámoló is érzékelteti azt a kutatói szemléletet, amelyben sem a szigorú értelemben vett diplomáciatörténetnek, sem pedig eseménytörténetnek nincs helye. Ez lesz az oka annak, hogy Braudel végül doktori disszertációjának eredeti címét "A Mediterráneum és a mediterrán világ II. Fülöp korában" -ra változtatja.

Az Algériát tárgyaló fejezet nagyrészt olyan cikkeket, ma már kevéssé ismert kisebb írásokat tartalmaz, amelyek többnyire a harmincas években a Revue Africaine-ben jelentek meg. Ez alól talán csak a "Les Espagnoles de l'Afrique du Nord de 1492-1577" (Spanyolok és Észak-Afrika 1492 és 1577 között) című viszonylag hosszú írás az egyetlen kivétel, amelyre még ma is mint alapkutatásra hivatkoznak. A cikk megjelenésekor, 1928-ban újdonságnak számított, mivel az addigi kutatások egyoldalúságára és hibáira tapintott rá. Spanyolország Észak-Afrikában vívott harcának bemutatása addig kimerült az életrajzok és a katonai manőverek részletes leírásában. (A Maghreb-országok elleni spanyol keresztes háború bemutatása mellett nem kapott kellő hangsúlyt Észak-Afrika dinamikus fejlődése és átalakulása a XVI. század során.) Braudel a Spanyol birodalom észak-afrikai politikájának az 1492 és 1577 közötti periódusát vizsgálja. A cikk nemcsak az Észak-Afrikába vezetett spanyol expedíciók szellemi, anyagi és társadalmi okaira tér ki, hanem részletesen leírja a korabeli Maghreb-országok társadalmi, gazdasági viszonyait is, s arra a kérdésre is igyekszik választ adni, hogy alkalmazható-e a feudalizmus fogalma az észak-afrikai fejlődésre. Braudel másik érdekes kérdésfelvetése az, hogyan illeszkedik ez az Észak-Afrikával szembeni politika a Spanyol birodalom szerteágazó európai politikájába. Mint Braudel kutatásaiból kiderül, a maghrebi hadszíntér, hasonlóan a magyarországihoz, másodlagos volt és teljesen a spanyolok itáliai háborúinak rendelődött alá. A szerző meggyőzően mutatja be a hódítók magatartásában rejlő kulturális sajátosságokat (a helyi viszonyok, szokások és nyelv ismeretének hiánya, arrogancia, önteltség, kapzsiság, jó kapcsolatok kialakításának képtelensége a helyi lakossággal), amelyek a spanyolok észak-afrikai keresztes hadjáratait végülis szellemi és katonai kudarcra ítélték. A spanyol jelenlét ugyanis sem vallási, sem kulturális, de még csak gazdasági tekintetben sem tudott kellő hatást gyakorolni az őslakosságra. Nem véletlen tehát, írja Braudel, hogy a két spanyol protektorátus még a vizsgált korszak vége előtt végérvényesen összeomlott. A szerző a Spanyol birodalom és Észak-Afrika közötti hivatalos kapcsolatok bemutatása után rátér az addig még alig kutatott spontán, privát kapcsolatok tárgyalására. A spanyol csempészek, kalózok, kalandorok és magán-hajótulajdonosok tevékenységének elemzése után Braudel

megállapítja, hogy a spanyolok részvétele Észak-Afrika és az Ibér-félsziget kereskedelmi kapcsolatában valójában sokkal jelentősebb volt annál, mint amit a hivatalos vállalkozások és expedíciók sejteni engednek.

A "L'histoire de l'Algérie et l'iconographie" (Algéria története az ikonográfia tükrében) című második fejezet – mint ahogy a cím is mutatja – az észak-afrikai fejlődést teljesen más szempontból igyekszik megközelíteni. Két rövidebb, nagyon személyes hangvételű írás azt világítja meg, hogy miként fedezte fel a festészet Algériát. Az 1930-ban született cikk a festészet fejlődésén keresztül mutatja be, hogyan látták az európaiak (spanyolok, franciák, hollandok) a XVI. és a XIX. század között és hogyan változtak meg róla idillizáló és rendkívül felszínes ismereteik. A második írás Delacroix, Fromentin és Guillaumet képeinek elemzésével a XIX. századi nagyon sokrétű francia orientalista festészetet tekinti át egészen az impresszionizmusig. Az ikonográfiai elemzéseket a Maghreb-államok történetére vonatkozó recenziók követik. Az ismertetők többnyire a térség XIX.-XX. századi történelmével és a francia gyarmatpolitika kérdésével foglalkoznak.

A kötet legterjedelmesebb, második részébe a XVI-XVII. századi spanyol birodalommal foglalkozó szövegek kerültek. A válogatás azokat a kisebb írásokat is tartalmazza, amelyekből Braudel egy átfogó monográfiát szeretett volna írni: a mű Lucien Febvre felkérésére a Spanyol birodalom, az első modern monarchia működését tárgyalta volna. Braudel globális világtörténelmet írt volna (a szerző bemutatta volna pl. a korabeli távol-keleti birodalmakat is), amelyben a diplomácia-, illetve a politikatörténeti események leírása helyett a mélystruktúrák történetének vizsgálata került volna előtérbe. A tervezett monográfiából a szerző sajnos csak egy kiadatlan kéziratban talált bevezetőt és egy V. Károlyról illetve II. Fülöpről szóló életrajzot készített el.

Az 1965-ben Milánóban megjelent V. Károly-biográfia a császár személyéhez kapcsolt szövevényes legendákban igyekszik eligazodni és rendet teremteni. A feladat nem könnyű, hiszen nagyon nehéz értelmezni Károly igen bonyolult politikája mögött rejlő személyes mozgatórugókat (hatalmi ambiciók, mélységes vallásosság, lovagi eszmék, birodalom növelése). Maga V. Károly rendkívül összetett, titokzatos és misztikus személyiség volt: már csak neveltetésének köszönhetően is egyéniségében igen sokféle ízlés, hatás, eszme és ellentmondás keveredett. A sok nem autentikus portré és leírás miatt jellemét felettébb nehéz megrajzolni. Braudel szerint, megcáfolva az általános vélekedést, V. Károly nem volt rabja semmilyen egyszer s mindenkorra meghatározott politikai eszmének.

A német és a török birodalommal szembeni politika, valamint a spanyol gyarmatosítási mechanizmus és a kereskedelmi kapitalizmus kezdeteinek az elemzése után Braudel megpróbál V. Károly uralkodásáról mérleget vonni..

II. Fülöpről portrét írni Braudel számára talán még nagyobb kihívás, mint a szenvedélyes V. Károlyról, hiszen alig ismer a történelem Fülöpnél zárkózottabb, rejtélyesebb személyiséget, a történész számára mint ember így gyakorlatilag megközelíthetelen. Fülöpről nincs elfogulatlan vélemény: kortársai és a későbbi történetírás is, hol magasztalta, hol pedig gyalázta, de legalábbis elmarasztalta. Itt

érdemes megemlíteni, hogy a kötetbe bekerült az a figyelemre méltó 1944-ben az Annales lapjain megjelent kritikai írás is, amelyben Braudel – több életrajzra utalva – összefoglalja II. Fülöp recepciójának a történetét. A cikkből kiderül, hogy a Fülöpről alkotott sötét kép, "légende noire" -amely Fülöpöt vagy haladásellenesnek, vagy tehetetlenkedő, habozó, csak a papírügyekkel foglalatoskodó ("roi paperassier") királynak mutatja- csak a részlehajló, negatív forrásokat veszi figyelembe. E "fekete legenda" helyébe később annak szöges ellentéte, azaz valamiféle romantikus dicshimnusz ("légende dorée") lépett. Az e legendát képviselő történészek figyelme kimerül Fülöp nagyságának hangsúlyozásában, miközben Fülöp környezetéről, s magáról Spanyolországról alig ejtenek szót. Természetesen e túlzó nézeteknek sehogy sem sikerült Fülöp személyiségét és egyéni sorsát megragadni. Braudel kísérletet tesz arra, hogy a legendák szövevényéből saját levéltári kutatásaira támaszkodva autentikusabb képet rajzoljon.

Braudel cáfolja azt a bevett nézetet is, miszerint Fülöp kormányzása Spanyolország hanyatlását felgyorsította volna. A szerző nyomatékosan hangsúlyozza, II. Fülöp nem volt a Birodalom "sírásója", hiszen minden erejét arra fordította, hogy országa hatalmát kiterjessze és megszilárdítsa.

A két életrajz érdekessége abban áll, hogy Braudel – a pszichologizáló és populáris elvárásoknak is eleget téve – elsőként határolta el magát a fenti legendáktól. Elsőként rajzolt a két uralkodóról olyan portrét, amelyben megpróbálta izgalmas előadói stílusban megragadni a két uralkodó személységében és sorsában lévő egyszerit, anélkül, hogy légüres térbe helyezte volna őket. Az életrajzokon belül részletesen kitért a korabeli udvar intrikáira és meghatározó személyiségeire, a Birodalom pénzügyi és katonai manővereire, a bürokrácia működésére, sőt körképet rajzolt a korabeli spanyol társadalomról is. Mindamellett nem szabad megfeledkezni arról, hogy a "népszerű életrajz" nem volt Braudel "műfaja", holott – minden tudományos elvárást kielégítő módon is – ilyet is tudott írni. A biográfiákat, mint fentebb utaltunk rá, pusztán egy nagy, a spanyol birodalomról szóló monográfia részének szánta.

Az életrajzokat egy, az ötvenes évek végén írt gazdaságtörténeti elemzés követi, ahol a szerző V. Károly és II. Fülöp hitelügyleteit, valamint a kor rendkívül bonyolult hitelezési technikáit és a korabeli nemzetközi pénzügyi rendszerek működését tárgyalja. Braudel megközelítése a XVI. századi pénzügyek vizsgálatához új szempontokat vezetett be és teljesen új megvilágításba helyezte II. Fülöp gazdaságpolitikáját is.

A válogatásban helyet kapott egy 1971-ben írt politikatörténeti cikk is, amelyben Braudel a korabeli közvéleményt rendkívüli módon foglalkoztató 1571-es lepantói tengeri ütközetről igyekszik mérleget vonni, mégpedig úgy, hogy a katonai manőverek leírása helyett nagyobb történelmi távlatokba helyezve, a csata politikai, hatalmi következményeit vizsgálja. Részletes elemzést nyújt a törökellenes szövetség tagjainak hatalmi, stratégiai megfontolásairól, illetve az ütközet mögött meghúzódó politikai háttérről és a rendkívül összetett érdekellentétekről is.

A második rész negyedik fejezete tizenhat spanyol vonatkozású tanulmányról, cikkről szóló ismertetőt tartalmaz, amiből kiderül, hogy Braudel nemcsak a szűk értelemben vett kutatási területéhez illeszkedő kérdésekhez szólt hozzá. A bírált írások ugyanis a tárgyalt témát és az érintett korszakot tekintve is rendkívül változatosak: a XVI.-XVII. századi spanyol birodalmat bemutató átfogó tanulmányok, a korra vonatkozó gazdaságtörténeti cikkek és forráskiadványok bemutatása mellett olvashatunk regionális kutatásokról (Kasztília, Katalónia), a spanyol ókorról, XVII. századi vallástörténetről, XVIII. századi eszmetörténetről, diplomáciatörténetről, de még az andalúziai arab költészetről is.

A kötet harmadik, s egyben legrövidebb részében többek között Braudel három Itália XVI-XVII. századi gazdaságtörténetére vonatkozó írását olvashatjuk. A velencei kapitalizmust tárgyaló 1958-ban olaszul megjelent cikk azt a tévhitet próbálja eloszlatni, mely szerint a XVI. századi Velence történetét mindenekelőtt a hanyatlás jellemzi. Bár vannak kétségbevonhatatlan jelei a a stagnálásnak (pénzügyi, gazdasági nehézségek), Braudel szerint ezek többnyire egy általánosabb, az egész világgazdaságot érintő gazdasági dekonjunktúra következményei. Tény, hogy a velencei kapitalizmus súlypontja a XVI-XVII. század fordulóján lassanként a Medditeráneum keleti felére korlátozódik, vagyis részvétele az északi, illetve a nyugati kersekedelemben a háttérbe szorul, de nem igaz, írja Braudel, hogy ez a periódus alapvetően a város hanyatlását jelentené. Velence népessége ugyanis 1575-ös pestisjárványig egyáltalán nem csökken, gazdasági teljesítménye ráadásul növekszik. A városállam tehát továbbra is Európa minden gazdasági és kereskedelmi szektorának aktív tényezője marad. Az Ibériai-félszigetről kiinduló felfedezések nem teszik tönkre Velencét. Bár a városállam gazdasági súlya csökken a megerősődő modern államok mellett, Velence hanyatlásáról a században mégsem beszélhetünk.

A válogatásba bekerült az az 1984-ben írt viszonylag rövid írás is, amely Genova XVI-XVII. századi gazdasági szerepét vizsgálja. A cikk azt az általánossá vált nézetet cáfolja, miszerint a Kasztíliai állam hatodik államcsődje 1627-ben végérvényesen véget vet "Genova századának". Braudel megállapítja, hogy az Európa és a világ pénzügyeit a XVI. században kezében tartó Genovára súlyos csapást mérő államcsőd csak a régi hitelrendszer megszüntét és a törlesztések ideiglenes felfüggesztését vonta maga után, hisz a spanyol korona a városállam hitelezőivel 1627 után további tárgyalásokat folytatott és újabb szerződéseket kötött. A csőd dacára továbbra is érkeznek genovai kereskedők Spanyolországba és a város andalúziai kolóniái egészen a francia forradalomig aktívak és jelentősek maradnak. Igaz, hogy Genova kereskedelmi és hitelkapcsolatai Spanyolországgal 1627 után meglazulnak, a genovai nemesfémforgalom és tőkeelhelyezés ennek ellenére tovább növekszik, sőt szerepe a spanyol ezüst és a portugál brazíliai arany forgalmában a francia forradalomig jelentős marad. Braudel cikkében tulajdonképpen arra a gyakori történészi hibára igyekszik felhívni a figyelmet, amely minden változást merev periodizációval kíván érzékeltetni.

Az "Autres Textes" ("Más írások") címet viselő fejezet Itália történetére vonatkozó kisebb kritikai írásokat tartalmaz. A cikkek között találjuk Ugo Tucci Velencére vonatkozó cikkgyűjteményéhez írt 1981-es bevezetőt és azt az ismertetőt is, amely Guiseppe Parenti ma már iskolateremtőnek tekinthető európai kitekintésű ártörténeti régiókutatásait méltatja. A kritikai írások között helyet kaptak forráskiadványokhoz írt bevezetők, társadalom-, gazdaság- és diplomáciatörténeti témák is, amelyek zömmel Itália XVI-XVII. századi történelmével foglalkoznak.

A kötet áttekintésekor csak a legérdekesebb írásokra utaltunk. A Mediterráneum térségére vonatkozóan a kötet természetesen nem nyújt átfogó képet és ismereteket, hiszen nem is ez a válogatás célja. A hosszabb, bizonyos részterületeket érintő és még ma is irányadó cikkeket viszont jól hasznosíthatják a XVI-XVII. század történelme iránt érdeklődők. A válogatás újdonsága az, hogy benne magának a szerzőnek a szellemi fejlődése kísérhető nyomon. Az összegyűjtött írások az ezév tavaszán megjelent "A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában" című háromkötetes monográfiához jó segédanyagul szolgálhatnak, hiszen sok esetben kiegészítik azt, illetve elősegítik annak jobb megértését. A köteten keresztül ugyankkor betekintést nyerhetünk abba is, hogy a harmincas és a nyolcvanas évek között a térség kutatóit milyen kérdések és "tévhitek" foglalkoztatták, s melyek azok a problémák, amelyek még ma is vitatottak és megoldatlanok. A műből így nemcsak az Annales-iskola és Braudel történelemfelfogása, hanem számos más módszertani és esztnei megközelítés is megismerhető.

Egy iskolateremtő és jelentős történész tudományos rangját az bizonyítja a legjobban, hogy az őt akkor foglalkoztató kérdések és az általa alkalmazott módszerek a munkássága egészébe most bepillantó olvasó számára ma már nem is tűnnek annyira újnak.

Hammerstein Judit

E számunk szerzői

Bánki Éva
1992-ben végzett az ELTE BTK magyar-portugál szakán. Jelenleg az ELTE BTK portugál Tanszék és a Károli Gáspár Protestáns Egyetem megbízott előadója, a Romanisztika Doktori Program ösztöndíjasa

Erdősi Péter
1993-ban végzett az ELTE BTK történelem-olasz szakán. Jelenleg a Szent László Gimnázium tanára és az Atelier magyar-francia posztgraduális társadalomtudományi műhely ösztöndíjasa

Gelléri Gábor
Az ELTE BTK III. éves francia-kulturális antropológia szakos hallgatója

Hammarstein Judit
1994-ben végzett a JPTE BTK történelem-francia szakán. Jelenleg a Paris X. Nanterre doktori ösztöndíjasa, az Atelier magyar-francia posztgraduális társadalomtudományi műhely hallgatója

Hoós Éva
1986-ban végzett az ELTE BTK történelem-latin szakán. Jelenleg MTA-BKE Közép-Kelet Európa története Kutatócsoport tagja

Krász Lilla
1995-ben végzett az ELTE BTK történelem-német szakán. Jelenleg a Közép- és Koraújkori Egyetemes Történeti Tanszék Doktori Programjának ösztöndíjasa, az Atelier magyar-francia posztgraduális társadalomtudományi műhely hallgatója

Kulcsár Krisztina
1995-ben végzett az ELTE BTK történelem-német szakán. Jelenleg Trefort Ágost Gimnázium tanára, a Közép- és Koraújkori Egyetemes Történeti Tanszék Doktori Programjának hallgatója

L. Bozai Zsuzsa
1991-ben végzett az ELTE BTK történelem-orosz szakán, majd azAtelier magyar-francia posztgraduális társadalomtudományi műhely TMB ösztöndíjasa

Márkus Rozália
1997-ben végez az ELTE BTK történelem-német szakán

Milotay Nóra
1989-ben végzett az ELTE BTK történelem-német szakán. Jelenleg a CEU doktori ösztöndíjasa Cambridge-ban

Szakály Orsolya
1994-ben végzett az ELTE BTK történelem-német szakán. Jelenleg MTA Történettudományi Intézet Bibliográfiai Munkacsoportban tudományos segédmunkatárs, a Közép- és Koraújkori Egyetemes Történeti Tanszék Doktori Programjának hallgatója.